

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

7

1

ROČNÍK XIII, 1962

YDÁVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

ОБСАН

Eugen Pauliny, K životnému jubileu prof. Václava Vážneho	3
Anton Habovštiak, Vplyv valašskej kolonizácie na stredoslovenské nárečia	8
Jaroslav Stuchlík, Jazykové neomorfismy v poesii	28
Josef Štolc, Tvary 1. os. sg. a 1. os. pl. slovesa <i>byť—som</i> v slovenských nárečiach	37
Eugen Jóna, K vývinu slabičného <i>l, r</i> v ipel'skom nárečí	44
Josef Vavro, Príspevok ku charakteristike prievadzského nárečia	50
Eugen Pauliny, Nom.-akuz. pl. typu <i>voze, koze</i> na západnom Slovensku	60
Василь П. Латта, Рефлексы общеслав. *ѣ и изменение <i>и > i</i> в украинских говорах восточной Словакии	63
Pavel Ondrus, Zmena <i>tl, dl</i> na <i>kl, gl</i> v stredoslovenských nárečiach	70
Vincent Blanár, Otázka lexikálnych turcizmov v slovenčine	76
Ferdinand Buffa, Sufixy <i>-(č)ina</i> a <i>-(č)eta</i> s pejorativným významom v dlhoolúckom nárečí	88
Konštantín Palkovič, K otázke lexikálnej diferenciacie slovenských nárečí	95
Milan Majtán, Tvary na <i>-ence</i> v slovenských nárečiach	104

СОДЕРЖАНИЕ

Эуген Паулины, К жизненному юбилею проф. Вацлава Важного	3
Антон Габовштиак, Влияние валашской колонизации на среднесловацкие диалекты	8
Ярослав Стухлик, Языковые неоморфизмы в поэзии	28
Йозеф Штольц, Формы 1 лица ед. и мн. ч. глагола <i>byť—som</i> в словацких диалектах	37
Эуген Йона, К развитию слогового <i>l, r</i> в ипельском говоре	44
Йозеф Вавро, К характеристике приевдзского говора	50
Эуген Паулины, Именит.-винит. множ. <i>voze, koze</i> в западной Словакии	60
Василь П. Латта, Рефлексы общеслав. *ѣ и изменение <i>и > i</i> в украинских говорах восточной Словакии	63
Павел Ондрус, Изменение <i>tl, dl</i> в <i>kl, gl</i> в среднесловацких диалектах	70
Винцент Бланар, Вопрос о турецких лексических элементах в словацком языке	76
Фердинанд Буффа, Суффиксы <i>-(č)ina, -(č)eta</i> с пейоративным значением в говоре села Длга Лука	88
Конштантин Палкович, К вопросу лексической дифференциации словацких диалектов	95
Милан Майтан, Формы на <i>-ence</i> в словацких диалектах	104

2525/6

P

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

ROČNÍK XIII, 1962

187

556/69

VYDAVATEĽSTVO
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED
V BRATISLAVE

Hlavný redaktor univ. prof. dr. Eugen Pauliny
Výkonný redaktor kand. filol. vied Izidor Kotulič

Redakčná rada:

doc. dr. V. Blanár, prof. dr. E. Jóna, kand. filol. vied I. Kotulič, univ. prof. dr. M. Okál, univ. prof. dr. E. Pauliny, dr. Š. Peciar, doc. dr. J. Ružička, prof. dr. J. Štole.

*Slovenskí jazykovedci venujú toto číslo
Jazykovedného časopisu*

*prof. dr. Václavovi Vážnemu
pri príležitosti jeho sedemdesiatych na-
rodenín ako prejav vďaky za prácu, ktorú
vykonal vo výskume slovenského jazyka
a pri výchove mladšej generácie sloven-
ských jazykovedcov.**

K ŽIVOTNÉMU JUBILEU PROF. VÁCLAVA VÁŽNEHO

EUGEN PAULINY

Univ. prof. dr. Václav Vážný je pražský rodák, narodil sa v Novom Měste v Prahe 6. júla 1892, ale dve veľké lásky určili do značnej miery náplň jeho života mimo Prahy.

Prvou z nich je láska k zádumčivej a melancholickej lyrike juhočeského kraja, ktorý ho očarúval od mladosti nežnosťou svojej prírody a splývavou mäkkosťou horizontu. Ale nielen poézia tohto kraja ho držala, hoci k nej sa vracal a vracia vždy až doteraz. V tomto kraji cítil neustále mysliteľský a reformátorský dych dávneho veku Husovho a Chelčického. A i keď nie doslovne v ich ponímaní, ale v zásade sa drží toho Husovho:

...hľadaj pravdy, slyš pravdu, uť se pravdě, miluj pravdu, prav pravdu, drž pravdu, braň pravdy až do smrti...

* Poznámka redakcie: Niektoré príspevky venované prof. dr. Václavovi Vážnemu, ktoré autori dodali oneskorene alebo ktoré pre nedostatok miesta nebolo možné umiestniť v tomto čísle Jazykovedného časopisu, budú uverejnené v niektorom z nasledujúcich čísel tohto časopisu.

Bibliografia prác prof. dr. V. Vážneho do roku 1952 bola uverejnená v časopise *Naše řeč* 36, 1953, 110—124. Pokračovanie bibliografie až do roku 1962 je uverejnené v časopise *Naše řeč* 45, 1962, 206—208.

Tento názor spolu s vrelým československým vlastenectvom určuje jeho postoj po celý život.

Druhou z jeho lások je Slovensko. Prof. V. Vážný dospieval v čase, keď Slováci v Uhorsku prežívali svoj najtvrdší nacionálny a sociálny útlak a keď z druhej strany vedúce vrstvy českého národa obrátili svoju politickú i hospodársku pozornosť k Slovensku. Slovensko zaujalo Vážneho už na štúdiách. Nie je teda div, že hneď po národnom oslobodení sa prof. dr. Václav Vážný prihlásil do práce na Slovensku. Tu nebolo tichej juhočeskej mysliteľskej pohody. Tu bola rapsodičnosť, kontrasty, vášnivá práca, objavy. Celé slovenské nárečia vo svojej neobjavenej bohatosti čakali na spracovanie. Prof. V. Vážný tu na dlhé roky zakotvil a ani by nebol odišiel, lenže bol vytrhnutý r. 1939.

Ale jednako za dvadsať rokov svojho pôsobenia na Slovensku vykonal prof. Vážný značný kus práce. Pri svojom odchode zo Slovenska r. 1939 hodnotí v jednom svojom nepublikovanom článku výsledky svojej práce takto: „Takový je asi výsledok témere šestnástiletých plánů, příprav a prací na jazykovězeměpisném poznání Slovenska. Je to výsledek jen málo uspokojivý. V prvém dvacetiletí nepodařilo se uskutečnit plány, které jsem před léty naznačil. Ani excerptce a zpracování výsledků první ankety nejsou skončeny, ač se tu vykonal značný kus práce...“

Je to záver pesimistický a možno povedať hneď, neoprávnené pesimistický. Práce bolo vtedy vykonanej mnoho, i keď ju hneď nebolo možné náležite zhodnotiť. Ale vráťme sa späť.

Keď prof. V. Vážný spomína na vznik svojich bádatelských záujmov, začína už strednou školou, gymnáziom v Prahe na Truhlárskej ulici, kde na neho pôsobili viacerí vynikajúci profesori a pedagógovia, medzi nimi neskorší profesori brnenskej univerzity Arne Novák a Jan Krejčí. Azda podľa ich vzoru rozhodol sa študovať na Karlovej univerzite v Prahe slavistiku a germanistiku. Svoje štúdiá na Karlovej univerzite konal v rokoch 1911—1915, doktorát zo slovanskej filológie a porovnávacieho jazykospytu urobil 9. apríla 1918. Dizertačnú doktorskú prácu vypracoval na tému *Pokus o chronologii hláskoslovných změn v jazyku praslovanském*.

Na svojich štúdiách mal vynikajúcich učiteľov: Emila Smetánku, Frančiška Pastrnka, Jiřího Polívku, Jaroslava Vlčka, Josefa Janka, ale najmä Josefa Zubatého a Oldřicha Hujera. Práve osobnosť J. Zubatého ho viedla k tomu, že sa venoval aj štúdiu litovčiny, lotyštiny a starej indičtiny. Do tohto okruhu záujmov sa radia pôvabné preklady litovských piesní a rozprávok (1916) a preklad rozprávky o kráľovi Nalovi a princeznej Damajantí (1957).

Ale príchod na Slovensko (1919) odviedol prof. V. Vážneho celkom do inej sféry. Po dlhé roky tu pôsobil ako stredoškolský profesor (v Košiciach, Martine

a v Bratislave). R. 1929 sa habilitoval na Komenského univerzite a r. 1935 bol vymenovaný za mimoriadneho profesora. Pri udalostiach r. 1938—1939 odišiel do Prahy ako profesor Karlovej univerzity a tam pôsobí doteraz. Čoskoro po svojom príchode na Slovensko si prof. Vážný zvolil za hlavný odbor svojej bádateľskej činnosti **výskum** slovenských nárečí. A od tých čias až do svojho odchodu konal túto prácu. Konal ju dvojakým, vlastne trojakým smerom.

Ponajprv skúmal jednotlivé nárečia monograficky. Z tejto skupiny prác sú význačné jeho štúdie o oravských nárečiach, o južných západoslovenských nárečiach, o nárečiach v Ponitří, o skloňovaní v nárečí turčianskom a i. Sem patria aj viaceré jeho obsiahle práce o nárečí chorvátskych kolonistov na južnom západnom Slovensku. Za cieľ svojich monografických prác si bral prof. Vážný výskum oblastí kľúčového významu, t. j. takých, ktoré pre určenie nárečovej členitosti Slovenska mali mimoriadny význam. Dokladový materiál jeho prác je vybraný veľmi starostlivo a so snahou o maximálnu preukaznosť. Preto si jeho práce zachovávajú svoju pramennú hodnotu ustavične.

Druhá cesta, ktorú si prof. Vážný zvolil pri výskume slovenských nárečí, bola jazykovezemepisná metóda. V tejto súvislosti treba hovoriť o veľkej dotazníkovej akcii, ktorú viedol po dlhé roky. Táto práca sa mala nakoniec zavŕšiť vypracovaním atlasu slovenských nárečí. Zbieraný materiál prof. Vážný hneď triedil a spracúval. Už postupne od r. 1922 uverejňoval V. Vážný jednotlivé jazykovezemepisné štúdie zo slovenského hláskoslovnia, tvaroslovnia, syntaxe a slovníka. Počet týchto štúdií je značný, ťažko z nich vybrať niekoľko ukázkových, pretože každá z nich svojho času znamenala objav, znamenala zistenie neznámych dovtedy skutočností. Až po týchto prácach V. Vážneho začínajú vystupovať pred nami slovenské nárečia vo svojej skutočnej členitosti a štruktúre. Predsa len viac-menej náhodne spomenieme jeho štúdie týkajúce sa hlavných znakov stredoslovenských nárečí proti západným a východným, ďalej obsiahlu štúdiu týkajúcu sa jerových striednic, palatalizácie velár v strednej slovenčine, archaických tvarov v skloňovaní substantív, mien poľnohospodárskych plodín a mien rodinných atď.

Predbežnú syntézu o slovenských nárečiach publikoval V. Vážný už r. 1934 v práci *Náreči slovenská*, Československá vlastivěda III, Jazyk, Praha 1934, 219—310. V tejto práci je podaný taký obsiahly a podrobný opis slovenských nárečí, že aj dnes, temer tridsať rokov po jej publikovaní, nie je prekonaná novou prácou, hoci parciálny i celkový výskum slovenských nárečí od Vážneho čias pokročil. Kritika svojho času naznačovala, že táto práca je málo pribojná. No skúsenosti ukázali, že táto práca veľmi citlivo vystihuje skutočné členenie slovenských nárečí, podáva obsiahly materiál, opisuje rozšírenie všetkých základne dôležitých javov, takže je to dnes už klasická pramenná práca. Jej päťdesiat mapiek najdôležitejších javov je súčasne miniatúrnym

slovenským jazykovým atlasom. Iba vďaka tejto práci bol možný výskum slovenského historického hláskoslovía a tvaroslovía modernými metódami.

Najrozsiahlejšou jazykovozemepisnou prácou V. Vážneho je kniha o menách motýľov v slovenských nárečiach (Bratislava, SAV 1955). Podobne z oblasti slovníka pripravuje teraz prof. V. Vážný, ale na obsiahlom porovnávacom materiáli, jazykovozemepisnú a semaziologickú štúdiu o lienke sedmobodej (o pánbožkovej kravičke). Ďalšia veľká nárečová práca, ktorú V. Vážný chystá už temer tri desaťročia, je veľký slovník turčianskeho nárečia. Teraz sa pri nej sústreďuje už na ostatné revízne práce. Treba dúfať, že táto obsiahla práca, veľmi potrebná zo slavistického hľadiska, bude môcť už v krátkom čase vyjsť.

Zbieranie slovenského nárečového materiálu, ktorému V. Vážný venoval celé dve desaťročia, nebolo zavŕšené tak, ako ho sám plánoval, t. j. spracovaním a vydaním slovenského nárečového atlasu. Ale jednako táto veľká práca dosiahla niekoľko priamych alebo nepriamych cieľov.

Ponajprv sa získali informácie na dotazník, ktorý obsahoval 26 čísel s 268 otázkami a viac než 1600 heslami. Do roku 1930 sa získala odpoveď z viac než 800 osád od viac ako 1100 informátorov. Tento materiál sa revidoval, dopĺňal a excerpoval na lístky. Túto prácu konali už odborne pripravovaní poslucháči. Až do odchodu prof. V. Vážneho zo Slovenska bol zrevidovaný a excerpovaný materiál z 432 obcí. Tieto krátke a suché číselné údaje nehovoria nič o obrovskej odbornej, organizačnej, školskej a revíznej práci, ktorú V. Vážný tu zväčša sám vykonal. Nehovoria nič ani o množstve drobnej čiernej roboty. A konečne nehovoria ani o tom, ako sa na túto prácu hľadala a nachádzala finančná úhrada. Nebudem pri tejto príležitosti rozvádzať, ako vtedy vedenie Matice slovenskej zastavilo poukazovanie finančnej úhrady na tieto práce, hoci Matica mala fond, ktorý prezident republiky na tento cieľ venoval, a ako prof. Vážný musel hľadať a nájsť nové prostriedky, žeby sa zdarne rozvinutá práca nezastavila. Materiál zozbieraný a excerpovaný pri tejto akcii je teraz uložený v Ústave slovenského jazyka SAV.

Druhý cieľ, ktorý sa touto prácou dosiahol, bol ten, že bolo možné na základe získaného materiálu spracovať a opísať slovenské nárečia. A napokon tretí cieľ, ktorý sa pri tejto práci dosiahol, bol ten, že sa vyškolili a vychovali rady slovenských dialektológov. Ale o tom budem ešte hovoriť.

Ďalšia oblasť, ktorej sa V. Vážný venoval, boli dejiny spisovného jazyka na Slovensku. Okrem monografických prác (slovník k českým listinám z 15. stor., rozbor gramatickej a slovníkovej literatúry trnavskej pred Bernolákom) bola to najmä súhrnná práca *Spisovný jazyk slovenský*, Čs. vlastivěda, řada II, Praha 1936, 145—215, 220—221. Je to prvá syntetická, na základe vlastného výskumu urobená práca o dejinách slovenského spisovného jazyka.

Prof. V. Vážný sa veľmi sústredene zapojil aj do otázok kodifikácie spisovnej

slovenčiny. Výsledkom tejto práce bolo prvé vydanie *Pravidiel slovenského pravopisu* (1931). Pri vtedajšej rozkolísanosti spisovnej normy, pri vtedajšom neuspokojivom stave teórie o kultúre spisovného jazyka a aj pri vplyvoch a zrážkach buržoázných ideológií bola to práca veľmi ťažká a náročná. Ako je známe, bola aj začiatkom živej a rozsiahlej diskusie. V každom prípade však táto práca znamenala medzník v kodifikácii spisovnej slovenčiny a v starostlivosti o jej kultúru, i keď dnes vidíme zreteľne jej omyly v koncepcii.

Po svojom návrate do Prahy sústredil sa prof. V. Vážný na práce v oblasti českých nárečí, českej historickej gramatiky a edícií staročeských pamiatok. Pritom dokončuje ešte niektoré slovacistické práce.

Tento stručný náčrt doterajšej práce prof. V. Vážneho by bol veľmi neúplný, keby sme nespomenuli jeho pôsobenie ako učiteľa a človeka. Je nesporné, že Vážneho práce na výskume slovenského jazyka, najmä slovenských nárečí, sú základného charakteru. Každá budúca práca z tejto oblasti musí na Vážneho prácu nadväzovať a z nej vychádzať. Ale rovnako veľkú prácu prof. V. Vážný vykonal aj pri výchove časti dnešnej slovenskej lingvistickej generácie. Prof. V. Vážný je učiteľ zvláštneho typu. Nikdy nežiadal, aby sa prisahalo na jeho slová. Je pravda, že sme metódu dialektologickej práce prevzali od neho a učili sa od neho. Ale nie v tom bola podstata jeho učiteľského pôsobenia. Veď prof. V. Vážný je učiteľom veľkého počtu ľudí, z ktorých mnohí nezostali pri dialektológii, ba ani pri lingvistike. Podstata jeho učiteľského pôsobenia bola v tom, že vedel vzbudiť záujem, to je slabé slovo, zapáliť vašu pre odbornú prácu. Mal nesmiernu trpezlivosť v styku s poslucháčmi (mimovoľne tu hovorím v minulom čase, ale iste to platí aj dnes). Čo sme sa s ním stýkali ako študenti, veľmi dobre sa pamätáme, ako trpezlivo a so záujmom vypočúval naše zajachtané študentské zprávy a hlásenia o nárečových zisteniach v teréne, koľko času prestál s nami pred mapou a ako sme od neho odchádzali s pevným presvedčením, že konáme vynikajúcu prácu, a ako sme túžili objavovať neznáme nárečové Slovensko. To bol skvelý pocit objavov a dobrodružstva. A v tom, že vedel v nás tento záujem vzbudiť, že ho vedel udržať a živiť, v tom je jeho veľká zásluha o rozvoj slovenskej lingvistiky.

Slovenskí lingvisti s úctou a láskou pozdravujú prof. Václava Vážneho a želajú mu do ďalších rokov hojne zdravia, duševnej pohody a radosti z práce.

3588
5-25

VPLYV VALAŠSKEJ KOLONIZÁCIE NA STREDOSLOVENSKÉ NÁREČIA

ANTON HABOVŠTIAK

Jednou zo základných úloh súčasnej dialektológie je jednak skúmať gramatickú stavbu slovenských nárečí, ich hláskoslovné rozdiely a základný slovný fond,^{1a} jednak vysvetlovať jazykové zvláštnosti jednotlivých nárečí a skúmať príčiny nárečovej diferenciacie.

Je všeobecne známe, že slovenské nárečia sú veľmi diferencované. Na utváranie nárečovej členitosti vplývali rozmanité činitele. Jedným z týchto činiteľov boli zaiste aj kolonizačné vlny, zakladanie nových osád a s nimi súvisiaca fluktuácia obyvateľstva. Ako sa ukazuje z historického i jazykového materiálu, istú úlohu pri utváraní dnešného nárečového stavu — i keď nie osobitne významnú — zohrala aj valašská kolonizácia, a to najmä preto, že bola „ostatnou osídlovacou vlnou u nás v období feudalizmu, ktorá dotvorila etnický charakter nielen slovenských, ale aj poľských, tešínskych a východomoravských Karpát“.^{1b}

Vplyv valašskej kolonizácie sa prejavil aj na nárečiach, ale nie na všetkých a nie v rovnakej miere. Náš záujem obmedzíme iba na sledovanie možnosti vplyvu valašskej kolonizácie na stredoslovenské nárečia, v ktorých tento vplyv sa nám zdá najpreukaznejší.

Stredoslovenské nárečia predstavujú súvislý celok, ktorý na základe viacerých nárečových znakov možno dost zreteľne vymedziť od západoslovenských i východoslovenských nárečí.² Je však pozoruhodné, že aj v rámci stredoslovenských nárečí pozorujeme na istých miestach nápadne bohatú nárečovú členitosť. Pozornosť upútavajú predovšetkým také javy, ktorými sa podaktoré nárečia na stredoslovenskej nárečovej oblasti odlišujú od typického

^{1a} S. B. Bernštejn, *Voprosy izučeniija slavianskich jazykov v svete trudov J. V. Stalina po jazykoznaniju* v zborníku *Učenyje zapiski Instituta slavianovedeniija AN SSSR* 3, Moskva 1951, 5. Porov. aj J. Voráč, *Ó úkolech dialektologie a metodách jazykového zeměpisu*, Studie a práce lingvistické I, Praha 1954, 329.

^{1b} J. Macúrek, *Valaši v západních Karpatech*, Ostrava 1959, 326.

² Nárečové javy spoločné a charakteristické pre stredoslovenskú nárečovú oblasť uvádza V. Vážný v práci *Nářečí slovenská*, Čs. vlastivěda III/1, Praha 1934, 261.

stredoslovenského stavu. Sú to teda také javy, o ktorých sa možno domnievať, že na strednom Slovensku vznikli neskôr, a to alebo vnútorným domácim vývinom, alebo vývinom, pri ktorom možno predpokladať zásah vonkajších činiteľov.³

Je pozoruhodné, že takmer všetky nárečové javy, ktoré nie sú typické pre stredoslovenské nárečia, obmedzujú sa zvyčajne na osady založené v horských oblastiach, najmä vo vyšších polohách. Boli to oblasti vhodné jednak na hľadanie a využívanie nerastného bohatstva, jednak na zužitkovanie lesov, pašienkov a lúk. Takými to krajinami na strednom Slovensku bola napr. stredná a horná Orava, ako aj celý kraj pod Beskydami, najhornatejšia časť západného a východného Liptova, celé Horehronie, oblasť Nízkych Tatier, Gemer a aj podaktoré miesta Novohradu a Hontu.

Historický materiál o vzniku a spoločenskom vývoji obcí na uvedených oblastiach ukazuje, že v 16. stor. bol v nich čulý hospodársko-spoločenský ruch (rozvoj banského priemyslu, s čím súvisel aj prílev banských robotníkov, uhliarov, drevorubačov, pastierov a pod.), ktorý si pri štúdiu vývoja nárečí rozhodne treba povšimnúť, lebo má veľký význam pre interpretáciu niektorých jazykových zvláštností. Prv však ako by sme sa dotkli týchto otázok, povšimnime si, v čom a ktoré obce alebo oblasti sa viac alebo menej odlišujú od charakteristického stredoslovenského nárečového stavu. Z týchto zvláštností všimnime si najmä tie, ktoré sa na území Slovenska dajú sledovať aj geograficky.

Obce s nárečovými odchýlkami od stredoslovenského stavu možno vcelku rozdeliť na dve skupiny:

1. obce, ktoré osídlilo od pôvodu poľské obyvateľstvo a ktorých hláskoslovný a tvaroslovný systém sa preto najviac odlišuje od stredoslovenských nárečí. Tieto nárečia sa označujú v našej dialektológii ako goralské;

2. obce, ktoré majú síce stredoslovenský nárečový základ, ale istými nárečovými znakmi sa viac alebo menej odlišujú od charakteristického stredoslovenského stavu.

Goralským nárečím sa hovorí na území stredného Slovenska na súvislej nárečovej oblasti hornej Oravy v obciach Oravská Lesná, Zákamenné, Novot', Mutné, Veselé, Sihelné, Polhora, Rabča, Rabčice, Hladovka a Suchá Hora a v niekoľkých obciach Liptovskej stolice. Sú to liptovské obce Huty, Veľké a Malé Borové na rozhraní Oravy a Liptova, Liptovská Teplička na severných svahoch východnej časti Nízkych Tatier, Liptovská Lúžna na juhozápadných svahoch Nízkych Tatier. Goralskou je aj obec Pohorelá na Horehroní a Lom nad Rimavicou v západnej časti Slovenského Rudohoria.⁴ Ako obec s gorals-

³ Porov. A. Kellner, *Úvod do dialektológie*, Praha 1954, 58.

⁴ V. Vážný, c. d., 222.

ským nárečím uvádza sa niekedy aj Polomka.⁵ Viac nárečových znakov však ukazuje, že táto obec má už stredoslovenský nárečový charakter, a preto nie je potrebné zaradovať ju medzi obce s goralským nárečím.

Goralské osady vznikli na území stredného Slovenska neskôr. Dosvedčuje to nielen historický materiál o zakladaní týchto osád, ale aj skutočnosť, že ide o osady založené vo vyšších polohách, na svahoch našich hôr a v niektorých prípadoch aj o osady značne vzdialené od poľskej nárečovej oblasti. V terajšom štádiu vývinu sú nárečia goralských obcí už silne slovakizované.

Zo stredoslovenských nárečových oblastí, na ktorých zisťujeme isté odlišnosti od typického stredoslovenského stavu, sú to najmä horná Orava, východná a západná časť Liptova, Horehronie, časť Gemera, ako aj niektoré obce na rozmanitých miestach stredoslovenských stolíc.

Nárečia hornej Oravy majú od typického stredoslovenského nárečového stavu odlišné najmä tieto znaky:

1. zánik dlhých samohlások v obciach na okolí Námestova (napr. *mam, vino, luka m. mám, víno, lúka*);

2. nedostatok slabičného *l* (napr. *vlk, žltí/i, tlustí/i, jablučko m. vlk, žltý, tlstý, jablčko*);

3. výslovnosť skupiny *šč* m. spisovného *šť* (napr. *ešče, ščava, puščať m. ešte, štava, púštat*);

4. striednice za jerové hlásky (napr. *piesek, deska, zdernuť, von, navnivoč, zo školi*; tento stav je aj na strednej Orave);

5. striednice za psl. *ę* v krátkych slabikách po perniciach (napr. *maso, pať, pamatať* na okolí Námestova, *miaso, piat, pamiatat* v obciach na sever od Trstenej);

6. tvary *bul, bula, bulo, buli* m. *bol, bola* atď. v obciach na sever od Trstenej;

7. koncovka *-om* v inštr. sg. fem.: z *mojom ženom* m. z *mojou ženou* v obciach na okolí Námestova;

8. tvary na *-om, -ox* v dat. a lok. pl. fem.: *ženom, o ženox* m. *ženám, o ženách*;

9. v inštr. pl. tvary na *-ami* v prípadoch ako z *ľudami, z bratami* m. z *ľudmi, z bratmi*;

10. pri prídavných menách tvary na *-eho, -emu*, teda *dobrego, dobremu* m. *dobrého, dobrému* (stredoslov. *dobrieho* alebo *dobriho*).

Pre tieto a iné nárečové odlišnosti zaraďuje E. Pauliny nárečie tejto oblasti medzi tzv. okrajové stredoslovenské nárečia.⁶

⁵ Za obec s goralským nárečím pokladá Polomku aj V. Vážný, c. d., 222. V nárečí Polomky sú síce niektoré odchýlky od stredoslovenského stavu (napr. *s, c, ʒ*), ale tieto zvláštnosti nie sú také, že by nárečie Polomky bolo potrebné zaradovať do inej skupiny, ako sú stredoslovenské nárečia.

⁶ Pozri E. Pauliny, *Nárečie zátopových osád na hornej Orave*, Martin 1947, 88.

Na území, ktoré zaberá značnú časť východného Liptova, sú to obce Východná, Važec, Štrba. Tieto obce sa odlišujú od typického stredoslovenského stavu najmä týmito znakmi:

1. zánikom dlhých samohlások (napr. *mam, vino, luka* m. *mám, víno, lúka*);
2. hláskami *c, z* za *t, d* vo Východnej a Štrbe (napr. *ziara, ziefka, kuzel, zeci, robic*) a výslovnosťou hlások *t, d* za *t, d* vo Važci (napr. *diara, diefka, kudel, deti, robít*);
3. hláskami *n, l* za mäkké *ň, ľ* (napr. *neviem, nik, vnat/vnac, leto, lipa, ciel* m. *ňeviem, ňik* atď.);
4. hláskou *u* za *l* (v slovách ako *buato, suanina, xuap, ceuí, čeuo, ceukom* m. *blato, slanina* atď.);
5. striednicami za psl. *ę* v krátkych slabikách (napr. *miaso, piat/c, pamiatat/c* m. *mäso, päť, pamätať*);
6. neutralizáciou znelosti spoluhlásky *v (>f)* na konci slabiky vo vnútri a na konci slova (napr. *braf, staf, slifka, kafka*).

Pre takéto odchýlky od stredoslovenského nárečového stavu pokladá V. Vážný nárečie uvedených obcí za „prechodní nárečí východoslovensko-stredoslovenská“.⁷ J. Štolc zaraďuje nárečie obcí Štrba a Východná do skupiny nárečí spišsko-liptovských, teda do nárečovej skupiny s prechodným charakterom.⁸

Ďalšiu súvislú nárečovú oblasť, ktorá sa v jazykovednej literatúre hodnotí ako prechodná, tvoria nárečia vo východnej časti Gemera. Aj tieto nárečia sa odlišujú od charakteristického stredoslovenského stavu viacerými znakmi, z ktorých možno spomenúť najmä tieto:

1. strata kvantity (napr. *mam, dam, vino, luka*) v severnej časti Gemera a porušovanie rytmického zákona (napr. *kúpímo, dávámo*) na značnej oblasti Gemera;⁹
2. depalatalizované spoluhlásky *d, t, ň, ľ* (napr. *deti, dedina, robít*) v strednom a východnom Gemeri, najmä však v hronskej a muránskej oblasti a v Slanskej doline;
3. zánikom slabičného *r* (napr. *perši, viarba*) v Slanskej doline;¹⁰
4. znenia *buu/bul, bula, bulo, buli* m. *bol, bola* atď.;

⁷ V. Vážný, c. d., 295.

⁸ J. Štolc, *Dialektické členenie spišských nárečí*, LS I/11, 1939/1940, 204.

⁹ Dlhých samohlások niet v obciach Stratená, Dedinky, Dobšiná, Mur. Huta, Rejdová, Vyš. Slaná, Mur. Zdychava, Brdárka, Hanková, Šoltýska, Dubákovo, Kysuca, Drábsko. V obciach ostatného Gemera vyslovujú sa dlhé samohlásky, ale neplatí na celom území rytmický zákon. Výslovnosť typu *kúpímo, dávámo* zisťujeme vo väčšine gemerských obcí, a to v oblasti na západ od Rožňavy zhruba až po čiaru, ktorú utvárajú obce Klenovec, Rimavica a Záhorany.

¹⁰ Porov. Š. Tóbiak, *Prechodná jazyková oblasť stredoslovensko-východoslovenská*, SMS XV, 1937, 107—108.

5. tvary na *-o* typu *pleco* od tzv. Vášok a Rimavskej doliny ďalej na východ;

6. tvary gen. a lok. pl. na *-och* (napr. *xlapox*, *ocox* m. *chlapov/-ch*, *otcov/-ch*).

Š. Tóbbik, ktorý gemerským nárečiam venoval osobitnú pozornosť, konštatuje, že nárečia na tejto oblasti utvárajú akoby most medzi stredoslovenskou a východoslovenskou nárečovou oblasťou a charakterizuje ich ako prechodné stredoslovensko-východoslovenské nárečia.¹¹

S gemerskými nárečiami bezprostredne súvisia aj nárečia na Horehroní. Tieto horehronské nárečia pokladá Š. Tóbbik za tzv. nevlastné (kolonizované) gemerské nárečia a delí ich na dve skupiny, a to 1. na nárečia Horehronia s obcami Vernár, Švermovo (predtým Telgárt), Šumiac, Heľpa, Závadka, čiastočne i Pohorelá, Polomka a Červená Skala, ako aj príslahlé menšie osady; 2. na nárečie severozápadného Gemera s obcami Kysuca, Drábsko, čiastočne Lom nad Rimavicou, Šoltýska, Utekáč, Ďubákovo a Tisovský Hámor.¹²

Aj v nárečiach uvedených obcí nachádzame isté zvláštnosti, ktorými sa tieto obce odlišujú od typického stredoslovenského nárečového stavu. Ich základným spoločným znakom je to, že nepoznajú dlhé samohlásky. Okrem toho nachádzame v jednotlivých obciach ešte aj ďalšie zvláštnosti, ktorými sa tieto obce odlišujú navzájom a ktorými sa odlišujú aj od typického stredoslovenského stavu. Sú to najmä tieto znaky:

1. tvary *buu*, *bula*, *bulo*, *buli* m. *bol*, *bola* atď. vo Vernári, Švermove, Šumiaci, Heľpe a Závadke;

2. výslovnosť *u* za *l* v slovách ako *xuap*, *muadi*. *padua* m. *chlap*, *mladý*, *padla* vo Švermove;

3. znenia *bol*, *mal*, *dal*, *robit* v Ďubákove a Šoltýskej proti typickým stredoslovenským zneniam *boy*, *may*, *day*, *robiu* a pod.;

4. výslovnosť spoluhlások *s'*, *z'*, *c'* v prípadoch ako *s'mäd*, *pas't*, *s'fes'ta*, *s'us'ovica*, *váz'ba*, *váz'a*, *z'eludok*, *vďac'ňe*, *c'elo* v Polomke;

5. tvary typu *mladoho*, *mladomu* v obciach Vernár, Švermovo, Šumiac, Heľpa, Závadka, Polomka;

6. tvary typu *rodiče*, *lude*, *bratove* v obciach Vernár, Švermovo, Šumiac;

7. tvary na *-o* typu *pleco* a pod.

Z uvedenej skupiny obcí, t. j. zo skupiny tzv. kolonizovaných nárečí najvýraznejšie sa vyníma (okrem goralských obcí Pohorelá a Lom nad Rimavicou) najmä Švermovo, a to výslovnosťou hlásky *u* za *l* v prípadoch ako *buato*, *xuap*, *bova* a pod., a obec Polomka, v ktorej za sykavky *s*, *š*, *z*, *ž*, *c*, *č* máme najčastejšie jeden palatalizovaný rad sykaviek, a to *š*, *ž*, *č*. V ostatných rokoch

¹¹ Š. Tóbbik, c. d., 127. Vo svojej najnovšej práci *Členenie a charakteristika gemerských nárečí*, Jazykovedné štúdie II, Bratislava 1957, 118—120, uplatňuje však nové delenie gemerských nárečí, podľa ktorého sú v Gemeri štyri väčšie nárečové skupiny. Nehovorí už o prechodných nárečiach.

¹² Porov. Š. Tóbbik, *Členenie a charakteristika...*, c. d., 120.

preniká nepalatalizovaná výslovnosť hlások *c, č* a *z*, ale nie je ešte ustálená. S podobným javom sa stretávame v liptovskej obci Švošov.

Okrem uvedených obcí sú ešte na území stredného Slovenska i ďalšie obce alebo menšie skupiny obcí, ktoré sa jedným, prípadne aj viacerými zvláštnosťami výraznejšie odlišujú od okolitých dedín i od stredoslovenského nárečového stavu. Do tejto skupiny zaraďujeme na Orave obec Zázrivú a Valaskú Dubovú, v Liptove obce na území niekdajšieho likavského panstva a niektoré obce bezprostredne s ním súvisiace, vo Zvolenskej stolici obce Špania Dolina, Baláže, Kalištie, Donovaly, Motyčky, Staré Hory, Harmanec, Ulmanka, Jakub, Kostiviarska, Hiadel, Podkonice, Lučatín, Priečhod, Brusno a Ondrej, v Tekove Trubín, Lovčica, Lutila, Stará Kremnička, Žiar nad Hronom, Lado-mer, Lovča, Vieska, Horné Opatovce a Šášovské Podhradie, Veľká Lehota, Psiare a Beňadik; v Honte Banská Štiavnica, Banská Belá, Sitnianska a Piarg, na hornej Nitre Valaská Belá. Spomeňme aspoň najvýraznejšie znaky, ktorými sa uvedené obce odlišujú od stredoslovenského stavu.

Pre obec Zázrivú s priľahlými kopicami (Biela, Plešivá, Havrania, Kozinská) je príznačná výslovnosť *y* za *l* v slovách ako *byato, xyap, boya, ceji*¹³ a výslovnosť *f* m. *v* v prípadoch *staf, kafka, slifka*. Týmito znakmi sa Zázrivá odlišuje od susedných oravských nárečí. Na základe jej ostatných nárečových znakov možno zázrivské nárečie zaradiť do skupiny dolnooravských nárečí.

Vo Valaskej Dubovej niet mäkkých spoluhlások *d, t, ň, l*, hovorí sa tu „tvrdo“, napr. *deti, dedina, nik, nemám, robít*. Hodno však spomenúť, že tvrdé *d, t, n, l* sa vyslovuje v tejto obci aj v postavení pred hláskami *ä, ä*, napr. *dätelina, dätel, táški, tážit sa, onádi, län, viláhnul sa* a pod. Výslovnosť hlások *ä, ä* aj v postavení po pôvodných mäkkých spoluhláskach svedčí o skutočnosti, že stvrdnutie spoluhlások vo V. Dubovej je jav novší a že aj v tejto obci boli pôvodne mäkké spoluhlásky *d, t, ň, l*.

Je zaujímavé, že v Liptove sa prejavuje v obciach ležiacich na území niekdajšieho likavského panstva¹⁴ najväčšia diferenciácia liptovských nárečí (okrem spomenutých východoliptovských obcí Východná, Važec, Štrba). Podľa J. Stanislava obce na tomto území utvárajú z geografického hľadiska dve skupiny. Do prvej skupiny patria obce Lúčky, Likavka, Martinček, Malá a Veľká Štiavnica, Ludrová a B. Potok a do druhej skupiny obce, ktoré ležia na krajnom západe Liptova, a to Švošov, Ľubochňa, Stankovany,

¹³ Výslovnosť hlásky *y* za *l* v Zázrivej a v priľahlých kopicaniach sa zhoduje so stavom, ako ho bol opísal už J. Kohút v príspevku *Hláskoslovná sústava nárečia východnianskeho*, LS IV—VI, 1946/1948, 174—201.

¹⁴ K likavskému panstvu patrili Ružomberok, Ludrová, B. Potok, Vlkošínec a Černová, ďalej Eupča, Trnovec, Sielnica, Sokolče, Bobrovec, Bobrovček, Pavlova Ves, Lisková, Sv. Mara (len časť), Lúčky, Martinček, Likavka, Hrboltová, Hubová (Gombáš), Švošov, Stankovany a Revúca. Porov. I. Houdek, *Poddanstvo v Liptove*, Hist. sborník VIII, 1950, 32.

Rojkov a Lazisko. Spoločným znakom, ktorým sa nárečia týchto obcí zreteľne odlišujú od stavu v iných stredoslovenských nárečiach, je depalatalizácia spoluhlások: $d, t, \check{n}, l > d, t, n, l$ (napr. *deti, dedina, robít, lutovať, nemám*). Z tejto skupiny sa výrazne vydeľuje najmä obec Švošov, v ktorej nielenže niet mäkkých spoluhlások, ale tu aj ostré a tupé sykavky s, z, c, \bar{s} a $\check{s}, \check{z}, \check{c}, \bar{z}$ splynuli v jeden rad, a to v rad slabopalatalizovaných spoluhlások s', z', c', \bar{z}' (napr. *vis'e, hors'ie, z'aba, niz'ej, fc'era, haz'e, des'ät, mis'lím s'i, z'as', v z'ime, z'islo, xc'u, hrz'a*).¹⁵ Táto tzv. tvrdá výslovnosť spoluhlások d, t, n, l je však v Liptove na ústupe a drží sa už len v obciach Hubová (Gombáš), Švošov a Stankovany; z liptovských obcí sa vyníma ešte obec Bobrovček, v ktorej za t, d, \check{n} máme c, z, n a za l obojperné y (napr. *z'ieca, zakujem, ze si boua, nemám, byato*), osada Konská, v ktorej namiesto t je c (napr. *cela, sce (= ste), cetka, cixo, radosc*), ale namiesto d je tvrdé d (napr. *dedina, de, d'ieca, dívam sa, dakujem*)¹⁶ a obec Sliache na rozhraní medzi stredným a západným Liptovom, pre ktorú je charakteristická výslovnosť y za l , napr. *byato, skaya, boua, do Mixaya, midyo, yacni, ceji* a pod.¹⁷ Ako sme už uviedli, túto výslovnosť nachádzame v Liptove ešte aj v obciach Východná, Štrba, Važec, Pavlova Ves a Bobrovček.

Vo Zvolenskej župe sa niektorými hláskoslovnými znakmi odlišujú od stredoslovenských nárečí:

a) obce Špania Dolina, Baláže a Kalištie, v ktorých niet mäkkých spoluhlások d, t, \check{n}, l (napr. *deti, dedina, veštec*);¹⁸

b) obce Donovaly, Motyčky, Staré Hory, Harmanec, Ulmanka, Jakub a Kostiviarka, v ktorých nastala depalatalizácia spoluhlások d, t, \check{n}, l len na konci slova (napr. *host, kost, jest, robít, jablon, jačmen, král, ale vodi, ten, fava, koňa, košela, dumbier* a pod.);¹⁹

c) obce, ktoré patrili k niekdajšiemu lupčianskemu panstvu.²⁰ Je to obec Hiadef, pre ktorú je charakteristická zmena spoluhlások $d, t > c, z$ (napr. *z'eci, z'ezina, scínac, príze, recas (= reťaz), vrácic* a pod.) a zmena $l > y$ (napr. *byato, huava, xuyap, ceji, maya, mayo* a pod.) a obce Podkonice, Lučatín, Priechod, Brusno, Ondrej, kde sa tiež za tvrdé l hovorí y , teda *byato, huava* atd.²¹ V Tekove vzbudzujú pozornosť obce na okolí Kremnice, a to Trubín,

¹⁵ J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, Martin 1932, 43.

¹⁶ J. Stanislav, c. d., 248—249.

¹⁷ J. Stanislav, c. d., 221—222.

¹⁸ J. Stanislav, c. d., 204—205.

¹⁹ E. Pauliny, „Mäkké“ nárečie Banskej Bystrice a okolia a jeho vznik, *Carpatica I*, zv. 2, řada A, Praha 1939, 312.

²⁰ E. Pauliny, „Mäkké“ nárečie..., c. d., 312—313.

²¹ Podľa J. Mihála k lupčianskemu panstvu patrili obce Poniky, Lučatín, Hiadef, Šalková, Selce, Podkonice, Priechod, Povrazník, Medzibrod, Ondrej, Brusno, Moštenica, Dubová, Nemecká, Ráztoka, Zámostie, Predajná, Jasenie, Lopej, Dolná a Horná Lehota, Kráľová, Valaská a Hronec. Sú to obce banskobystrického a breznianskeho okresu, citované z rukopisnej práce J. Mihála, *Popis a rozbor nárečia bývalého slovensko-lupčianskeho panstva*, 3.

Lovčica, Lutila, St. Kremnička, Žiar n./Hronom, Ladomer, Lovča, Vieska, Horné Opatovce a Šášovské Podhradie, v ktorých sa vyslovuje za *l* bilabiálne *y*, teda *byato*, *hyava*, *xyp*, *ceyi* atď.

Na okolí Novej Bane je to zase Veľká Lehota, pre ktorú je charakteristická depalatalizácia spoluhlások *d*, *t*, *ň*, *l* v *d*, *t*, *n*, *l* (napr. *dieta*, *deti*, *utierat*, *dievka*, *kyon*, *král*) a obec Psiary a Beňadik s depalatalizovanými spoluhláskami na konci slov (napr. *dľabat*, *sadat*, *čiel*).

V Honte nachodíme odchýlky od stredoslovenského stavu v obciach Banská Belá, B. Štiavnica, Sitnianska a Piarg. Pre tieto obce je typická najmä tvrdá výslovnosť spoluhlások *d*, *t*, *n*, *l* (za mäkké *d*, *t*, *ň*, *l*, napr. *djera*, *deti*, *utierat*, *sadat*, *nemám*, *nik*, *král* a pod.). Tvrdú výslovnosť spoluhlások *d*, *t*, *n*, *l* (za *d*, *t*, *ň*, *l*) má aj hornonitrianska obec Valaská Belá.

Povšimli sme si predovšetkým také javy, ktorými sa jednotlivé nárečia odlišujú od typického stredoslovenského stavu. Vo všetkých prípadoch však išlo o zvláštnosti, ktoré možno zistiť na viacerých miestach, a to nielen na strednom, ale dokonca aj na východnom a západnom Slovensku. Nevenovali sme pozornosť javom obmedzeným len na jednu kompaktnú zemepisnú oblasť, teda takým javom, ako je napr. tvar 1. os. pl. na *-mo* v Novohrade a v Gemerí (napr. *robímo*, *dámo*, *mámo*), zmena *č* v *š* (*maška*, *šelo* = *mačka*, *čelo*) v Gemerí, výslovnosť *e*, *ej* za *y*, *ý* (*rebe*, *pejtati*) v Novohrade a iné javy.

Ako vidno, rozdrobenosť nárečí na podaktorých miestach, stredného Slovenska je dosť značná a rozmanitá. Na základe štúdia historického a nárečového materiálu sa domnievame, že na viacerých miestach — nie však vo všetkých spomínaných obciach s nárečovými zvláštnosťami odchylnými od stredoslovenského stavu — mala na formovanie nárečia istý vplyv aj valašská kolonizácia. Prv však ako by sme uviedli niektoré zvláštnosti, ktoré možno klásť do súvisu s touto kolonizáciou, pokladáme za potrebné ešte si povšimnúť aj niektoré historické údaje, a to najmä údaje o smere a čase postupu valašskej kolonizácie cez stredné Slovensko. Dôležité sú aj údaje o pôvode obyvateľov, ktorí sa na tejto kolonizácii zúčastnili, ako aj údaje o tom, v ktorých obciach na strednom Slovensku je doložený príchod valašského živlu.

Jednou z charakteristických črt valašskej kolonizácie bolo, že na rozdiel od iných kolonizačných prúdov nepostupovala údoliami riek, ale po horských hrebeňoch a ich svahoch,²² ktoré dovtedy neboli vôbec osídlené alebo len riedko.

S prenikaním valašského živlu na Slovensko sa stretávame najskôr na východe.²³ O príchode Valachov na východné Slovensko máme už správy

²² J. Macúrek, c. d., 328.

²³ R. 1317 a r. 1326 boli Valasi už v Marmarošskej a r. 1364 v Berežskej stolici. R. 1340 spomínajú sa v Križovanoch neďaleko Prešova „Rutheni qui sunt schismatici“. Pozri V. Chaloupecký, *Valasi na Slovensku*, Praha 1947, 20—21.

zo 14. stor.²⁴ Z písomných dokladov vzťahujúcich sa na východné Slovensko sa dá usúdiť, že okolo r. 1450 boli tu Valasi už bezpečne usídlení a že na východné Slovensko prenikli z terajšej Zakarpatskej Ukrajiny, postupujúc po horských holiach smerom na západ.

Na stredné Slovensko sa dostávajú Valasi oniečo neskôr. Prvé záznamy o nich na stredoslovenskom území máme z Gemera, kam prenikajú v prvej polovici 15. stor. zo Spiša.²⁵ Možno spomenúť, že r. 1426 sa plešivským pánom vyčíta, že do lesov posielajú Valachov.²⁶ R. 1437 jasovský kláštor sa žaluje, že Valasi patriaci pod zprávu turnianskeho hradu zaujali lúky a pastviská ich kláštora.²⁷ R. 1427 dosahujú Valasi Štítnický les v Gemeri a r. 1454 nachádzame ich už v muránskych horách. Odtiaľ podľa B. Ila²⁸ tiahnu do balockého údolia, kde sa však osídľujú len jednotlivo. Sťahovanie Valachov do Gemera sa začalo začiatkom 15. stor., pokračovalo celé 16. stor. a trvalo až do začiatku 17. stor.²⁹

R. 1470 dáva sa výsada Valachom na Horehroní a na panstve hradu Slovenská Lupča. V tom istom roku spomínajú sa Valasi vo Valaskej, v Hronci a na viacerých miestach Zvolenskej stolice.³⁰ Možno spomenúť, že r. 1474 nachádzame Valachov už aj na Orave,³¹ ale hlavný prúd Valachov tiahol na Oravu najmä v druhej polovici 16. stor. a začiatkom 17. stor.

Podľa V. Chaloupeckého môžeme Valachov na stredoslovenskom území sledovať v tomto chronologickom poradí:

R. 1555 objavujú sa Valasi na panstve hradu Likava a známi sú v Hubovej (Gombáši), ako aj v údolí riečky Lubočne.³² R. 1564 sa píše zo Štiavnice o škodách, ktoré spôsobili Valasi v Štiavnických horách a v kraji medzi Levicami a Zvolenom.³³ R. 1565 spomínajú sa Valasi na okolí Nemeckej v blízkosti Hiadela a Moštenice, ktoré patrili hradu Slov. Lupča.³⁴ R. 1565 sú Valasi aj na okolí Starých Hôr a Revúc v Liptove, ako aj v údolí riečky Korytnice, jej prítoku Revúcej a v údolí riečky Lúžnej.³⁵ R. 1565 spomínajú sa znova Valasi na okolí Brezna v súvislosti s osadami Valaská, Štiavnička, Jarabá,

²⁴ Podľa osobnej informácie P. Ratkoša.

²⁵ V. Chaloupecký, c. d., 21.

²⁶ V. Chaloupecký, c. d., 21.

²⁷ A. Kavuljak, *Valasi na Slovensku*, Sborník na počesť Jozefa Škultétyho, Martin 1933, 346.

²⁸ B. Ila, *Die walachische Bevölkerung der Herrschaften Murány, Csetnek und Krasznabörka*, Studia Slavica, Budapest 1957, 134.

B. Ila, c. d., 134.

³⁰ V. Chaloupecký, c. d., 26—27.

³¹ A. Kavuljak, c. d., 352

³² V. Chaloupecký, c. d., 34.

³³ V. Chaloupecký, c. d., 50.

³⁴ V. Chaloupecký, c. d., 50—56.

³⁵ V. Chaloupecký, c. d., 58.

Lopej, Hor. a Dol. Lehota.³⁶ Valasi vyskytujú sa ďalej v údolí rieky Hrona, na okolí Medzibrodu, Lubietovej a v údolí riečky Mutnej. R. 1567 dostávajú zprávy o Valachoch páni vo Zvolene, Dobrej Nive, Slov. Lupči, Likave, Víглаši, B. Bystrici a Muráni. V tom istom roku píše sa o Valachoch v B. Bystrici, Slov. Lupči, Kremnici, Štiavniku, Lubietovej, Jarabej (pri Brezne) a Lipt. Hrádku.³⁷ R. 1606 sú Valasi v Pohorelej a r. 1611 v Závadke na Horehroní.³⁸

R. 1550 sú Valasi na Orave v piatich obciach (Kňažia, Medzibrodie, Dubová, Valaská Bzina a Ústie).³⁹ Podľa A. Kavuljaka dosahuje počet valašských osád r. 1564 číslo 16 a r. 1619 je na Orave už okolo 50 valašských obcí.⁴⁰ Podľa tohto údaja je Valachov najviac v obciach niekdajšej Oravskej stolice. Druhou oblasťou, v ktorej sú v prvej polovici 17. stor. Valasi najviac rozšírení, je Gemer.⁴¹ Ako upozorňuje B. Ila, možno tu zistiť Valachov až v 37 obciach. A. Kavuljak⁴² a po ňom aj V. Chaloupecký⁴³ nachádzajú Valachov i v Turci, na území hradu Sklabina. Podľa J. Macúřka sú Valasi v Turci v 60. a 70. rokoch 16. stor. najmä v dvoch osadách, a to v obci Kľačany a Šútov.⁴⁴

Osobitne sa treba ešte zmieniť o tom, že V. Chaloupecký predpokladá aj na území Tekova, Hontu a Novohradu⁴⁵ silné osídľovanie Valachov. Domnieva sa, že v týchto krajoch bol valašský živel práve tak rozšírený ako napr.

³⁶ V. Chaloupecký, c. d., 50—55.

³⁷ V. Chaloupecký, c. d., 50—56.

³⁸ B. Ila, c. d., 134.

³⁹ A. Kavuljak, c. d., 367.

⁴⁰ Podľa urbárskeho súpisu z r. 1619 sú Valasi na Orave v týchto obciach:

a) v goralskej časti Oravy: Rabča, Rabčice, Polhora, Dolná a Vyšná Lipnica, Dolná a Vyšná Zubrica, Jablonka, Chyžné, Podvlk, Oravka, Sarna, Harkabuz, Bukovina, Podsklie, Pekelník, Hladovka, Suchá Hora;

b) na strednej Orave: Hruštín, Vaňovka, Vasilov, Lomná, Krušetnica, Breza, Jasenica, Tapešov, Vavrečka, Námestovo, Klin, Slanica, Bobrov, Zubrohlava, Ústie, Osada;

c) na juhovýchodnej Orave: Brezovica, Zábiedov, Biely Potok, Podbiel, Habovka, Zuberec;

d) na juhozápadnej Orave: Kňažia, Bziny, Medzibrodie, Pribiš, Chlebnice, Pucov, Malatiná, Valaská Dubová, Pokryváč, Zázrivá. Tieto údaje sme čerpali od A. Kavuljaka, c. d., 367.

⁴¹ Podľa B. Ilu od konca 15. stor. čisto ukrajinské obce „ruthenische Dörfer“ boli v štítnických lesoch: Brdárka, Čierna Lehota, Hanková, Henckovce, Markuška, Vlachovo, Rejdová, Uhorná; v Muránskej doline: Kopráš, Muránska Dlhá Lúka, Muránska Lehota a Muránska Zdychava; v Čiernom lese Balockej doliny: Brádno, Hrlica, Poproč, Ratkovská Lehota a Turčok; na Horehroní: Švermovo (predtým Telgárt), Vernár, Šurňac, Pohorelá, Polomka a Závadka. Okrem uvedených obcí žili podľa B. Ilu valašskí páni i v Kobeliarove, vo Vyš. Slanej, Joviciach, Slavoške, Veľkej Polome, Pači, ďalej v Revúčke, Revúcej, Mníšanoch, ako aj v mestách Rožňave a Dobšinej. Pozri B. Ila, c. d., 132—133.

⁴² A. Kavuljak, c. d., 350.

⁴³ V. Chaloupecký, c. d., 27.

⁴⁴ J. Macúřek, c. d., 85.

⁴⁵ V. Chaloupecký, c. d., 56.

na hornej Orave, kde záznamy o Valachoch sú najčastejšie.⁴⁶ Toto konštatovanie však musíme brať s istou rezervou, a to preto, že pre uvedené tvrdenie niet zatiaľ dostatok historických dôkazov a jazykový materiál z nárečí a pomiestnych názvov nemožno pokladať za dosť presvedčujúci.

O presunoch Valachov z jedného kraja do druhého máme už bohatú literatúru. Z jednotlivých názorov na túto otázku pokladáme za vhodné uviesť konštatovanie B. Varsika, ktorý síce stručne, ale veľmi výstižne načrtol prechod Valachov cez stredné Slovensko. B. Varsik píše, že na stredné Slovensko prenikal valašský živel najmä „pohorím na rozhraní Spiša, Abauja a Gemera, cez Nízke Tatry postupoval na západ, obrátiac sa pri Banskej Bystrici na sever do Liptova, do okolia Ružomberka a cez Liptovské hole obracal sa do Oravy, odkiaľ postupujú Valasi i do severnej trenčianskej, ba až na moravské Valašsko“.⁴⁷ Spresnenie tohto postupu nachádzame aj u iných autorov, najmä však u V. Chaloupeckého, čo však už nepokladáme za potrebné ďalej rozvádzať.

Valasi nepostupovali ďalej na východ po hrebeňoch Karpát len po slovenskej strane, ale prenikali aj hlboko do ukrajinského územia, kde sa rozšírili vo východnej ukrajinskej polovici terajšej Haliče.⁴⁸ Nachádzame ich ďalej v Sannockej a Samborskej zemi, v oblasti Nového Targu, na Podhalí a v oblasti na západ od Krakova v bezprostrednom susedstve Tešínska. Z Tešínska prenikli Valasi aj do okolia Živca a odtiaľ do tešínskeho Sliezska.⁴⁹ Pre nás je dôležité najmä konštatovanie Z. Stiebera, že v 16. stor. sa dostávajú početné skupiny obyvateľov z okolia Živca na Oravu, kde ako sme práve uviedli, prenikali Valasi zo stredoslovenských krajov.⁵⁰ Jeden i druhý prúd stretá sa takto koncom 16. a 17. stor. na terajšej pohraničnej oblasti slovensko-poľskej, kde mal prirodzene vplyv aj na utváranie nárečí.

Nie menej dôležitá a zaujímavá je aj otázka pôvodu Valachov a ich etnickej príslušnosti. Doterajšia literatúra o tejto otázke zvyčajne konštatuje, že šlo síce o svojrázny, ale etnicky rôznorodý živel, ktorý si ponechal i po usídlení v západných Karpatoch isté spoločensko-jazykové prvky z pôvodného východokarpatského etnika.⁵¹ Valasi neboli národnosťou s osobitným jazykom, ale boli to pastieri, remeselníci a ľudia, ktorých páni používali na najrozmanitejšie služby. Pri svojom postupe po oboch stranách karpatských hôr sa

⁴⁶ V. Chaloupecký, c. d., 56.

⁴⁷ B. Varsik v recenzii Kavuljakovej práce *Valasi na Slovensku* v časopise Bratislava VIII, 1934, 126—127.

⁴⁸ K. Kadlec, *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských*, Praha 1916, 284.

⁴⁹ V. Chaloupecký, c. d., 43.

⁵⁰ Porov. Z. Stieber, *Zarys dialektologii języków zachodnio-słowiańskich z wyborem tekstów gwarowych*, Varšava 1956, 69.

⁵¹ J. Macúrek, c. d., 57.

Valasi počas cesty v stredných Karpatoch ukrajinizovali alebo aj popoľštovali, podľa toho, cez aké jazykové územie prechádzali. Ukrajinizácia Valachov je známa aj na svahoch poľských Karpát, kde sa v 1. pol. 16. stor. viackrát objavujú zápisy o „Rusínoch“.⁵² Týmto názvom (Ruthenus) sa označovali veľmi často aj Valasi, ktorí postupovali cez Slovensko. Napr. na Orave v 16. a 17. stor. zakladajú isté obce ľudia, ktorí sa v listinách uvádzali ako „Volachi seu Rutheni“.⁵³ Aj v Gemeri⁵⁴ a na Spiši⁵⁵ sú Valasi často označovaní ako „Rutheni“. Názov „Ruthenus“ vzťahujúci sa na Valachov svedčí zaiste o tom, že medzi Valachmi bol zastúpený aj ukrajinský živel. Na základe týchto zápisov by však bolo chybou sa domnievať, že sa týmto názvom nazývali iba ľudia „rusínskeho“, ukrajinského pôvodu. Podľa P. Ratkoša názvom „Ruthenus“ (v súvislosti s Valachmi) označoval sa 1. človek z ukrajinskej oblasti, 2. príslušník pravoslávnej cirkvi, 3. tzv. dverník (janitor, portarius), 4. nositeľ valašského práva.⁵⁶ Z toho vidieť, že význam tohto slova bol širší, ako by sa to zdalo na prvý pohľad zo zápisov v historických listinách.

Valasi k nám neprichádzajú naraz, ale vo väčších i menších skupinách postupne prenikali do slovenského prostredia. Ich pôvod bol síce rozmanitý, ale i tak možno tvrdiť, že Valasi z jazykovej stránky niesli so sebou nárečové prvky, ktoré poukazujú na ukrajinské, poľské, rumunské, ba i maďarské etnikum. Predpokladá sa však, že valašská kolonizácia mala z etnického hľadiska predovšetkým povahu kraja, z ktorého vyšla,⁵⁷ t. j. že na Zakarpatskej Ukrajine a najmä v krajoch, ktoré susedia s Rumunskom, mala rumunský, na Slovensku, najmä na východe ukrajinský a poľský a na Morave slovenský etnický charakter.

Ako sme už uviedli, Valasi prenikli na stredné Slovensko z východného Slovenska cez Spiš. Na tejto ceste prispôbovali sa Valasi východoslovenskému nárečovému prostrediu. Ich jazyk po prechode cez toto územie bol silne premiešaný východoslovenskými nárečovými prvkami. O tom svedčia i početné východoslovenské prvky na tom stredoslovenskom nárečovom území, kde je doložené osídlenie Valachmi. Tieto východoslovenské prvky nachádzame na strednom Slovensku dokonca aj na takých miestach, ktoré s východoslovenskou nárečovou oblasťou nesúvisia.

⁵² A. Studnicki, *O wsiach t. zwanych woloskich na północnym stoku Karpat*, Lvov 1848. Pozri aj J. Macúrek, c. d., 58.

⁵³ A. Kavuljak, c. d., 343.

⁵⁴ Údaje o „Rusínoch“ v Gemeri prináša najmä B. Ila v citovanej práci na str. 122—123.

⁵⁵ V. Chaloupecký, c. d., 32.

⁵⁶ P. Ratkoš v recenznej poznámke k tomuto príspevku.

⁵⁷ V. Chaloupecký, c. d., 67.

Za východoslovenské nárečové prvky v obciach na území stredného Slovenska pokladáme najmä tieto jazyky:

1. stratu kvantity v obciach na hornej Orave (na okolí Námestova a Trstenej), vo východnom Liptove, na Horehroní, v severnej a severozápadnej časti Gemera. Možno tiež pripomenúť, že aj porušovanie rytmického zákona v Gemeri sa obmedzuje zhruba na obce, o ktorých je známe, že tam prenikli Valasi;

2. východoslovenský stav striednic za jerové hlásky v obciach strednej a hornej Oravy. Je zaujímavé, že stav striednic v tejto oblasti sa nápadne zhoduje so stavom, aký je v terajších spišských a šarišských nárečiach. Nezhoduje sa však so stavom v susedných goralských nárečiach (napr. *deska, zdexnutí, piesek*, ale *von, zobrat* a pod.):

3. výslovnosť slabičného *l* so sprievodnou samohláskou v obciach hornej Oravy, na Horehroní a v Štítnickej i Slanskej doline v Gemeri (napr. *dlužen, dlužoba, dluhí* a pod.):

4. výslovnosť hlások *z* a *c* v postaveniach za *d*, *t* v obciach Východná, Štrba, Bobrovček (Liptov), Hiadel (Zvolen), Stratená, Dedinky (Gemery), napr. *zeci, robic, izem m. deti, robiť, idem*;

5. neutralizácia *v > f* na konci slabiky vo vnútri a na konci slov v prípadoch ako *staf, slifka* v obciach strednej a hornej Oravy, v Štrbe, Východnej a Važci;

6. znenie *bul/bwɔ/ɯ* v hornooravských obciach Čimhová, Vitanová, Liesek a Brezovica, v Gemeri a na Horehroní;

7. tvary na *-o* typu *pleco* v hornooravských obciach na Horehroní (Pohorelá, Šumiac, Švermovo), v strednom a východnom Gemeri;

8. tvary gen. a lok. pl. na *-ox* typu *xlapox, sinox* v obciach na okolí Námestova a vo východnom Gemeri;

9. tvary typu *dobrego, dobremu* na hornej Orave a v obciach Šoltýska a Ďubákovo, ako aj tvary na *-oho, -omu* v horehronských obciach Polomka, Závadka, Helpa, Šumiac, Švermovo, Vernár, proti stredoslovenským tvarom *dobrieho, dobrjemu, dobriho, dobrimu*. Tvary typu *dobrego, dobremu* sú známe na väčšej časti východného Slovenska a tvary *dobroho, dobromu* sa všeobecne používajú v Zemplíne, kde mohli vzniknúť aj pod vplyvom ukrajinských nárečí.

Presah týchto východoslovenských jazykových prvkov do stredoslovenského nárečového prostredia bol celkom prirodzený. Tu treba zdôrazniť, že cesta Valachov na stredné Slovensko nebola priama a krátka, ale že trvala dlhší čas. Možno sa právom domnievať, že sa ani prvá, ba ani druhá generácia nedostala z terajších poľsko-ukrajinských Karpát na územie stredného Slovenska (napr. do Gemera).⁵⁸ Valasi, prechádzajúc cez východné Slovensko,

⁵⁸ B. Ha, c. d., 121.

priberali do svojho nárečia tieto východoslovenské prvky a postupujúc ďalej na západ, prenášali ich do nových sídlisk. Z prvkov rozšírených na strednom Slovensku valašskou kolonizáciou sú tieto východoslovenské prvky z pochopiteľných príčin najpočetnejšie. Na základe terajšieho nárečového stavu možno konštatovať, že sú to prvky, ktoré poukazujú na Spiš a Šariš. Nie sú však vylúčené ani prvky poľského pôvodu, ktoré však pre istú príbuznosť s východoslovenskými nárečiami ťažko bližšie určiť, ak sú to nie obce s goralskými nárečiami, ako je napr. Pohorelá, Borové, Huty a pod.

Už sme spomenuli, že historické pramene spomínajú Valachov často pod menom „Rutheni“,⁵⁹ t. j. Iudia, ktorí by mohli pochádzať aj z „rusínskej“ alebo presnejšie z ukrajinskej oblasti. Na príchod obyvateľov z ukrajinského prostredia poukazujú na území stredného Slovenska:

a) miestne názvy, ako napr. názov *Vasilovo* (obec pri Námestove), *Vasilov* (laz pri Medzibrodí neďaleko Orav. Podzámku),⁶⁰ *Zábidovo* (v historických pamiatkach často *Zavidov*, *Zavidovo*, teraz *Zábiedov*, obec neďaleko Trstenej). Tak ako je názov *Vasilovo* utvorený od ukrajinského mena *Vasiľ*, aj názov *Zavidovo* je odvodený asi od ukrajinského mena *Zavid*.⁶¹ Podobný názov nesie napr. aj obec *Zavidov* v blízkosti Užhorodu.⁶² Sú to názvy, ktoré sa na slovenskom území inde nevyskytujú;

b) priezviská ako *Rus*, *Rusín*, *Rusnák*, *Rusko*, *Maxim*, *Olexa*, *Ivan*, *Ivaško* a ďalšie. B. Ila pokladá za ukrajinsko-valašské napr. priezviská ako *Alex*, *Fedor*, *Hric*, *Iván*, *Kosár*, *Kost*, *Olexa*, *Spuriga*, *Stec*, *Wanko* a iné.⁶³ Priezviská *Kosár* a *Spuriga* však na ukrajinský pôvod zreteľne nepoukazujú;

c) chotárne názvy rozšírené na miestach, kde prechádzala valašská kolonizácia, teda aj na území Ukrajiny. Takéto názvy sú napr. *Magura*, *Polana*, *Kičera*, *Grúň*, *Prislop*, *Salaš* a pod.;⁶⁴

d) jazykové zvláštnosti známe v niektorých obciach, kde je doložená valašská kolonizácia.

Ruské, resp. ukrajinské prvky v nárečiach na území stredného Slovenska predpokladali viacerí bádatelia. „Ruské“ prvky v oravských nárečiach spo-

⁵⁹ A. Kavuljak, c. d., 344.

⁶⁰ V. Chaloupecký, c. d., 86.

⁶¹ Historické pamiatky uvádzajú dosť často v podobe *Zavidovo*. Napr. r. 1567 sa spomínajú obyvatelia „*Zawydowa*“, r. 1588 je známa osada *Zavidovo*, r. 1593 uvádza sa *Zawydowo* a r. 1598 *Zawydowo*. Aj r. 1608 zapisuje sa ako *Zawydowo*, r. 1615 *Zavidow* a r. 1626 *Zavidow*. R. 1677 spomína sa v osade *Zavidow Juraj Zawidowsky*. Podoba *Zabidov* alebo *Zabidovo* sa zaviedla r. 1728. Údaje sú podľa A. Kavuljaka, *Historický miestopis Oravy*, Bratislava 1955, 259.

⁶² V takejto podobe uvádza ju napr. lexikon obcí z r. 1858, kde zisťujeme názov *Zavidfalva*. Pozri Victor Hornyánsky, *Geographisches Lexikon des Königreichs Ungarn und der serbischen Woivodschaft mit dem temescher Banate*, Pest 1858, 414.

⁶³ B. Ila, c. d., 127.

⁶⁴ V. Chaloupecký, c. d., 62 a A. Kavuljak, *Historický miestopis...*, 33.

mína napr. už C. Zoch⁶⁵ a v gemerských nárečiach zas M. M. Hodža, ktorý gemerské nárečia hodnotí ako rusko-slovenské nárečia, lebo sú vraj tvrdé.⁶⁶ Ruské prvky v obciach na Horehroní zisťuje A. V. Šembera,⁶⁷ Fr. Pastrnek,⁶⁸ J. Škultéty⁶⁹ a nakoniec aj Fr. Trávníček,⁷⁰ V. Vážný⁷¹ a Š. Tóbbik.⁷² Neuvádza sa však jazykový materiál, ktorý by sa dal pokladať za materiál ukrajinského pôvodu. Vplyv ukrajinského (maloruského) dialektu vo Važci predpokladá J. Stanislav⁷³ a v goralskej obci Pohorelej na Horehroní zas G. Horák.⁷⁴

Na základe doterajších výskumov viacerých bádateľov, ako aj na základe vlastného skúmania sa domnievame, že Valasi mohli byť nositeľmi nielen zvláštností, ktoré poukazujú na východoslovenský pôvod, ale aj zvláštností z oblasti, kde sa stretá východoslovenské, ukrajinské a poľské nárečové územie. Ide najmä o tieto zvláštnosti:

1. striednice za psl. *ę* v krátkych slabikách po perniciach v horooravských obciach a vo východoliptovských Važec, Východná a v Pohorelej. V uvedených obciach sú znenia *miaso*/*mjaso*, *mjaki*/*mjaki*, *pamiat*/*pamjat*, *piast*/*ppast*. Znenia s *ia* za psl. *ę* v krátkych slabikách sú v slovenských nárečiach veľmi zriedkavé. Okrem hornej Oravy sú známe tieto znenia ešte na Spiši, a to v obciach V. Šuňava, N. Šuňava, Vikartovce, Kravany, Kubachy, Vernár⁷⁵ (okres Poprad). Znenia s *-ia-* sú však ešte známe aj v obciach N. Sloviniky, V. Sloviniky, Helemanovce, Uhorná, Ĥačava (okres Gelnica a Moldava).

O týchto východoslovenských obciach je známe, že boli kolonizované Valachmi, čo je pri výklade tohto javu veľmi dôležité.

Stav striednic za psl. *ę* sa v uvedených obciach nezhoduje ani so stavom, ktorý je typický pre východoslovenské nárečia, ale ani so stavom, ktorý je v goralských a poľských nárečiach. Podľa nášho názoru uvedené znenia s *ia* mohli byť prinesené len z toho jazyka, v ktorom sa používajú, t. j. z ukrajinských nárečí.

Naše tvrdenie možno oprieť aj o stav v nárečí Pohorelej. Ako upozorňuje

⁶⁵ C. Zoch, *O vlastnostach a zvláštnostach reči slovenskej v Orave*, Priateľ školy a literatúry II, Budín 1860, č. 1—3.

⁶⁶ Tento názov vyjadruje M. M. Hodža v práci *Epigenes slovenicus* (Liber primus Testamen ortographiae slovenicae, Leutschoviae 1847) v kapitole *Dialecti slovenicae* na str. 17 a tiež na str. 28.

⁶⁷ A. V. Šembera, *Základové dialektologie československé*, Viedeň 1894, 71—74.

⁶⁸ Fr. Pastrnek, *Slovenský jazyk*. Študovanie slovenčiny, SP XIII, 1893, 551.

⁶⁹ J. Škultéty, *Akej viery sú Slováci*, SP XV, 1895, 503.

⁷⁰ Fr. Trávníček, *Príspevky k dějinám českého jazyka*, Brno 1927, 62—63.

⁷¹ V. Vážný, c. d., 273, v poznámke č. 3.

⁷² Š. Tóbbik, *Prechodná jazyková oblasť...*, c. d., 130.

⁷³ J. Stanislav, c. d., 65.

⁷⁴ G. Horák, *Nárečie Pohorelej*, Bratislava 1955, 148.

⁷⁵ Porov. aj J. Štolc, *Dialektické členenie spišských nárečí*, LS I/II, 1939/1940, 193.

G. Horák, v tomto nárečí sú prvky poľské, slovenské i ukrajinské.⁷⁶ Toto tvrdenie podporuje aj práve uvedený stav striednic za psl. *ę* (znenia *pamjat* i *pameňt*, *pamjatať* i *pamental*, *pjast* i *peňst*).⁷⁷ Znenia ako *pameňt*, *pamental*, *peňst* sú z poľských nárečí, kde je hláska *ę* vo fonematickom inventári známa. Znenie *s ja* (*ja*) je prvkom doneseným Valachmi ukrajinského pôvodu;

2. výslovnosť hlásky *u* za tvrdé *l* v slovách ako *byato*, *suahína*, *ceuí* v obciach Zázrivá s prilahlými kopicami (Orava), Štrba, Važec, Východná, Sliache (Liptov), Hiadeľ, Podkonice, Lučatín, Priechod, Brusno, Ondrej (Zvolen), Trubín, Lovčica, Lovča, Lutila, St. Kremnička, Žiar n./Hronom, Ladomer, Vieska, Hor. Opatovce, Šášov, Podhradie (Tekov), Švermovo (Horehronie).

Znenia typu *byato*, *padua*, *ceuí* sú v slovenských nárečiach rozšírené zväčša na tých miestach (okrem Záhoria), kde je doložená valašská kolonizácia. Známe sú napr. aj vo východoslovenských obciach Brutovce, Uloža, Pavľany, Ordzoviany (Levoča), Vikartovce, Vyš. a Niž. Šuňava (Poprad) a v hornotrenčianskych obciach Klubina, Stará Bystrica, Lutiša, Dol. a Hor. Vadičov, Lúčka, Kotrčiná (Kys. N. Mesto), Dol. a Hor. Tižiná, Kosihy, Belá, Lysica (Žilina), Veľ. Košecké Podhradie, Hor. Poruba (Ilava), teda na oblasti, kam prenikla valašská kolonizácia.

Geografický opis výskytu hlásky *u* za *l* zreteľne poukazuje na skutočnosť, že výslovnosť *u* za *l* je rozšírená nielen na strednom, ale aj na východnom a západnom Slovensku na tých miestach, ktoré boli osídlené Valachmi. Zmena *l > u* je známa v poľských i ukrajinských nárečiach, preto možno predpokladať, že sa dostala do slovenských nárečí z tejto oblasti prostredníctvom Valachov;

3. palatálny rad spoluhlások *s'*, *z'*, *c'*, *z'* v Švošove (Liptov), Polomke a gorskej obci Pohorelej. Na vznik tohto palatálneho radu sykaviek (< *s*, *z*, *c*, *z*; *š*, *ž*, *č*, *ž*) v obci Švošov upozornil už J. Stanislav, ktorý predpokladá, že do Švošova preniklo goralské obyvateľstvo.⁷⁸ Títo goralskí obyvatelia, pôvodom z Oravy, poslovenčovali sa „prispôsobujúc najtypickejší rys svojho dialektu, „mazurzenie“, ostali na polovici cesty od nepalatálnych sykaviek k palatálnym“.⁷⁹ Podľa nášho názoru pravdepodobnejší je druhý predpoklad J. Stanislava, že pri utváraní tohto nárečia „mohlo by sa azda myslieť aj na valašskú kolonizáciu“⁸⁰ a že Švošov bol osídlený obyvateľmi, ktorí vo svojom hláskoslovnom systéme mali palatálny rad sykaviek *s'*, *z'*, *c'*, *z'*. Tu poznamenáme, že v terajších goralských nárečiach na Orave vo fonologickom systéme

⁷⁶ G. Horák, c. d., 148.

⁷⁷ G. Horák, c. d., 164—165.

⁷⁸ J. Stanislav, c. d., 73.

⁷⁹ J. Stanislav, c. d., 73.

⁸⁰ J. Stanislav, c. d., 75.

niet uvedených spoluhlások a ťažko ich predpokladať aj v tom období, keď sa zakladala obec Švošov. Tieto hlásky sú však známe v poľských, ba aj v ukrajinských nárečiach. Ako sme uviedli, obec Švošov patrila k likavskému panstvu, na ktoré prenikla silná skupina Valachov. Boli to zaiste Valasi tej skupiny, ktorú historické listiny spomínajú často ako „Rutheni“. Možno teda predpokladať, že palatálny rad sykaviek do obce Švošov priniesli Valasi z poľských, resp. ukrajinských nárečí. Tento predpoklad možno aplikovať aj pri výklade palatálnych sykaviek v Polomke. Oniečo zložitejšia je situácia v nárečí Pohorelej, kde ako sme uviedli, od vzniku obce žili v jej jazyku prvky poľské, slovenské a ukrajinské.⁸¹ V nárečí Pohorelej a v obciach na Horehroní je však zreteľne doložený historicky i jazykovo príchod ukrajinského živlu. Možno teda predpokladať, že do nárečia Pohorelej a Polomky sa dostal palatálny rad sykaviek z poľských, resp. ukrajinských nárečí;

4. depalatalizácia spoluhlások *d*, *t*, *ň*, *l* vo Valaskej Dubovej na Orave, v obciach na území niekdajšieho likavského panstva v západnom Liptove, vo východoliptovských obciach Štrba, Važec, Východná, v obciach stredného a východného Gemera, najmä však v obciach Hronskej, Muránskej a Slanskej doliny a v hornonitrianskej obci Valaská Belá.

Depalatalizácia spoluhlások *d*, *t*, *ň*, *l* v niekoľkých obciach stredného Slovenska súvisí, ako na to už poukázal E. Pauliny, s príchodom Nemcov.⁸² Tento vplyv, podmienený podľa neho „hospodárskou, spoločenskou a kultúrnou silou vládnucej nemeckej vrstvy“, ⁸³ prejavil sa v obciach na okolí Banskej Bystrice. Zásah nemeckého živlu nemožno však predpokladať na všetkých miestach, kde je známe tzv. tvrdé nárečie, a preto je potrebné hľadať aj iné príčiny, ktoré mohli mať vplyv na vznik tvrdých nárečí. Podľa nášho názoru na stvrdnutie mäkkých spoluhlások mohli mať vplyv práve Valasi prichádzajúci z ukrajinskej oblasti, kde stvrdnutie spoluhlások *d*, *t*, *ň*, *l* je známe. Svoje tvrdenie opierame o skutočnosť, že tvrdé nárečie na strednom Slovensku nachádzame práve na tých miestach, kde prenikla valašská kolonizácia. Presvedčivou oblasťou môže nám byť v tomto smere najmä východný Gemer. Podľa Š. Tóbika čiastočnú tvrdosť spoluhlások *d*, *t*, *ň*, *l* možno pozorovať už v južnej časti Blžskej doliny. Táto tvrdosť podľa neho je na juhovýchodnej časti Blžskej doliny už všeobecná, až nakoniec „na veľkej stredogemerskej a čiastočne i strednej východogemerskej oblasti prechádza v tvrdosť veľmi výraznú a smerom na sever k oblasti muránskej a hronskej prechádza vlastne v obmedzenú tvrdosť a podobne aj na ostatnej Slanskej doline“.⁸⁴

⁸¹ G. Horák, c. d., 148.

⁸² E. Pauliny, *Mäkké nárečie...*, c. d., 310—327.

⁸³ E. Pauliny, *Mäkké nárečie...*, c. d., 320.

⁸⁴ Š. Tóvik, *Členenie a charakteristika...*, c. d., 88.

Je zaujímavé, že do tých obcí, v ktorých Š. Tóbiak zisťuje čiastočnú alebo úplnú tvrdoť spoluhlások, prenikla podľa historických údajov aj valašská kolonizácia. Domnievame sa, že toto valašské obyvateľstvo v Gemerí, ako aj na miestach, ktoré sme uviedli, spôsobilo úplný alebo čiastočný zánik mäkkých spoluhlások.

Je otázka, či možno predpokladať, že Valasi mali vplyv na depalatalizáciu spoluhlások aj v iných obciach na území stredného Slovenska. Sú to obce na okolí B. Bystrice (Špania Dolina, Baláže, Kalište s úplnou depalatalizáciou a obce Donovaly, Motyčky, Staré Hory, Harmanec, Ulmanka, Jakub a Kostiviarska s čiastočnou depalatalizáciou), N. Bane (obec Veľká Lehota s úplnou depalatalizáciou a obce Psiare, Beňadik s čiastočnou depalatalizáciou) a B. Štiavnice (obce Banská Belá, Sitniarska a Piarg).

Ako je známe, na okolí B. Bystrice, ako aj na okolí N. Bane a B. Štiavnice i na okolí iných banských miest na Slovensku je doložený prílev nemeckého živlu. Vplyv nemeckého obyvateľstva na nárečia v okolí banských miest je zrejmý. Treba však uviesť, že do banských miest a ich okolia prichádzali nielen baníci, ale aj uhliari, ktorí pálili uhlie, a takisto aj početní drevorubači, pretože spotreba dreva pre banské ciele a pre potreby vtedajšieho priemyslu bola veľká. Vyrúbané plochy stredoslovenských hôr zaiste privábili aj pastierov (Valachov), ktorí tu pre chov oviec a dobytky našli veľmi vhodné podmienky. O pôvode pastierov v tomto kraji vieme však zatiaľ len málo, a preto o ich prípadnom vplyve na tamojšie nárečie nemožno nič bezpečnejšieho povedať. Domnievame sa však, že aj na okolí banských miest neboli vždy Nemci jediným činiteľom, ktorý pôsobil na utváranie nárečového stavu, a že zánik mäkkých spoluhlások mohli podporovať aj obyvatelia slovanského pôvodu, ktorí prichádzali na stredné Slovensko z oblastí, kde sa nevyskytujú palatálne spoluhlásky. Takouto oblasťou mohlo byť aj ukrajinsko-poľské územie, cez ktoré Valasi prechádzali.

Z jazykového hľadiska sa na strednom Slovensku najzreteľnejšie prejavil prílev obyvateľov poľského pôvodu, ktorého jadro netvorili však Valasi, ale poddaní z poľských panstiev. Ako sme už uviedli, jedna skupina Valachov prechádzala po južných svahoch Karpát, t. j. cez územie Slovenska, druhá tiahla poza Vysoké Tatry a usadzovala sa v hornatých krajoch poľských Karpát. Jeden i druhý prúd dosahuje koncom 16. stor. a v 17. stor. pohraničnú oblasť slovensko-poľskú.⁸⁵ Na strednom Slovensku stretávajú sa obidva prúdy na území niekdajšej Oravskej stolice. Tu však z hospodársko-spoločenských príčin nastáva aj intenzívny prisun obyvateľov z viacerých poľských panstiev, najmä z panstva zlopovestného feudála Komorovského. Historický a jazykový materiál ukazuje, že tento prisun obyvateľov z poľského územia

⁸⁵ W. Semkowicz, *Materiały źródłowe...* II, str. VII.

na Oravu vychádzal najviac z okolia Živca⁸⁶ a že dosahoval niekedy až masové rozmery.

Hromadný útek poddaných z Poľska, medzi ktorými boli zaiste aj početní obyvatelia valašského pôvodu, spôsobili však iné činitele ako tie, ktoré boli príčinou pohybu obyvateľov valašského pôvodu. Goralské nárečia na hornej Orave nepokladáme teda za výsledok tzv. valašskej kolonizácie, ale za výsledok miešania početnejšieho obyvateľstva poľského pôvodu so slovenským. Výsledkom tohto miešania je goralský dialekt, bližší síce susedným poľským nárečiam, ale vyznačujúci sa aj početnými slovenskými prvkami.⁸⁷

Zaujímavá je otázka, nakoľko prenikli do slovenských nárečí prostredníctvom Valachov aj prvky neslovanského pôvodu. Do úvahy prichádzajú najmä lexikálne prvky rumunského a v menšej miere aj maďarského pôvodu. Táto otázka je však zložitá a vyžaduje hlbšie skúmanie na základe rozsiahlejšieho materiálu z tzv. karpatskej oblasti, ktorou Valasi prechádzali. Výskumom rumunského vplyvu na jazyky v oblasti Karpát zaoberal sa predovšetkým D. Crânjălă. Podľa neho prostredníctvom Valachov sa na území Slovenska rozšírili tieto slová rumunského pôvodu: *bryndza, cap, carek, čutora, fujara, kłaga, grapa, grupa, halbija, koliba, komarnik, kulastra, kurnota, laja, merynda, meryzati, murgaňa, plekat, plegat, podišar, redykat, rumigat, šutý, strunga, urda, vakeša, vetula*.⁸⁸ Uvedené slová sú známe aj na strednom Slovensku. Slovo *halbija* však nemusí byť rumunského pôvodu a súvisí skôr s nem. *Halbe* ako s rum. *albie*, ako sa domnieva D. Crânjălă.⁸⁹

Na maďarské lexikálne prvky, ktoré prenikli do reči pastierov a potom aj do nárečí tých oblastí, cez ktoré prechádzali Valasi, poukázal I. Kniezsa.⁹⁰ Sú to slová súvisiace s pastierskym životom, ako napr. *juhas, salaš, bojtar, čapas-capaš, chotár, pajta, bunkoš, čiga, rováš, oldomáš, fokoš, šiator*, a slová z rozmanitých okruhov slovnej zásoby, ako napr. *banovať, bantovať, bogár, fajta, fajt, fajtáš, dengľavý, chasen, chýr, keltovať, kelčík, kulaša, ortovať*.⁹¹ Z týchto slov treba vylúčiť slovo *rováš*, ktoré je slovanského pôvodu. Ostatné slová poukazujú síce na maďarský pôvod, ale nemožno o nich tvrdiť, že na území Slovenska boli rozšírené iba prostredníctvom valašskej kolonizácie, a to preto, že prenikli do nárečí, ktoré sú značne vzdialené od oblasti maďarského jazyka.

⁸⁶ Z. Stieber, c. d., 69.

⁸⁷ Podrobnejšie pozri A. Habovštiak, *Diferenciácia oravských nárečí vo svetle kolonizačných prúdov*, Jaz. časopis IX, 1958, 136—137.

⁸⁸ V práci *Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelem k moravskému Valašsku*, Praha 1938, 449.

⁸⁹ D. Crânjălă, c. d., 295.

⁹⁰ Je to najmä príspevok *Pochodzenie hungaryzmów karpackiej terminologie pasterskiej*. Księga referatów II. miedzynar. zjazdu slawistów, Varšava 1934 a príspevok *A tót és lengyel költőzködő pásztorokodás magyar kapcsolatai*, Ethnographianépelet 1934, 1—12, Porov. aj D. Crânjălă, c. d., 192—193.

⁹¹ I. Kniezsa, *A tót és lengyel...*, c. d., 2—3.

Viacere z týchto slov sa používajú aj na miestach, kde sa nemohli rozšíriť prostredníctvom Valachov.

Záverom možno ešte konštatovať, že vplyv Valachov na nárečia stredného Slovenska jednak nebol veľký,⁹² jednak nebol ani rovnaký na všetkých miestach. Sú obce, v ktorých zistujeme len minimálny alebo nijaký vplyv na ich nárečia, a sú miesta, kde vplyv valašskej kolonizácie je zreteľný. Nerovnomernosť tohto vplyvu možno vysvetliť tak, že postup Valachov cez stredné Slovensko nebol jednorazový a krátky, ale trval celé desaťročia v podobe väčších i menších kolonizačných vln. Dôležitý bol aj smer ich postupu, t. j. či Valasi prichádzali na stredné Slovensko z východoslovenského územia alebo z poľsko-ukrajinskej oblasti, prípadne priamo z poľského územia.

Vplyv Valachov na nárečia stredného Slovenska prejavil sa niektorými prvkami východoslovenského pôvodu (prvkami z oblasti Spiša a Šariša) a ojedinelými zvláštnosťami, ktoré by mohli poukazovať na ukrajinský a poľský pôvod. Prostredníctvom valašskej kolonizácie sa rozšírili aj slová zo salašníckej terminológie rumunského pôvodu. V inom smere sa však vplyv rumunského jazyka na slovenské nárečia neprejavil. Aj podaktoré slová z pastierskeho života, ako aj z iných významových okruhov maďarského pôvodu mohli rozšíriť Valasi. Domnievame sa však, že maďarské slová do slovenských nárečí prenikali skôr inými cestami.

⁹² Tento vplyv valašskej kolonizácie precenil v závere svojej práce napr. V. Chaloupecký (str. 98). Na jeho chybný záver upozornil už P. Ratkoš v recenzii Chaloupeckého práce *Valaši na Slovensku* uverejnenej v Historickom zborníku V, 1947, 526—530 a v 4. kapitole *Přehledu československých dějin I*, 240.

JAZYKOVÉ NEOMORFISMY V POESII

JAROSLAV STUHLÍK

Přestože novodobí básníci mladších generací se chtějí volným veršem a jakýmsi civilismem přiblížit ve svých básnických výtvorech co nejvíce všednímu životu a běžnému způsobu vyjadřování, nelze přece jen popřít, že básnický jazyk vždy byl a zůstává i v přítomnosti jinou formou vyjadřování než je běžná řeč denního života. Mimořádnost vnitřních psychických prožitků, citová vzrušenost, morální a estetické postoje na straně jedné a vnitřní potřeba slavnostnějšího vyjádření mimořádných situací jak v životě jednotlivce tak i větších společenských celků až národa a lidstva vůbec na straně druhé nese s sebou, že vnější forma vyjadřování se stává také mimořádnější, slavnostnější, svéráznější a nadnesenější. Nejen celkový styl, ale i volba slov vůbec je jiná než v běžné všední mluvě. Vazba slov se řídí jinými pravidly; přízvukování a skandování, souzvučnost a libozvučnost, ale i charakteristické disonance docházejí uplatnění daleko více a účelověji než v běžné řeči. A tak závěrečný výtvar, básnická produkce, nese pak zřetelně pečeť mimořádnosti tvarové i obsahové, při čemž mimořádnost a zvláštnost tvarů bývá charakterističtější než nadnesenost a svéráznost obsahů.

Je zřejmé, že básník, kromě pregnantního vyjádření svých vnitřních prožitků a situací, hledá a očekává adekvátní odezvu u čtenáře nebo posluchače. Tvarem, který pro svůj výtvar volí, dociluje určitého obsahového a citového navodění. Básnický jazyk se takto stává odrazem citových stavů a básník si právem vybírá ze slovního bohatství jazyka výrazy, které jeho rozpoložení odpovídají a vyjadřují je co nejpřiléhavěji. Bohatost citová však nese s sebou, že v běžném jazyku nelze vždy nalézt výraz adekvátní, který by vnitřní rozpoložení básníkovy vyjádřil natolik, aby v naslouchajícím vzbudil přiměřenou odezvu. Básník proto používá nejrůznějších tvarových obměn a změn až slovních novotvarů. *Licentia poetica* v nejširším smyslu slova ponechává básníkovi volnou ruku ve výběru těchto změn a obměn, vztahujících se spíše na vnější formu.

Při všech těchto tvůrčích pochodech jde pak hlavně o přirovnávání a srovnávání, při čemž *tertium comparationis* může být básníkem chápáno i subjektivně bez ohledu na jakákoliv objektivní pravidla poetiky a stylistiky.

Metaforický vztah se tak stává takřka podstatou básnického vyjadřování a jeho používáním dosahuje básnická symbolizace plně uplatnění.

Metafora je tedy nejčastější básnický výrazový prostředek, ať jde o kteroukoli její konkrétní formu, od metonymie přes synekdochu až k méně srozumitelným antomasiím. Metaforisace bývá v prvé řadě obsahová: obsahy užívaných výrazů bývají přirovnávány nebo zaměňovány při zachování plně vnější formy. Tvaru slova se zpravidla taková metaforisace netýká, ať již jde o „klasické“ metafory podle všech pravidel vytvářené (např. známé metafory v Máchově *Máji*), nebo o čistě subjektivní svérázná přirovnání (např. u V. Nezvala: moře — modrá muchomůrka, stoocasý páv a pod.).

Jestliže sa však metaforisace dotkne i tvaru slova, dochází k expresivní tvarové deformaci. Vytvářejí se tím slovní novotvary, které se liší od zevní formy původního výrazu, zůstávají však přece jen srozumitelné (např. u Sv. Čecha: „Zarděla se v jitra barvách čárných“).

Je-li však slovní výraz metaforicky obměněný komolen tvarově tak, že bez výkladu není srozumitelný, jde o teratologismy; vznikne-li slovní novotvar spojením jinak spolu nesouvisejících slabik nebo slov, jde o kontaminace až drúzy; je-li slovní novotvar zřetelněji odlišný v obsahu i ve tvaru, vznikají paralogismy; je-li konečně slovní novotvar utvořen bez jakýchkoli zřetelných souvislostí, jde o novotvar v plném smyslu slova — o neologismus.

Teratologismy jsou ve svém tvaru i významu dány vždy jazykovou strukturou, takže jsou pochopitelně pro každý jazyk jiné a jen v tom či onom jazyku, samozřejmě s výkladem, pochopitelné, resp. srozumitelné. Mohou se vyskytovat sporadicky za jakýchkoli okolností, mohou však být vytvářeny i účelově přímo jako projev básnické tvořivosti. K demonstraci uvádím charakteristické úryvky z „básně“, nazvané autorem *Kryptografická baryglosie*:

ó prini má silá merisko růziva
rozepni mátyvé obesti šat!
rozloupni růžové jablko ukryté
s krůpějí bláhové rosopěny
kamení zavalí
průsvitné ostolí
které se mátivě rozhaluje
opojen do dřeni
miluje růpení
úsilo rábivá mladénešti.

ó roso bláznivá
jež srdce ukrývá
ozolí zelenou závojnátku
rostompi básolá
kalénko rozmilá
spěžení župaté
kramélesti
ostiko mojmirá
že plaché srdce má
závoje želané
zašumí vsten
karíta dámvá
ósote zedýmná
kotelech bahřívá
námeleta!

Autor sám vysvětluje, co použitými teratologismy chtěl vyjádřit, např.: *prini* — imperativ k *prinit*: mazlivé slovo, znamenající toužebné, lákavé

přání o přijetí a přijetí;

meriska — mazlivé slovo, označující milenkou, nevyjadřitelné. Nejde přímo o dívku, nýbrž o nejasný idol, snad jde o chuťovou, barevnou a čichovou příbuznost s merunkou atd.

obest — lest, obluzení;

rupení — růžové lupení, lístky růže tak něžné a křehké, že je slyšet jemné chrupání, ropot, rupání, jak se o sebe trou;

mladénešt — rostlinná mladost;

ozoliti — nejasné; osvěžit, obléci, zeleně otevřít;

kalénka — nový název pro idol;

župatý — souvisí se žumpa, bahno, zelený, žlutý, žbluňkání, žvachtání, ale též chlupatý;

kramélest — souvisí s obest a mladénešt; kra — veliký, obludný, krásný, hrubý;

mojmírý — milý a krásně modrý, zářivý.

Bez dlouhých výkladů je jisté patrné, že komolení zde dosahuje značného stupně. Autor vytváří nová slova nebo mění slova běžného jazyka k nepoznání, užívá jich v nepřiléhavých souvislostech, zachází s nimi bez ohledu na jakkoliv předpokladatelné vztahy, takže opravdu resultuje baryglosie, to jest „blábolení“, složené ze skutečných „jinotajů, kryptogramů“.

Kontaminace jsou slovní novotvary mnohotvárně odstupňované, od složenin, jichž komponenty jsou zcela zřetelné a srozumitelně spjaté (např. u Sv. Čecha: lepotvárný), až k drúzám, jichž vznik v závěrečném tvaru není vůbec patrný. Klasickým příkladem nejčastěji uváděným. je známé čtyřverší z knihy Lewise Carrolla *Through the Looking Glass*:

Twas brilig, and the slithy toves
Did gyre and gimble in the wabe;
All mimsy were the borogoves,
Ant the mome raths outgrabe.

Bylo smažno, lepě svihlí tlové
se batoumali v dálnici,
chrudošni byli borolové,
mé marné krsy žárníci.

(Přeložil Jar. Císař)

Vysvětlení slovních drúz, jako např. „smažno“, „tlové“, „svihlí“ atd. podává v knize *Alence skřítek Hupity-Dupity sám* a je z něho patrné seskupení zloмок slov v novotvar.

Podstatou vytváření drúz je již zřetelná negace reality, únik do světa imaginace až do onirického blouznění a naprostá preponderance subjektivismů. Básnický surrealismus až lettrismus na straně jedné a schizopatické produkce na straně druhé poskytují dostatek dokladů. Český autor, který se považuje za lettristu (L. Novák), napsal např. básničku, u níž při vši lettristické monofornitě je zřejmá i onomatopoická zvukomalba. Svou báseň nazval *Ptáček v dutinách ocelového města*:

I

Pimpili pápá
 pimporá
 pimpili pá
 pimporá

Humba Humba humbána

Fimfili fáfá
 fimforá
 fimfili fá
 fimforá

Humba Humba humbána

Fumfulu fáfá
 fumforá
 fumfulu fá
 fumforá

II

Bandúra bíra béra
 bandúra bíra béra
 bandúra bí
 bandúra bá
 bandúra bí
 bandúra bá
bandúra
 bandéra
 bandúra
 bandéra
 bíra béra bíra béra
 bíra bí bíra bá
 bíra bí bíra bá
 bandúra bíra béra
 bandúra bíra béra
 bandúra ba
 bandúra bíra béra ba
 bandúra ba

Paralogismy sem tak zcela nespádají, jde u nich totiž nejčastěji o novotvary vzniklé z organických narušení ústředního nervstva, z rozsáhlé skupiny dysfasií v nejšířším smyslu slova. Mají význam převážně pro neurologii a psychopatologii a s básnickou činností souvisejí jen jaksi per tangentem.

Produkce evidentně neologistické vycházejí již z plného uplatnění ludických konstelací, extatických a onirických symbolizací a případně vyústují v magické verbální produkce. Často se vyskytují v básních jako pouhé slovní vsuvky, řidčeji jako celé verše a v nejextrémnějších případech je celá „báseň“ utvořená z neologismů. Příkladů, zejména v západní literatuře, je dosti. Jako malou ukázkou bez podrobnější analýsy uvádím následující dva příklady německých autorů:

(Emmet Williams)

der mond ist grün
 und voll der mind
 üst grun ond vell
 dir münd ust gron
 end voll dūr mund
 ost gren ond vill
 dur mond est gron
 ind vüll dor mend
 ost grin ünd vull
 der mond ist grün

(Chris Bezzel)

hydor
 härter gewachsen
 jetzt
 strunggle for life
 geschält
 so dūr
 akonthosblau
 gestemmt kai
 oinos wurzelhart
 doch
 schnur doch kränter
 schwarm
 kloake drachenstich
 sitzt
 noch

for life
 zerpulvert
 weichsel
 stern aber heu
 tristan struggle
 hartkt
 allende

V italské publikaci byla uveřejněna následující básnička, utvořená z prázdných neologismů, tedy z kenologismů (Antonino Tullier):

Ih	Kodou
Nâm	Ayo
Anâm	Onkhon
Ouah	Nyé
	Ohon
Eny	Hein
	Hehè-o-wo
Ia	Iya
Hékà	Hin
Héhoà	Mihogbe
Héy	Agba
	N'Doga
Ewa	Mea
Tahib	Ohe
Sara	Yoho
Bobo	Ye-o
Ehhé	I-ye
Jého	
Io	Yo-I
Nagi	Ekoa
Waou	Fi
Okera	Hen-Awe
Eyo	Eun
	Mbi-Yida
	Nadimh

Takovéto produkce možno s určitou opatrností pochopit jako okamžité nápady, bizarně zachycené nálady, intencionální ludismy a možná i jako projevy více méně módních směrů.

Složitější, a to nejen tvarově, ale i strukturálně, jsou tak zvané „básnické jazyky“, vytvářené ad hoc i systematicky. Bývají zřetelně ludického charakteru, to znamená, že jsou produkovány jako hříčky, mohou však docela dobře být i subjektivně adekvátním výrazem mimořádných psychických zážitků. Zřetelně ludickou efemérou je roztomilá dětská produkce 12letého pozdějšího známého básníka Petra Kříčky, který svou „latinou“, pod vlivem

studentské písně *Gaudeamus igitur*, napsal *Latinský chorál*, v němž neoformoval i hudebně melodii oné studentské písně:

Sankte vinktum sekvarte, senktiarepe puanče,
 (Přijď opět nebes Pán)
Mi re bile repunktiale, overite ovite,
 (Radujme se velmi, spásu máme.)
Sem, sem sentiale, pum, pum ktia verite,
 (Sláva mu, nově přicházejícímu)
mire bile repuanče!
 (Radujem se moc!)

Kusým slovníčkem, který k tomuto „chorálu“ přidal, vysvětluje se stejnou hravostí některé použité výrazy, dokonce s dětskou pseudoučenností i „gramatiku“ (*Bia* = on; *bialec* = mu; *punc* = nový, -á, -é; *pum* = nově; *re* = se atd.).

Trvalejší únik z reality všedního života representují pokusy o vyjádření vnitřních konstelací vlastním „poetickým“ jazykem. Francouzský básník André Martel si vytvořil svou vlastní básnickou řeč, kterou nazval *Le Paralloïdre des corfes*.¹

K demonstraci souvislé produkce v poetickém jazyku paralloïdres uvádím báseň tohoto autora *Feminegance*:

Un chichapeau,	Un potaplum'	Une chevalure,
Un corsapoint,	Un corsaplat,	Des nénénus,
Une jupaile,	Un jupensac,	Une diarobe,
Des bottineuses:	Des panardons:	Des chausminioms:
Quallébell'!	Quallécomiq'!	Quallallum'!

Tentýž básník ve své fantasii a mnohotvárné tvůrčí vynalézavosti obměnil francouzské výrazy: „Je t'aime, Je t'adore, Je suis fou de toi!“ v celé řadě variací, z nichž pro demonstraci uvádím:

Sénégre:

Zi tim'
 Zi tidor'
 Zi sifou ditoi

Mutuse:

E é e:
 E a o e:

Félique:

Miaou!
 Miaouâheuh!
 Miaouioua! Fe! Fe!

Télépointé:

— — — —
 .

¹ Napsal mi o tom v dopise:

„...Le Paralloïdre est un langage essentiellement poétique. Je l'ai créé pour me délivrer de la foule énorme des complexes que contient un langage officiel, standardisé, à peu près semblable aux vêtements de confection faits en série. J'ai voulu m'exprimer en un langage qui me soit authentique et ne trahisse pas ma pensée intime quand je veux l'extérioriser.

J'ai écrit en paralloïdre uniquement en poésie...“

E i o e a:

—
.
.
— atd.

Mathécingle:

A²

Mⁿ

Z[∞]

Jalouide:

Pif!

Paf!

Ta! Ta! Ta! — Ta!

(Police-secours!)

Jak patrně z ukázek, jde zčásti o deformace, resp. malformace účelového zaměření, jimiž má být pravděpodobně charakterisován způsob, jak by mohl za daných okolností deformovat obvykle používaný francouzský výraz ten, kdo by chtěl nebo nutkavě vyjadřovat svůj vnitřní stav (žárlivec), své věcné znalosti (matematik, telegrafista), dialektologickou odlišnost (Senegalec), organickou neschopnost artikulace (němý), imitátor kočičího mňoukání apod., při čemž již označení „autorů“ těchto obměn je uvedeno respektivní deformací.

Některé tyto ukázky, kdyby stály samy o sobě a nebyla zřetelná jejich geneze, byly by naprosto nesrozumitelné, to jest pro každého prázdné. Šlo by pak o kenologismy v plném smyslu slova. Demonstrují takto vrcholnou malformaci básnického ztvárnění. Metaforický vztah v těchto případech, redukováný na minimum, dokonce překračuje hranici antomasie.

Jak z některých uvedených ukázek patrně, *licentia poetica* může vyústit až ve velmi svérázné para- až neformace, které pak jen s určitou shovívavostí a snahou pochopit bravurnost tvořivosti možno zařadit mezi básnické projevy.

Psychologie básnického tvoření v hraničních situacích vysvětluje v některých případech mechanismy, které svojí podstatou i formou odůvodňují zařazení do patologie. *Metaforisace* např. se stává násilnou až nesrozumitelnou a *neomorfisace* tak bizarní, že dochází k expresivní myšlenkové nesoudržnosti, k myšlenkovému rozpadu, charakterisujícím schizopatické myšlení.

Nelze přehlédnout, že ve složitějších a úchylnějších případech nejde pouze o změny tvarové, nýbrž že narušenosti a změny se týkají i obsahu a významu slov. Zasahují tedy i do samostatné oblasti jazykovědné, do sémantiky.

Není sporu o tom, že každý jazykový výraz je sémanticky mnohoznačný. Nenalezneme snad ani jazykový výraz, který by měl jen úzký význam, nebo byl dokonce významově jednoznačný. Při každém slově hovoříme oprávněně o sémantickém poli, o jeho šíři a hloubce, o přesahování (převrstvování) jednotlivých sémantických polí a můžeme často zjistit i hrubé narušenosti ve smyslu obsahové a významové roztržiténosti, rozplizlosti a pokroucenosti. Kategorie, o nichž hovoří někteří autoři (Bobon, Pirella, Piro, Stuchlík aj.): sémantická distrakce, disperse, distorse a disoluce, nejsou snad jediné formy sémantické patologie, jsou však nejznámější. Pro úplnost podotýkám,

že mnohé tak zvané nebo i skutečné básnické licence dají se plausibilně pod tyto již patologické klasifikační skupiny zařadit.

Není však úkolem této studie zabývat se podrobněji patologií jazyka jak s hlediska tvaru tak významu. Pokusil jsem se jen poukázat na určité samostatné postoje, které při hodnocení básnické tvořivosti, zvláště pak vzniku a užívání básnických neomorfismů, mohou přicházet v úvahu a aspoň částečně osvětlit svéráznosti až bizarnosti „poetického jazyka“. Básnická tvorba v některých daných případech přestává tak být doménou analýsy lingvistické a stává se i předmětem studia psychopatologického.

Závěrem shrnujeme: Básnický jazyk je obvykle jiná forma vyjadřování než všední jazyk každodenního života. Aby básník docílil přiléhavé odezvy svého vnitřního rozpoložení, vybírá slovní výrazy, které obměňuje až přeměňuje záměrně, užívaje při tom nejčastěji přirovnávání a srovnávání. Proto se stává metaforisace v nejširším smyslu slova takřka podstatou básnického vyjadřování. Tvaru slov se zpravidla netýká, daleko více obsahu a významu. Tam, kde se však dotkne i tvaru slova, dochází k expresivní tvarové deformaci. Vznikají slovní novotvary, od srozumitelných obměň přes teratologismy, kontaminace a drúzy až k neologismům. Složitější, a to tvarově i strukturálně, bývají tak zvané „básnické jazyky“, ať již jimi rozumíme částečné nebo totální deformace strukturální nebo lexikální. Kromě tvaru a obsahu bývá změněn i význam slov, takže dochází k narušením sémantickým ve smyslu distrakce, disperse, distorse a disoluce. Básnická produkce může se tak stát oprávněně i předmětem studia psychopatologického.

NEOMORPHISMS OF LANGUAGE IN POETRY

Jaroslav Stuchlík

The language of poetry is in general a form of expression other than that of everyday life. In order to achieve an adequate echo of his intrinsic states of mind, the poet chooses and picks out expressions which he goal-directedly transforms and transposes employing in doing so mostly comparisons and parables. That is why metaphorisation in the widest sense of the term becomes as it were the very essence of poetic ways of expression. As a rule it does not affect the form of the words, but far more their content and meaning. Where, however, it affects even the external form of the word a deformation of the verbal expression comes about. Thus neof ormations of words result ranging from intelligible transformations and mutations through teratologisms, contaminations and druses up to genuine neologisms. More complex, as to form and structure, appear to be the so called „poetical languages“. These can take on the form of partial or total deformations, structural or lexical. By the side of form and content even the meaning of words will be altered, so that even semantic disturbances: distractions, dispersions, distortions and dissolutions result. Poetic production may in this way become rightly even the object of psychopathological investigation.

Azimuth (sborník), Castellano-Manzoni, Milano 1959. — J. Bobon, *Introduction historique à l'étude des néologismes et des glossolalies en psychopathologie*, Vaillant-Carmann, Liège 1952. — G. Ferdière, *Les mots-valises*, Cahiers du Sud. 1948, No. 287, Marseille. *Notes préliminaires sur les „Portmanteau Words“ de Lewis Carroll (ou mots-valises) au cours de la schizophrénie*, Acta Neur. et Psych. Belg. 1957, Fasc. 12, Bruxelles. — A. Martel, *Le Paralloïdre des Corfes*, Debresse, Paris 1951. „Material 3“ (Sborník), Dahl, Krefeld. — A. Pirella, *Cultura, linguaggio a comunicazione*, Criteri, 8. 1958, Mantova. — S. Piro, *Semantica del linguaggio schizofrenico*, Acta neur. Napoli 1958. *La dissociation sémantique*, Ann. Méd. Psych. 118, 1960. — J. Stuchlík, *Néoglossija i něografija*. Sborník Aktualnyje problemy psichiatrii, Moskva 1959. *K fenomenologii jazykových novotvarů*, Slovo a slovesnost XXI, 1960, č. 4. *K psychologii vzniku a vytváření jazykových novotvarů*, Čs. psychologie V, 1960, č. 1. *Essai sur la psychologie de l'invention des langues artificielles*, Ann. Méd. Psych. 118, 1960. *Essay on the Psychology of the Invention of Artificial Languages*, Int. Language Review V, 15, 1959, No. 15. *Sur la psychopathologie du kenomorphisme du langage*, Ann. Méd. Psych. 119, 1961. *Prilog klasifikaciji jezičnih novotvorina*, Neuropsihijatrija V, 6, No. 1, 1957, Zagreb. — J. Stuchlík, J. Bobon, *Les „druses“ écrites et dessinées; pathogénie de certains néomorphismes*, Acta Neur. et Psych. Belg. 1960, Fasc. 6, Bruxelles. — J. Stuchlík—J. Giljarovskij, *K psychologii neologismů a neoglossii*, Čs. psychiatrie LIV, 1958.

408

5-25

TVARY I. OS. SG. A I. OS. PL. SLOVESA *BYŤ* — *SOM* V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH

JOZEF ŠTOLC

V nárečiach na Slovensku existujú v I. os. sg. a v I. os. pl. slovesa *byť* — *som* značne diferencované tvary, a to v I. os. sg. *som, sem, su* — *mi, šmi, žmi* — *jem, jech, jek, jef* a v I. os. pl. *zme, sme, zmo, smo, zma, me, ma, šme, žme*. Okrem toho, že poukážeme na územnú situáciu jednotlivých tvarov a ich variantov, obrátíme pozornosť na ich pôvod, a to predovšetkým na pôvod východoslovenských tvarov *mi, šmi, žmi* — *me, šme, žme*.

Tvar *som* je rozšírený takmer na celom súvislom jazykovom slovenskom území, a to na celom strednom Slovensku, skoro na celom západnom Slovensku (okrem Záhoria) i na veľkej časti východného Slovenska, na celom Spiši, v juhozápadnej časti Šariša v okresoch Sabinov a Prešov, ďalej v okrese Košice a sporadicky aj východnejšie v Zemplíne.

Tvar *su* je na Záhorí iba v býv. okrese Skalica a tvar *sem* tiež na Záhorí v okrese Senica a v priľahlých obciach okresu Myjava (v **Turej Lúke** a **Bukovci**), v okrese Malacky, Bratislava a na východ od Malých Karpát aj v okrese Pezinok—Modra. Tvary *su* a *sem* na prvý pohľad bezprostredne súvisia s tvarmi v susedných moravských nárečiach.

Tvar I. os. sg. *som* vznikol bezpochyby z psl. **jesmь* synkopizáciou slabiky *je-* a odstránením skupiny **sm* pomocou vkladnej samohlásky *-o-* obdobne ako v iných slovanských jazykoch: čes. (*j*)*sem*, srboh. *sam*, slovin. *sem*, bulh. *szm*, dluž. *som*, hluž. *sym*.

Keďže tvar *som* je okrem stredného Slovenska aj na západnom a východnom Slovensku, kde je obyčajne jerová striednica *-e-*, myslí sa, že sa tvar *som* ako stredoslovenský hláskoslovný produkt expanziou dostal na územie západného i východného nárečia.¹ Ale otázka nie je celkom taká jednoduchá.

Tvar *som* je v istom zmysle anomáliou aj na samom strednom Slovensku. Totiž proti *som* zo **smb* stojí *sedem, osem* zo **sedmb, *osmb*. Znenie *sezom, ošom*

¹ Zd. Stieber, *Ze studjów nad dialektami wschodnio-słowackimi*, Lud słowiański III, 1934, 149 a 150 a *Zarys dialektologii języków zachodnio-słowiańskich*, Warszawa 1956, 71, takto vysvetľuje prítomnosť tvaru *som* v Šariši a Abauji.

na východ od Levoče na Spiši a na juh po Hornád ukazuje, že vkladný vokál bol pôvodne mäkký, teda *-e-*, lebo ináč by nebola nastala zmena $d > d' > z$, $s > š$. V tvare *som* je *s-* tvrdé, nie *š-* mäkké. Preto *-o-* v tvare *som* nie je vývinove rovnaké ako v číslovkách *šezom*, *ošom*. V trenčianskych okresoch Bytča, Považská Bystrica a Púchov je *som*, *sezom*, *sezomzesiat*, ale zato *osem*, *osemzesiat*.

Západná hranica tvaru *som* splýva so západnou hranicou stredoslovenského inštr. sg. mask. neutr. typu *chlapom*, *dubom* a naopak východná hranica tvaru *sem* splýva s východnou hranicou inštr. sg. typu *hradem*.² Na východnom Slovensku sa hranica týchto dvoch tvarov neviaže, pretože inštr. sg. na *-om* je aj tam, kde sú tvary *mi*, *žmi*, *šmi* a naopak *som* je čiastočne aj tam, kde je inštr. sg. *-em*, a to v Šariši v severovýchodnej časti okresu Prešov a v okrese Bardejov,³ pokiaľ sa tam nevyskytujú tvary *jem*, *mi*, *šmi*, *žmi*.

Na východnom Slovensku sú však aj ďalšie tvary, ktoré podľa všeobecného stavu jerových striednic by tam byť nemali, ako *moch*, *von*, *bočka* i *bačka*, *rasca*, *orol*, *ňesol*, *pekol*, *padol*, predložky *zo*, *zos*, *vo*, *vof* atď.

Tvary *mi*, *šmi*, *žmi* sú vo východnejšej časti východoslovenského nárečového územia, a to tvar *mi* v Šariši v juhovýchodnej časti okresu Bardejov, v severovýchodnej časti okresu Prešov, v okrese Giraltovce, v celom Zemplíne, v okrese Sobrance a miestami v juhovýchodnej časti okresu Košice. Tvar *žmi* je v severovýchodnej časti okresu Košice a v niekoľkých obciach pri južnej hranici okresu Prešov a severnej hranici okresu Košice na západ až po Košíckú Belú⁴ a sporadicky v okrese Humenné a v južnej časti okresu Michalovce (Slavkovce, Stretava, Budkovce, Palín) a v okrese Sobrance. Tvar *šmi* je v obciach na západ od Košíc. Podľa všetkého základným variantom je tvar *mi* a niekedy popri ňom sa vyskytujú aj tvary *šmi*, *žmi*, ako napr. v okresných mestečkách zemplínskych v Sobranciaciach, Sečovciach, Humennom, ale aj v dedinách na ich okolí. Tvary *mi*, *šmi*, *žmi* sa navzájom presahujú a používajú sa paralelne. Teraz preniká značnejšie aj tvar *som*.⁵

Popri severných hraniciach Slovenska sa držia tvary poľského typu, a to v goralskom nárečí severnej Oravy a čiastočne Spiša sa hovorí *jek*, v pol. osadách Velkom a Malom Borovom a v Hutách v severnom Liptove sa hovorí *jech*, v okrese Spiš. Stará Ves *jef*, ďalej na východ v okrese St. Ľubovňa

² V. Vážný, *Dva slovenské tvary*, Sborník Matice slovenskej VII, 1929, 64–65.

³ V. Vážný, SMS VI, 1928, 34–35.

⁴ Medzi zistením situácie tvarov Zd. Stiebera, *Luď slov.* III, 144–145 a mapa č. III, a našim zistením pri výskume v r. 1947–1951 niet zásadných rozdielov. V podstate zhodne sa vystihuje ohnisko tvaru *žmi*. Pri výskume v r. 1947–1951 sa oproti r. 1930 zaznamenáva iba ústup tvarov *mi* a *žmi* v Abauji a v Šariši.

⁵ S. Czambel, *Slovenská reč*, 122 a 591 uvádza zo Žiroviec (sev. vých. okr. Košice), kde sa hovorí *žmi*, že tak sa hovorí aj v susedných Čakanovciach, Rankovciach a Bačkovíku a že „ďalej už sonkaju“, t. j. hovoria „som“.

je *jem* a tak potom aj vo všetkých slovenských obciach na hornom toku rieky Tople v okrese Bardejov (okrem juhovýchodnej časti) a v obciach popri rieke Ondave od Valkova na sever v okrese Stropkov. Tvar *jem* je aj v ukrajinských nárečiach v súvislom páse od Tatier na východ a v izolovaných obciach na Spiši.⁶

Kde sa hovorí *jem*, tam sa v präterite používa enklitická forma *-m*, *-em*: *bulam*, *žebim še oblik*, *com ci obecal*, *to ci dam*, a tak *tebem ju prišes*, *žebim prišol*, *ležalem* — Gaboltov, *ňigdam to ňevizel* — Sečovce. Tam, kde je *jech*, *jek*, *jef*, používajú sa enklitické tvary *-ch*, *-k*, *-f* alebo *-ech*, *-ek*, *-ef*: *bytach*, *bytech*, *vižalaf*, *kiedek byl*. Tomuto typu zodpovedá v slovenských nárečiach vyskytujúci sa minulý čas typu *bolach*, *viželach*, *kebich bou*, *včerach bol v meste* atď.

Tvar 1. os. pl. znie na veľkej väčšine územia slovenského jazyka ako *zme*; neasimilované *sme* je pravidelne na Záhorí a sporadicky na západnom Slovensku na Považí i v Ponitří, na strednom Slovensku v okrese Krupina a na východnom Slovensku miestami v okrese Prešov a Košice.

Tvar *smo* je na okolí Poltára v západnej časti Gemera, ktorá prilieha k tzv. ípelskému nárečiu vo východnom Novohrade na juh od Málnca, ďalej v obciach pri východnej hranici okresu Rim. Sobota a miestami v Muránskej doline; ináč v celom Gemeri je asimilovaný tvar *zmo*. Zakončenie na *-mo* majú tu všetky slovesá vôbec.

Tvar 1. os. pl. na *-mo* je značne frekventovaný v ukrajinských nárečiach v najvýchodnejšej časti Zakarpatskej Ukrajiny⁷ a na sever od Karpát v haličskom ukrajinskom nárečí, v nárečí tarnopolskom⁸ a vôbec v ukrajinských nárečiach je častejší ako tvar na *-m*; podobne aj v južných bieloruských nárečiach.⁹ Znenie *jěsmo*, *smo* je v srbochorvátčine a v slovinčine.

Na východnom Slovensku sa vyskytuje aj 1. os. pl. s príponou *-ma* pri všetkých slovesách, preto je aj *zma*. Vyskytuje sa v štyroch obciach na sever od Levoče na Spiši (Niž. Repaše, Pavľany, Závada a Uloža).¹⁰ V severnom Šariši, kde je v 1. os. sg. tvar *jem*, v 1. os. pl. je tvar *ma*.¹¹ V zemplínskych sotáckych nárečiach je v 1. os. pl. tiež všeobecne *-mä* alebo *-ma*. Prípona *-ma*

⁶ I. Paňkevyč, *Ukrajínski hovori Pidkarpatskoj Rusi i sumežnych oblastej*, Praha 1938, 319.

⁷ Tamže, 313 a mapa.

⁸ K. Dejna, *Gwary ukrajínskie tarnopolszczyzny*, Wrocław 1957, 116, 104.

⁹ Wl. Kuraszkiewicz, *Zarys dialektologii wschodnio-slowiańskiej*, Warszawa 1954, 29.

¹⁰ J. Štolc, *Zprávy o sbírání dialektologického materiálu na Spiši za rok 1934*, Carpatica I, 230 a mapa III. izogl. č. 8.

¹¹ F. Buffa, *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese*, Bratislava 1953, 109. — Zd. Stieber, *Lud slov.* III. 150.

sa vyvinula pomiešaním prípony 1. os. pl. *-my* a 1. os. du. *-va*¹² v severnej a severovýchodnej časti Malopolska. Odtiaľ sa dostala do severného Šariša a ďalej na juh kolonizáciou.¹³ Ale podobný proces je dosvedčený od začiatku 15. storočia v českých pamiatkach a v mnohých českých i moravských nárečiach, napr. v starojíckom nárečí je *-ma* len v imperatívne *dajma*, *řeknima*.¹⁴

V Zemplíne tam, kde je tvar 1. os. sg. *mi*, je v 1. os. pl. *me* a paralelne s 1. os. sg. *šmi* je v 1. os. pl. *šme*; s 1. os. sg. *źmi* je v 1. os. pl. *źme*. Podľa toho v oblasti na západ od Košíc je *šme*, v severovýchodnom kúte okresu Košice je *źme* a tak zväčša aj v samom Zemplíne.

Prézentná paradigma *jem(-m)*, *ješ(-ś)*, *je*, *ma*, *sce*, *sa* v severnom Šariši a všeobecne zemplínska paradigma *mi*, *šmi*, *źmi*: *ši*; *je*; *me*, *šme*, *źme*; *sce*; *su* susedia na severe a na východe s južnopolskou a juhozápadnou ukrajinskou nárečovou oblasťou, kde pôvodná paradigma nadväzujúca na psl. *jesmb*, *jesi* atď. v procese zániku jednoduchých minulých časov a rozvoja syntetického préterita okrem tvaru 3. os. sg. zanikla. Enklitické tvary v syntetickom préterite nadobudli povahu osobných prípon,¹⁵ ktoré sa mohli pridávať aj k spojčiam alebo k iným slovám vo vete: *bylam*, *byla bim*, *žem byl* a pod. Podľa nového préterita a podľa kondicionálu *bim*, *bi(s)*, *bi*, resp. aoristu, ktorý prešiel do funkcie kondicionálu *bych*, *by(s)*, *by*, *bychom*, *byste*, sa v poľštine vytvorila nová paradigma tak, že sa k tvaru 3. os. sg. ako k flektívnemu základu pridali enklitické tvary: *jestem*, *jestes*, *jest*, *jestesmy*, *jestescie*, *so* alebo *jem*, príp. *jech*, *jek*, *jef*, *ješ*, *je*, *my*, *śce*, *so*.

Celé Sliezske a juhozápadné Malopolsko charakterizuje archaizmus *bych* a préteritum *bylech*, *robilach*, príp. *robil jek*, *robilak*, *robilaf*.

Typ kondicionálu *byl bych*, *byl bys*, *byli bychom* je v češtine. V západoslovenských nárečiach na Záhorí je tiež *biu bich*, *biu bis*. V myjavskom nárečí a v nárečí susedných kopaníc je préteritum typu *bólch*, *bolach*, *jach bol*, *kebich ból* atď. Tak je aj v severnej časti Kysúca a miestami aj na Orave a vo vý-

¹² K. Nitsch, *Dialekty języka polskiego*, Wybór IV, 51. — Tak aj J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého* III, 2, 15 a 21. — J. Liška, *K otázce původu východoslovenských nářečí*, Turč. Martin 1944, 38, o sotáckej prípone *-m'á* hovorí, že je to „akási dispalatalizácia, pravda, iného rázu a hodne neskoršia“. To bolo vraj na celom východnom Slovensku, o čom dnes svedčí koncovka 1. os. pl. prez. *-ma*: *robíma*, *pujízima*, *ma* (= *sme*), ktorá sa vyskytuje na okolí Bardejova (Zborov, Dlhá Lúka, Rychvald a i.). Je zrejmé, že tento názor je neprijateľný.

¹³ Pozri Fr. Pastrnek, *Beiträge zur Lautlehre der slowakischen Sprache in Ungarn*, Wien 1888, 16.

¹⁴ Fr. Bartoš, *Dialektologie moravská* I, 90. — J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého* III, 21.

¹⁵ B. Havránek, *Srovnávací studium gramatické stavby slovanských jazyků*, Slavica XXII, 1953, 271.

chodnom Liptove vo Východnej, teda v krajoch, kde bol silný prílev kolonistov spoza Karpát.¹⁶

V juhozápadných a karpatských ukrajinských nárečiach je podobne ako v poľštine paradigma *jem, jeś, je, jest, jest, jes'me, jesme, jes'te, jeste, suł, sut* alebo *je*. Tieto tvary sa používajú jednak ako spona: *jem nehoden, tu je jeden zlodij*, jednak pri tvorení préterita popri enklitických tvaroch: *chodyuem, chodyu jem, chodytam, dayu jes', dayas', robylys'me, dalys'mo, dalys'te* alebo aj *ja robyu, kupyu bim, koby sme znali buli*.¹⁷

V severnom Šariši vyššie uvedená paradigma sa vyskytuje paralelne so syntetickým préteritom a kondicionálom *bulam, kebim bul, žebim robil*. Možno ju pokladať spolu s inými javmi za presah zo susedných zakarpatských nárečí.

Do Zemplína sa kolonizáciou dostal jednak poľský typ syntetického préterita ako v severnom Šariši, jednak ukrajinský typ. Ale popritom existoval tu aj ďalší typ préterita so záväzným používaním osobných zámen bez pomocného slovesa *ja bul, ti prišol, mi buli*, ktorý dodnes existuje. Na pozadí tohto préterita sa enklitické tvary v syntetickom préterite a kondicionáli izolovali a splynuli s paradigmatou, ktorá tu v nárečí pôvodného nepristáhaného obyvateľstva existovala ako pokračovanie prez. tvarov *jesmb, jesi* atď. ako v iných slovenských nárečiach. Tak sa dostali do paradigmatického vzťahu 1. a 2. os. pl. jednak *me — sce*, jednak *śme, źme — sce* (namiesto staršieho *sme, zme* z **jesmō*) a paralelne aj enklitický tvar 1. os. sg. *-m* s tvarom 2. os. sg. *śi* (z pôvodného *jesi*), pričom sa utvorila dvojica *mi — śi* v nárečiach, kde je v 1. os. pl. *me*, a dvojica *śmi, źmi — śi* v nárečiach, kde v 1. os. pl. je *śme, źme*. Do platnosti 1. os. sg. bol teda prenesený tvar 1. os. pl. *śme, źme* ako tvaroslovný základ a súčasne bol od neho diferencovaný podľa 2. os. sg. *śi* na *śmi, źmi*. Tak k plurálu *me, śme, źme — sce* bola utvorená paralela v singulári *mi, śmi, źmi — śi*.

Tomuto procesu nestálo asi nič v ceste, pretože v nárečí značného percenta nových osadníkov mohla byť ešte nová paradigma typu *jestem* a *jem* nevyformovaná a tvar 3. os. sg. sa mohol používať ako spona a súčasne ako existenciálne sloveso. Svedčili by o tom prípady, ako *ja jeś dobri človek — Strážske, ja tam jeś volani — Komariany, ti jeś živan — Sobrance, jo teraz jest morsko sviňa — Malý Slavkov, ja jeś kralouska dziyka, ale teraz śmi čarna — Bežovce*.¹⁸

Zd. Stieber¹⁹ o tvaroch *śmi* a *mi* hovorí, že pochádzajú z **jesmb, *byłb*

¹⁶ V. Vážný, *O dialektických slovenských tvarech slovesných na -ch*, MNHMA, sborník J. Zubatého, Praha 1926, 329—338 a mapa. — E. Novák, *Juhočeské míchne to viskourmali paralela k préteritu volalach?* Studie ze slovanské jazykovědy (Trávníčkov sborník), Praha 1958, 233—240, tu aj literatúra.

¹⁷ I. Paňkevyč, *Ukrajinski hovori*, 319 a 313—314. — Wl. Kuraszkiwicz, *Zarys...*, 71—72.

¹⁸ Príklady uvádza S. Czambel, *Slovenská reč*, 177, 371, 391 a 412. Podoby *mi, śmi, źmi* a *jeś, jes', jest* pokladá za „otrelé“ pozostatky tvaru *jesmb* a pol. *jestem*.

¹⁹ Zd. Stieber, *Lud slow. III*, A, 149.

jesmb, **byla jesmb*, **by jesmb*. Vyššie sme poukázali na to, že je pravdepodobnejšie vysvetlovať ich z poľských a ukrajinských enklitických tvarov *-m*, *-me*, *-sme* tvaroslovnou cestou. Stieber²⁰ ďalej myslí, že *-i* v tvaroch *mi*, *źmi*, *śmi* je analógiou podľa *śi* na odstránenie nepohodlnej skupiny **m*, **śm*. Po samohláske totiž v prípadoch ako *kebim*, *bulam* by bolo pridanie *-i* zrejme nepotrebné. Tento hláskoslovný moment mohol pôsobiť v prípadoch ako **bulm*, **bulśm*, ale pri tvaroslovnom výklade sa možno zaoberať bez tohto predpokladu. A ďalej Stieber²¹ vyslovuje názor, že forma *śmi* vznikla a používala sa popri forme *mi* v Zemplíne a odtiaľ sa rozšírila na západ do Šariša a Abauja, kde pôvodne bolo len *mi*. Potom sa zo západu vo väčšej časti Šariša a Abauja rozšírila forma *som*. Kolonizáciou sa zo Zemplína miestami rozšírila forma *śmi*. Ale inde hovorí, že 1. os. pl. *mi*, *źmi* je „na miejscu rdzenie wschodnio-słowackiej formy *som*“ a že toto *mi*, *źmi* „jest zapewnie wytworem wschodnio-słowackim wypartym na peryferję przez ekspandujące od strony środkowej Słowacji *som*“.²²

Niet pochybnosti o tom, že tvary *mi*, *źmi*, *śmi* sú východoslovenským produktom. Ale nezdá sa, že by to boli tvary staré. Aké tvary boli pred nimi? Sotva možno povedať, že by tu bol býval stav ako v poľštine a ukrajinčine. Potom by tu trval tak, ako je dnes v poľštine a ukrajinčine. Ale skutočnosť je taká, že sa tu poľský a ukrajinský stav zmenil, pričom príčinou zmeny mohla byť len paradigma nárečového substrátu, na ktorý sa navrstvil prílev poľských a ukrajinských nárečových prvkov. Bola to asi paradigma, ktorá je dodnes na Spiši a v prilahlých stoliciach ďalej na východ v Abauji a v Šariši. Táto paradigma a s ňou tvar *som* ustúpila postupne zo Zemplína, z okrajového územia v severnom Šariši, z pomedzia abaujsko-šarišského a z horskej oblasti na západ od Košíc tvarom *mi*, *śmi*, *źmi*. Je nepravdepodobné, že by sa forma *som* bola na východ rozšírila len expanziou na úkor tvarov *mi*, *śmi*, *źmi*. Výklad tvaru *som* na východoslovenskom území nie je ľahký, ale vysvetliť, akým spôsobom by sa *som* bolo mohlo dostať na východné Slovensko a úplne zatlačiť tvary *mi*, *śmi*, *źmi*, naráža na ešte väčšie ťažkosti. To by bolo možné prinajmenej vtedy, keby sem bolo zo stredného Slovenska prúdilo množstvo osadníkov, ktorí by boli schopní vtisnúť východoslovenským nárečiam celkový ráz svojho nárečia. História takýto masový pohyb stredoslovenského obyvateľstva na východné Slovensko nepozná. Naopak, masový prílev obyvateľstva smeroval až do najnovších čias spoza Karpát na juh na východné Slovensko a odtiaľ slovenským jazykovým územím na západ. Dá sa dobre pozorovať, že všade tam, kde takéto obyvateľstvo prišlo a sa usadilo, na-

²⁰ Tamže, 149.

²¹ Tamže, 150.

²² Zd. Stieber, *Zarys dialektologii języków zachodnio-słowiańskich*, 71.

chádzame prvky neslovenského nárečového charakteru. Kde zostalo staré pôvodné slovenské osídlenie nedotknuté, tam takýchto prvkov niet, alebo sa vyskytujú len ojedinele. Viacstoročný prílev obyvateľstva spoza Karpát zanechal pochopiteľne v nárečiach najvýchodnejších a severných krajov východného Slovenska hlboké stopy, ba zapôsobil značne hlboko aj na rozvoj ich štruktúry. Intenzita pôsobenia stredoslovenských nárečí nebola ani zďaleka taká účinná. Preto ťažko pripisovať „stredoslovenské prvky“ vo východoslovenských nárečiach na vrub stredoslovenskej expanzii. Takúto expanziu by bolo treba podložiť aj historicky a spoločensky pohybom obyvateľstva. Ak masových migračných pohybov nebolo, nemohlo byť ani expanzie stredoslovenských nárečových prvkov na východné Slovensko.

Tvar *som* v západnejších troch východoslovenských stoliciach, na Spiši, v Abauji a v časti Šariša podľa všetkého je domáci od pôvodu. Zdá sa, že bol pôvodne aj v nárečí Zemplína a v severnom Šariši. Tu sa dostali do živého dotyku dve protichodné tendencie. Z jednej strany pôsobila poľská a ukrajinská tendencia likvidovať príznačnú paradigmú slovesa *byť* — *som*, z druhej strany pôsobil domáci nárečový substrát tak, že prostredníctvom syntetického präterita akceptované enklitické tvary slovesa *byť* — *som* prispôbil domácej paradigme. Keby sme nepredpokladali pevnú existenciu tvaru 2. os. sg. *si*, nebolo by možné vysvetliť vznik tvarov *mi*, *šmi*, *žmi*, lebo podľa enklitického tvaru 2. os. sg. *-s* vzniknúť nemohli. Je zaujímavé, že vo východoslovenských nárečiach sa enklitický tvar *-s* v präterite typu *bolas*, *videls*, *kebis bol* a pod. nepoužíva.

Je teda pravdepodobné, že na celom východnom Slovensku existovala úplná paradigma slovenského typu *som*, *si*, *je* atď. Tá ustúpila miestami čiastočne tvarom typu *jem*, *me* atď., ale vo východnej časti východoslovenského nárečia sa reštaurovala vytvorením nových tvarov 1. os. sg. *mi*, *šmi*, *žmi* a 1. os. pl. *me*, *šme*, *žme* nová úplná paradigma, ktorá v zásade stojí v morfológickom systéme na tej istej úrovni ako všeobecná slovenská paradigma *som*, *si*, *je* atď.

K VÝVINU SLABIČNÉHO *l, r* V IPELSKOM NÁREČÍ

EUGEN JÓNA

Vo svojich priekopníckych štúdiách¹ i vo veľkej syntetickej práci o slovenských nárečiach² Václav Vážný venoval primerané miesto aj ipelskému nárečiu,³ ale striednice za slabičné *l, r* nemohol zachytiť pravdepodobne pre nedostatok spoľahlivého materiálu. V správach o výskume nárečí Novohradu v časopise *Carpatica*⁴ i v štúdiách, ktoré som doteraz uverejnil, bola zmienka o tomto jave (načrtol som aj jeho izoglosu,⁵ ktorú prevzal na svoju mapu i J. Štolc⁶), ale úplný opis a pravdepodobný výklad doteraz nemáme.⁷ Pravda, vývin *l, r* v ipelskom nárečí bude treba začleniť do širších súvislostí; neriešené ostávajú doteraz mnohé otázky, najmä pokiaľ ide o vzťahy k iným nárečovým celkom slovenským, o dôsledky valašskej kolonizácie a slovensko-maďarského jazykového susedstva. V tomto článku nám pôjde predovšetkým o opis a určenie miesta *l, r* a ich striednic v systéme ipelského nárečia.

Fonologický systém ipelského nárečia v pomere k iným stredoslovenským nárečiam sa vyznačuje skôr osobitnosťou zaťaženia foném než osobitnosťou inventára. Zmenou *y > e* (< *ə*), *ý > eĭ* (< *aĭ*), *ä > eĭ* a *'u > i*, *'ú > i* v porovnaní s inými stredoslovenskými nárečiami sa zaťaženie *e* a *i* celkove vyrovnalo. Podstatne sa líši od stredoslovenského typu systém dlhých vokálov, resp. dlhých nositeľov slabičnosti; dlhé, zatvorené *é, ó*, nedostatok stúpavých

¹ Porov. ich súpis v Jazykovednom zborníku I—II, 1946—1947, 108.

² *Nárečí slovenská*, Československá vlastivěda III, Praha 1934, 219 a n., najmä na str. 287—290.

³ V štúdiu *Dva slovenské tvary V*. Vážný (v Sborníku MS VI, 1928, 38 a n.) nazval prvý raz toto nárečie ipelským. Presnejšie by bolo pomenovanie hornoipeľské, ale pretože na strednom a dolnom Ipli niet väčšieho nárečového celku slovenského, treba ostať pri kratšom názve; a k tomu susedné osady na sever od Málnca nepatria k vlastnému ipelskému nárečiu. V ipelskom nárečí v názve Ipeľ i v prídavnom mene ipelský je dlhé *í* („*ípeľskí*“).

⁴ *Carpatica* I, Praha 1936, 18—24; II, 1940, řada A, č. 3, 28—30.

⁵ Porov. mapu pri štúdiu *Príspevok k otázke tzv. bohemizmov v nárečiach Novohradu a Gemera*, SMS XIV, 1936, 131 a n.

⁶ Pri štúdiu *Slabičné r, l na pomedzí stredoslovensko-východoslovenskom*, Jazykovedný zborník I—II, 1946—1947, č. 5—8, 317 a n.

⁷ J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka I*, spomína, že striednice *o, ó, ou* za *l* vznikli z *ol*.

diftongov (*ia, ie, yo*) a existencia klesavých diftongov *ei, oy* sú jeho najdôležitejšie črty. Diftong *oy* je práve striednicou za *l* v dlhej slabike.

Už V. Vondrák⁸ predpokladal pre všetky západoslovanské jazyky rovnaký vývin praslovanskej skupiny hlások *-bl-, -zl-* a *-lō-* medzi spoluhláskami, t. j. predpokladá splynutie *tblt, tōlt, tlōt > tlt*. Ten istý vývin predpokladá i pre skupinu *trt*. Z takého základu treba vychádzať i pre ipelské nárečie, kde sa podnes zachovalo slabičné *r* (len krátke v pôvodne krátkej i dlhej slabike), slabičné západoslovanské *l* sa však zmenilo tak, že je zaň v krátkej slabike *o*, v dlhej slabike *ou, ó*.

Vo väčšine západoslovanských jazykov vyvinula sa alebo pred *l*, alebo za ním vkladná hláska (*o, u*), len v stredoslovenských nárečiach predpokladané západoslovanské *l* sa zachovalo. Napríklad:

západoslovan. *dlg-*: sloven. *dlh*, čes. *dluh*, poľ. *dlug*, dluž. *dlug*, hluž. *doth* — ip. *dox, dohu*; sloven. *dlhý*, čes. *dlouhý*, poľ. *dlugi* — ip. *douhi*;

stlp-: sloven. *stlp*, čes. *sloup*, poľ. *slup*, hluž. *stolp* — ip. *stoup*;

słnce-: sloven. *slnce, -ko*, čes. *slunce*, stpoľ. *stńce*, novopoľ. *stńce* — ip. *sonce*;

čln-: sloven. *čln*, čes. *člun*, poľ. *czelno*, dluž. *coln*, hluž. *coln* — ip. *čonok*;

žlč-: sloven. *žlč*, čes. *žluč*, dluž. *zoč*, hluž. *žolč* — ip. *žoč*;

žlna-: sloven. *žlna*, čes. *žluna*, p. *zolna* — ip. *žouna* atď.

Z uvedených príkladov je zrejmé, že striednice ip. *l* (*ou, ó, o*) sú podobné ako hornolužické, dolnolužické a poľské a že teda ich vznik možno vykladať tak, ako sa vykladajú ostatné západoslovanské striednice. Pri tvrdom *l* vyvinula sa pomocná vkladná hláska *o*. V slabike *ol* sa tvrdé *l* vyvíjalo ako každé *-l > u*. Podobný vývin bol v ukrajinčine a v prevzatých slovanských slovách v maďarčine. Vzájomné vzťahy slovenčiny (v tom aj ipelského nárečia) k ukrajinčine a maďarčine, ako aj otázku tzv. valašskej kolonizácie bude treba riešiť osobitne, podrobnejšie. Porov. ukr. *kolzati, žoltyj, volna* atď. a maď. *bolha, dolga* ap.

Prv než sa zmenilo na konci slabiky *-l > u* v severnej časti ipelského nárečia (Hradište, Málinec, Uhorské, Ozdín, Bystrička, České Brezovo, čiastočne i Rovňany), nastala monoftongizácia *-ou > ó*, napr. v inštr. sg. *a-kmeňov s tó dobró ženó* proti juhoip. (Velká Ves, Točnica, Kalinovo, Hrabovo, Breznička, Zelené, Poltár, Slaná Lehota, Cinobaňa, Mládzo, Turíčky) *s tou dobrou ženou*, podobne gen. plur. *o-kmeňov severoipel.: tex xlapó, senó* — juhoip. *tex xlapou, senou*. V južnej časti ipelského nárečia dnes je *ou* výsledkom

⁸ *Vergleichende slavische Grammatik I²*, 180.

vývinu staršieho *-ou, -ov, -ol*. Podobný stav je ďalej na východ v nárečí Sušianskej doliny a Rimavskej doliny (južnej časti). Diftong *ou* (striednica za staršie *l* v dlhej slabike) hodnotí sa ako dlhý nositeľ slabičnosti podobne ako predný diftong *ei* za staršie *ý* alebo *ä*, ako vidno z porovnania tvarov: *beiva* (býva) k *beivati* (bývať) — *volá* k *volati* (volať); *poreidne* (poriadny) — *hodnei* (hodný); *stoup*, *stoupik* (stĺp, stĺpik); *douhi*, *-a, -o* (z predpokladaného **dľhi*, spis. *dlhý*), *póne*, *-a, -o* (z predpokladanej sekundárnej dĺžky **pľny*) atď.

Za pôvodné západoslovenské *l* v ipelskom nárečí sú tieto striednice:

a) v krátkych slabikách *o*:

boxa — spis. ‚blcha‘, *bošaciňec* — ‚blšacinec‘;
čonok — ‚člnok‘, *čonkovati sa* — ‚člnkovať sa‘;
dox — ‚dlh‘, *dožen, dožnei* — ‚dlžen, dlžný‘, *dožoba* — ‚dlžoba‘;
hoboki, hobóki (i *hobouki*) — ‚hlboký‘;
xop — ‚chlp‘; *xopiti sa* — ‚schlpiť sa‘;
jaboko — ‚jablko‘, *jabočko* — ‚jabĺčko‘ (*jabĺčko);
kopko — ‚klbko, klbo‘, *kopčiti sa* — ‚klbčiť sa‘;
koski — ‚klzký‘, *kosko* — ‚klzko‘, ale: *kouzati sa*;
sonce — ‚slnce (slnko)‘, *soňečko* — ‚slniečko‘;
toč — ‚tlč‘; *žoč* — ‚žlč‘;
žotei — ‚žltý‘ (popri *žoute*);

b) v dlhých slabikách *ou*:

douhi (popri *dohi*) — ‚dlhý‘ (**dľhi*), *doužava* — ‚dlžava‘;
koučovati — ‚klčovať‘, *vikoučovati* — ‚vyklčovať‘;
kouzati sa — ‚klzať sa‘, *kouzačka* — ‚klzačka‘;
stoup — ‚stĺp‘, *stoupik* — ‚stĺpik‘;
toyk — ‚tík‘, *toučik* — ‚tľčik‘;
vouna — ‚vlna‘;
žouna — ‚žlna‘;
žoute (popri *žotei*) — ‚žltý‘, *žoutok* — ‚žltok‘;

c) v sekundárne zdĺžených slabikách *ó*:

póne — ‚plný‘, *napóniti* — ‚naplniť‘; v alternáciách: *boxa* — *bóška* (‚bĺška‘), gen. plur. *bóx* (‚blch‘); *jaboko* — *jabók* (‚jablk‘) ap.

Sem možno zaradiť i slovo *kobása* zo stredoslovenskej podoby *klbása* (nie *klobása*).

V niekoľkých slovách vyskytuje sa v dnešnom ipelskom nárečí i slabičné *l*, ako je napr. v slovách: *blčati* (blčať), *hltati* (hltáť), *glgati* (glgať), *vľaki* (vľhký), *vľk* (vľk) popri zriedkavom *voke* (*voke brezovske*), *vľna* popri *vouna*, ktoré sa vyskytuje v severnej oblasti, kde sa dlhšie zachovalo ovčiarstvo, a pravda, v nových slovách, prevzatých v súčasnosti zo spisovného jazyka, ako napríklad *plňiti*, *sľňiti sa*, *vľňiti* atď. Okrem nových slov sú to onomatopoické slová a slová prevzaté z iných stredoslovenských nárečí.

Slabičné *r* sa v ipelskom nárečí zachovalo, lenže v dlhých slabikách stratilo kvantitu. Vyskytuje sa v týchto základných a odvodených slovách:

brblati, brbloš, bree („brdce“, súčasť voza), brdo, brlox, brnkati, bruno, brznúti, nabzrnúto ml'eko, cvrkati, drgati, drhnúti, zadrhnúti, drvíti, frflati, frkati, frngati, frnžati, zrbatej, grk, v grgu, hrb/p, Pod hrbon, hrba, hrpka, hrča, hrdlo, hrdež, ohrditi, hrkati, hrńée, hrńeok, hrńúti, nahrnúti, zhrnúti, hrs, hrsti, xrbét (xrpta), xréati, xrxlati, kotrba, kréiti (skrčéiti, pokrčéiti), krčma, krdeľ, krkvati (pokrkvati), krmíti, krmňik, krpee, krs (krstu), krstíti, kršťéna, krtic(a), kry (krvi), mrdati (zatkon), mrxa (človek), mrlati, mrtvež, mrvíti, mrzati (mrzí ho), mrznúti, mudre, prđati (prďí), prhlava, prsež, (vi) pršati, prs(t), (prstu; prstan, náprstok), prpline (vo vlasox), prvež, smrdati, smrkati, smrt, srce, srp, srvátka, strmež, strňisko (i strňišfe), stržen, svrbeťi (svrbí ho), svreina, škvrcati, štrbina, štrkati, štrngati, štrńac (popri šternac), štvrtež (štvrtok), trčati, trh/trx, trhati, trn (trňa, trńina, trnka), trpeťi, trstańička, trvati, vrba, vrhnúti, vrx (vršok), vrtati, zrkadlo, zrno a i.

Vo fonologickom systéme ipelského nárečia ako nositeľ slabičnosti môže fungovať samohláska, klesavá dvojhláska (*ei*, *ou*) a slabičné *r* (bez kvantity). Ako sa vyvinul tento stav?

V nárečiach južných stredoslovenských oblastí, v bývalých stoliciah Gemer (Malohont), Novohrad, čiastočne i Hont, je okrem striednic za slabičné *r* a *l* aj niekoľko iných javov, ktoré už dávnejšie upútali pozornosť jazykovedcov. Sú to napr. dlhé zatvorené *é*, *ó* a klesavé diftongy *ei*, *ou* proti stúpvavým stredoslovenským diftongom *ie*, *uo*, striednice *e < y*, *ei < ý*, *ei < ě < e*, *ia*, I. os. pl. *-mo*, inf. *-ti*, gen. pl. muž. *-km*. *-ó < -ov*, inštr. sg. *a-km*. *-ó < -ou* (dnes zmena *ou > ó*) je len v sev. časti územia, *tót*, *ten'*, *trpou*, *trpó* (arch. „teraz“ dnes zachované len v Málinci a v Čes. Brezove) atď.

Ako ukazujú izoglosy,⁹ niektoré javy — medzi nimi aj zmeny slabičného *l* — presahujú na územie ipelského nárečia z východu. Predsa však ipelské nárečie tvorí dnes v mnohom ohľade relatívne samostatný celok, ohraničený na severe lesnatými vrchmi, na západe Lučenskou dolinou, kde ide hradská a železnica smerom Zvolen—Lučenec, na juhu maďarským jazykovým územím približne na čiare Lučenec—Rim. Sobota a na východe Sušianskou a Rimavskou dolinou, kde ide hradská a železnica smerom Brezno—Tisovec—Rim. Sobota. Je zaujímavé, že napr. zmena *y > e*, *ý > ei*, inf. na *-ti* po prerušení v Lučenskej doline pokračuje ďalej na západ v Novohrade a prechodí až do Hontu. Možno teda predpokladať, že Lučenská dolina z hľadiska nárečového vývinu tvorí pás vkladný novšou expanziou iných stredoslovenských nárečí od severu¹⁰ pozdĺž hradskej a železnice. Podobne izoglosa striednic za slabičné *l* (*o*, *ou*, *ó*) sa uzaviera pred Rimavskou dolinou, ale izoglosy *l* so sprievodným vokálom v rozličných podobách pokračujú na východ v Geme-

⁹ Porov. SMS XIV, 1936, 131 a n., kde je schematická mapa najdôležitejších javov ipelského nárečia.

¹⁰ Tento predpoklad som naznačil už v *Carpatica* I, řada A, Praha 1936, 177—178.

ri i vo východoslovenských nárečiach.¹¹ Podobne aj iné nárečové javy zasahujú z východu až do Novohradu alebo aspoň na jeho hranice, ako je napr. koncovka 1. os. plurálu na *-mo* (*robímo, volámo, budemo* atď.), zmeny v radoch sykaviek *č > s* (*čó, čyo, só, šyo*), niektoré lexikálne prvky (*nadbe: načín, vihlad/jt: oblok, trímati: držaťi*) atď.

Tieto javy vykladali sa rozličným spôsobom, často každý jav izolovane, bez ohľadu na ich vzájomné vzťahy a súvislosti. Prvý si ich dôkladnejšie bol povšimol Fr. Pastrnek¹² a spájal zmeny *y > e*, *ý > ei* s českou kolonizáciou týchto oblastí (Hont, Novohrad, Malohont, Gemer) po r. 1440 a koncovku 1. os. plurálu *-mo* zas s ukrajinskou kolonizáciou z Haliče.¹³ V staršej svojej štúdiu *Príspevok k otázke tzv. bohemizmov v nárečiach Novohradu a Gemera*¹⁴ pokúsil som sa rekonštruovať v náčrte vývin ipelského nárečia pred 15. stor. a pripustil som možnosť, že ipelský fonologický systém v tom čase mohol prevziať niektoré prvky z reči českých kolonistov, ktorí sa podľa presvedčenia našich starších historikov tu boli usadili s vojskami Jána Jiskru, keď mal v rukách tamojšie pevnosti (Opatová pri Lučenci, Oždany, České Brezovo, Ozdín, Halič a i.). V diskusii s J. Garajom,¹⁵ ktorý citátni zo starých listín sa usiloval dokázať, že zmena *ý > ei* je staršia a domáceho pôvodu, nie prevzatá z češtiny kolonistov ap., priklonil som sa k názoru, že českým kolonistom nemožno pripisovať taký silný vplyv na jazyk domáceho obyvateľstva. Naznačil som, že južné stredoslovenské nárečia mali pred 15. stor. mäkkostnú spoluhláskovú koreláciu, čím možno vysvetliť niektoré hláskoslovné zmeny pokladané za bohemizmy (*'u > i*, *y > e*, *ý > ei*).

Dnes sa mi zdá vývin ipelského nárečia omnoho zložitejším. Okrem českej kolonizácie, ktorá nie je vylúčená, treba počítať s inými faktormi: predovšetkým s tzv. valašskou kolonizáciou a s maďarským susedstvom.

J. Garaj¹⁶ stručne uvádza časové a iné údaje o jednotlivých panstvách v Novohrade pre obdobie pred 15. stor. Nespomína však nasledujúce storočia. Ani maďarská historiografia¹⁷ nevšímala si tieto problémy so vzťahom na severný Novohrad. O susednom Gemeri jestvuje z maďarskej strany podrobný

¹¹ Porov. štúdiu J. Štolca, *Slabičné r, l na pomedzí stredoslovensko-východoslovenskom* (s mapou), Jazykovedný zborník I—II, 1946—1947, č. 5—8, 317—389.

¹² Fr. Pastrnek, *Beiträge zur Lautlehre der slovakischen Sprache in Ungarn*, Wien 1888, 99 a n.

¹³ C. d., 15 a n.

¹⁴ Porov. tu pozn. č. 5.

¹⁵ J. Garaj, *Kronologii zmien y > e, ý > ei, u > i v hornoipeľskom nárečí*, SMS XIV, 1936, 124—130; *Ešte raz o autochtonnosti niektorých zjavov hornoipeľských*, SMS XVI—XVII, 1938—1939, 153—160.

¹⁶ C. d., 158—159.

¹⁷ *Nógrádvármegye monografiája*, Budapest 1911; staršia práca Morsáry Antal, *Nemes Nógrád vármegyének történelmi, geográfiai és statisztikai esmertései I—II*, Pest 1826; populárna práca Vlad. Polívku, *Lučenec a kraj novohradský*, Lučenec 1928.

historický miestopis B. Ilu,¹⁸ ktorý v osobitnej štúdii¹⁹ osvetlil aj otázky valašskej kolonizácie v Gemeri. I keď v Gemeri boli v mnohom ohlade iné pomery ako v Novohrade, predsa však oprávnené možno predpokladať, že vlny valašskej kolonizácie presiahli až do Novohradu. I podľa rozšírenia striednic za slabičné *l*, slabičné *r* so stratou kvantity a iných spomínaných javov možno usudzovať na priamy alebo nepriamy vplyv valašskej kolonizácie. Kontakt s tzv. valašskými prvkami mohol sa začať už v prvej polovici 15. stor., keď sa podľa B. Ilu začalo veľké sťahovanie Valachov, hľadajúcich nové pastvy pre svoje stáda, menovite zo Spiša do Gemera. O niektorých Valachoch Ila predpokladá, že prišli z Poľska a z Haliče.

Fonologický systém ipelského nárečia, ktorý som bol načrtol pre polovicu 15. stor. v práci o tzv. bohemizmoch,²⁰ menil sa teda v kontakte so systémom maďarčiny a z podnetov reči valašských a prípadne i českých kolonistov. Základ ipelského nárečia bol a je stredoslovenský. Z vývinových znakov možno uviesť napr. jerové striednice (*b* > *e*, *o* > *o*, striednica *a* je zriedkavá), striednicu za nosovky (*ε* > *a*, v dlhej slabike *ā* > *e*), splynutie *č* > *e*; kvantita je fonologizovaná, rytmický zákon s malými výnimkami platí, rozlíšenie *l* a *l*, 3. os. pl. slovesa *byť* *beti* : *oňi sa*, 1. os. sg. *-n* (< *m*), inštr. sg. *a*-km. *-ó* < *-ou*, gen. sg. muž. *a*-km. *-u* (*gazdu*, *slúhu*) atď. Tento stredoslovenský základ mal i slabičné *l*, *r* : *ḷ*, *ṛ*. Zo spomínaných vonkajších podnetov vznikla aj v ipelskom nárečí tendencia odstrániť *r*, *l* ako nositeľa slabičnosti. Pri *r* ostal vývin na pol ceste: stratila sa schopnosť rozlišovať krátke *r* a dlhé *ṛ*. Pri *l* vyvinul sa sprievodný vokál *-o-*. Takéto *-ol* vyvíjalo sa ako iné slabiky s *-l* na konci, t. j. *-ol* > *ol* > *ou*. Spojenie *ou* začlenilo sa do ipelského fonologického systému ako zadný protiklad diftongu *e**i*. Keďže tento diftong *e**i* tvoril čo do kvantity korelačný pár s vokálom *e*, využil sa ako druhý člen korelačného páru k diftongu *ou* vokál *o*. Proti krátkym fonémam *e*, resp. *ā* (v severnej časti územia) v ipelskom nárečí stoja jednak dlhé fonémy *é*, *ó*, jednak diftongy *e**i*, *ou*. Pritom diftong *e**i* po mäkkej spoluhláske v dlhej slabike stojí aj proti *a* (resp. *ā*) v krátkej slabike.

Takýto stav je v ipelskom nárečí v Novohrade. Rozšírenie týchto javov vidno na spomínanej mape. V Gemeri sú pomery zložitejšie, tam časove prebiehali zmeny slabičného *l* v inom poradí: tam sa zmenilo každé *-ou* > *ó* (i z *-ol*).²¹

¹⁸ Bálint Ila, *Gömör megye II*, Budapest 1944; III, Budapest 1946 (stručná história jednotlivých obcí v abecednom poradí doteraz po písmeno R).

¹⁹ Bálint Ila, *Die walachische Bevölkerung der Herrschaften Murány, Csetnek und Krasznahorka*, Studia Slavica III, 1957, 1—4, 113—148.

²⁰ Porov. tu pozn. 5.

²¹ Porov. práce Š. Tóbkica, najnovšie v Jazykovedných štúdiách II, Bratislava 1957, s názvom *Členenie a charakteristika gemerských nárečí*. (Šo 6 mapami.) Tam autor uvádza najdôležitejšie práce o gemerských nárečiach, vlastné i cudzie. Izoglosa zmeny *ou* > *ó* je na mape č. 2 medzi str. 88 a 89.

PRÍSPEVOK KŮ CHARAKTERISTIKE PRIEVIDZSKÉHO NÁREČIA

JOZEF VAVRO

Osobitný význam horného Ponitria (hornej Nitry) v dejinách Slovenska zdôrazňuje sa zavše v historiografii¹ priam tak, ako sa v slovenskej dialektológii neraz poukazovalo a poukazuje na špecifický ráz a zvláštne postavenie ústredného hornonitrianskeho nárečia — nárečia Prievidze a jej najbližšieho okolia.² Cieľom tohto príspevku je vymedziť územie takzvaného prievidzského nárečia, podať jeho stručnú charakteristiku a pokúsiť sa o vysvetlenie historických spoločensko-ekonomických podmienok formovania, vnútorného členenia a dynamiky vývinu tejto malej nárečovej oblasti, tvoriacej osobitnú nárečovú jednotku³ v rámci starého politického okresu Prievidza. V dobe kapitalistického rozvoja, najmä v poslednom jeho polstoročí, ale hlavne za terajšieho prudkého postupu socialistickej industrializácie v prievidzskej oblasti, stávajúcej sa dôležitým centrom banského a chemického priemyslu, prekonáva aj svojrázne nárečie Prievidze a jej najbližšieho okolia značné zmeny vo všetkých plánoch svojho systému a urýchlene stráca svoje osobitosti. Nivelizujúci vplyv spisovnej slovenčiny (taktiež prostredníctvom hornonitrianskeho interdialektu) pôsobí aj na toto okrajové stredoslovenské nárečie.

Tzv. prievidzské nárečie sa sformovalo: 1. v Prievidzi a v obciach bezprostredne k nej priliehajúcich, t. j. v Neepaloch (od roku 1948 tvoriacich

¹ Napríklad V. Chaloupecký, *Staré Slovensko*, Bratislava 1923, 51, 90 a n. — J. Novák, *Bojnice a ich okolie*, Brno 1922. — V. Šmilauer, *Vodopis starého Slovenska*, Praha—Bratislava 1932, 90—94. — V. Mencl, *Středověká města na Slovensku*, Bratislava 1938, 123 a n. — P. Petič, *Vyšehrad kolískou slovenskosti*, ČMSS XXII. — F. Hodál—D. Menclová, *Hrad Bojnice*, Bratislava 1956. — P. Ratkoš, *Kedy bol založený Kláštor pod Znievom*, Slovensko 1951; *Dejiny Slovenska I*, Bratislava 1961, 121 a inde.

² Napríklad F. Pastrnek, *Študo vanie slovenčiny*, SP XIV, 1894, 188—193 a 364—308. — V. Vážný, *Náreči slovenská*, Československá vlastivěda III-1, Praha 1934, 248, 250, 256 a n.; *O ľudovej reči v Ponitri*, Ríša Velkomoravská, Praha 1935, 474 a n. — J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka I*, Bratislava 1956, 240 atď. — Š. Peciar, *Slovenské ä nie je samostatnou fonémou*, SR IX, 1941—1942, 41. — J. Solčány, *Príspevok k štúdiu slovenského hláskoslovía*, SR IX, 156 a n., 216 a n. — G. Horák, *Dve dialektologické exkurzie*, JS IV, 1950, 209—238.

³ Potrebu skúmať takéto menšie nárečové jednotky v československej dialektológii vyzdvihujú napr. E. Pauliny, *O úlohách slovenskej dialektológie*, JS I—II, 1946—1947, 260 a n. — B. Havránek, *K historické dialektológii*, SaS XVI, 1955, 153 atď.

súčasť mesta Prievidze), vo Veľkej a Malej Lehôtke, ktoré v minulosti patrili do majetku mesta, a v Hradei (inklinujúcim spolu s Lehôtkami najviac k Prievidzi); 2. v tzv. Hornom vidieku, pozostávajúcom okrem Chrenovca (sídla farnosti) z obcí Veľká a Malá Čausa, Lipník, Brusno (najnovšie je táto dedina už súčasťou Chrenovca), Jalovec, Ráztočno a Morovno; 3. v Bojniciach a prilahlých obciach — z jednej strany v Dubnici (najnovšie zlúčenej s Bojniciami), Kanianke, Porube a Lazanoch, z druhej strany v Opatovciach nad Nitrou, Kocuranoch a (Horných a Dolných) Šútovciach; 4. v Koši, Sebedraží a Cigli na rieke Ciglianke; 5. v Podhradí a Lehote pod Vtáčnikom (vytvorenej r. 1960 zlúčením Malej a Veľkej Lehoty) na horných tokoch riečky Lehoty a potoka Ťakova; okrem toho na bývalých majeroch Kúty a Ukrníská (teraz patriacich k JRD Bojnice) a na samotách Vlčie Kúty a Šajby (dnes patriacich k JRD Koš). Nositeľmi skúmaného nárečia sú teda hlavne obyvatelia jedného mesta, jedného mestečka a 22 obcí rôznej veľkosti. Areál tohto nárečia tvorí jadro severovýchodnej časti horného Ponitria, ktorého juhozápadná časť siaha takmer až po Topoľčany.⁴ Na severe je prievidské nárečie výrazne ohraničené bývalými nemeckými obcami okolo Nitrianskeho Pravna, vrchmi Klakom (Malou Fatrou), Malou Magurou a Strážovom, ktoré ho oddeľujú od nárečí hornotrenčianskych. Na severovýchode súvisí cez Nedožery a Brezany, cez Poluvsie a Pravenec (ako aj cez donedávna nemecké dediny Solku a Majzel — Vyšehradné) s turčianskymi nárečiami na druhej strane Žiaru (Žiarskych vrchov), menovite Vyšehradu. Na východe zasa susedí s bývalým nemeckým ostrovom kremnicko-handlovským. Na juhovýchode oddeľuje ho pohorie Vtáčnika od tekovských nárečí. Na juhojuhozápade cez Laskár a Nováky prechádza do juhozápadnejšej časti nárečí horného Ponitria. Napokon na juhozápade a západe, za výbežkami Malej Magury, cez Rudniansku dolinu (údolie Nitrice) prechádza táto malá nárečová prievidská oblasť do bánovského nárečia, do nárečí dolnotrenčianskych. V bývalých nemeckých obciach handlovského a pravnianskeho ostrova vytvárajú sa v dôsledku miešania nárečí nových osídlencov z rozličných strán Slovenska (i repatriantov z Maďarska a Rumunska) nárečové útvary dosiaľ neustáleného typu.⁵ Podobná situácia sa začína vytvárať po tieto roky v Novákoch, v novej Prievidzi a najnovšie zrejme i na sídlisku pri bani v Cigli.

Ako viac-menej každé nárečie i nárečie Prievidze a jej okolia je zmiešané⁶

⁴ Porov. V. Vážný, c. d. (1. — s. 256 a n.; 2. — s. 482 a n.).

⁵ V Novej Lehote pri Handlovej noví obyvatelia, hlavne repatrianti z Maďarska, hovoria rečovou miešatinou, ktorú charakterizujú spisovné tvary *bil*, *pil*, *žil*, *videl*, *hovoril*, *dobrého*, *šidlo*, *jedlo*, *kameň*, *gate*, *pút* — popri rôznorodých nárečových podobách ako *išey*, *polla*, *vella*, *ada* (*azda*), *nahaj*, *pamať*, *pamatka* a pod. — Porovnaj tiež o Handlovej u G. Horáka, c. d., 210.

⁶ Pozri napr. A. Kellner, *Úvod do dialektologie*, Praha 1954, 29.

a v rôznych smeroch prechodné,⁷ s čím súvisí aj jeho značná vnútorná členitosť, hoci v podstate v jeho jednotlivých plánoch vládne pevný systém, ktorý je, pravda, v stálom pohybe. Ako v každom jazykovom útvare, tak i v nárečí tu vymedzeného územia prejavuje sa systémovosť najzreteľnejšie vo fonetike, potom v morfológii, menej zreteľne už v syntaxi a najslabšie v lexike.⁸

Prevažnou časťou svojich charakteristických črt, menovite hláskoslovných, zaraďuje sa skúmané nárečie medzi nárečia stredoslovenské, a to zreteľnejšie než ostatná oblasť horného Ponitria.⁹

Za psl. *ōrt-*, *ōlt-* sú tu hláskové skupiny *rat-* (*rát-*), *lat-*, pravda, popri *rot-*, *lot-*, čo je dôsledkom starého miešania týchto dvoch typov na území starej strednej slovenčiny¹⁰ (jej jadro mohol v 8.—9. stor. na území Slovenska tvoriť kultúrny okruh, do ktorého patrilo Považie na juh od Trenčína, Ponitrie a Pohronie, ako to potvrdzujú aj najnovšie archeologické výskumy):¹¹ *raštiem* — *rást* — *rast!*, *racocha* (< *razsocha*), *ráspin*, *rázbora* (< *rázvora*), *rásporok*, *ražeň*, *rážda*, *ráštep* (< *rázštep*), *vlaňi*, *lakeľ*, *Rástočno* (lúka, dolina i obec), *Ravence* (pole a pasienky v Pravenci), *Ravňe* (pole v Handlovej), *Ravná hora*, *Ravné honi* (Malá Lehota), *Rásputiä* (krížne cesty v Brezanych), *raľa* (opak prielohu, rozoraná zem, oráčina — Cigel), ale i *rozop'ät*, *rospina* (Chrenovec), *rozovreť*, *rospárat*, *Roveň* (napr. lúka v Cigli), *Rovno* (chotárny názov v Šútovciach), *Rovňe* (lúky v M. Čause a v Bojniciach), *Na Rovňi* (hora v Lazanych), *roveň*, *rovňina*, *rola* (= zem, pole), *lotka* a pod.

Výsledky kontrakcie pri tvaroch nom.-akuz. sg. neutr. prídavných mien tvrdého typu (a analogicky aj mäkkého) sú v prievidskom nárečí stredoslovenské: *dobruo*, *peknyo*, *cudzuo* popri *cudzie* a pod., kým v gen.-ak., dat. sg. a nom.-ak. pl. mask. neživ., fem. a neutr. sú tu koncovky uvedených adjektív pôvodu západoslovenského tak ako v turčianskych nárečiach: *dobrého*, *dobrému*, *dobré* a pod. Súvisí to zrejme s dávnou hospodársko-politickou, cirkevnou a administratívnou jednotou hornonitrianskeho kraja (ako časti Nitrianska) a Turca, ovládaných Vyšehradom za rodovo-kmeňového zriadenia a v ranom feudalizme.¹²

Jerové striednice a vkladné hlásky sledujú v našom nárečí okrem malých výnimiek iba stredoslovenský typ: *ovos*, *von*, *kozol*, *orol*, *posol*, *ko mňe*, *kotuol*,

⁷ Pozri napr. tamže, 8 a n.

⁸ Porov. napr. A. Čikobava v zborníku *O sootnošenii sinchronnogo analiza i istoričeskogo izučeniä jazykov*, Moskva 1960, 99.

⁹ Pozri V. Vážný, *O ľudovej reči v Ponitri*, 482 a n.

¹⁰ J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka I*, 261—269.

¹¹ Pozri napr. A. Točík, *Význam posledných archeologických výskumov na Slovensku pre dejiny najstarších Slovanov a Velkomoravskej ríše*, Historický časopis III, 1955, 410 a n.

¹² Pozri o tom v c. d. P. Ratkoša, V. Chaloupeckého, v štúdiu P. Petica *Z dejín od slovenského Vyšehradu*, Sborník „Považana“, 1937, 80 a n. a najnovšie v štúdiu E. Paulinyho *Začiatky kultúrneho jazyka slovenskej národnosti*, JŠ VI, 1961, 23.

kostuol, karuot, dosuok, okuon i *okiĕn, iħránok* (= hraĕiek), *stovuok, cesuot* (i *ĕjest* a *ĕestou*), *veĕor, mohou; raħ, dáďď, chrbát, mach, cesnák* (i *cesnak*); *beĕka/boĕka* (ĕastejšie súdok), *ħetek* popri *ħetok, beza, ĕen; se mnou, juħĕec, oĕĕec*¹³ i *oĕec, kĕiħĕec, stoĕĕec* i *stoĕec* a pod. Týmito znakmi inklinuje prievádzské náreĕie skôr k juħnej strednej slovenĕine, ĕo historicko-spoloĕensky bolo podporené zemepisným a ekonomickým faktorom prevaħujúcim v hornonitrianskej kotline, otvorenej viac v juħných smeroch.

V konsonantizme prievádzského náreĕia stojí za povšimnutie predovšetkým zvyšok staroslovanského epentetického *ĕ* (okrem prípadov ako *ħrable, ĕrobla*, ktoré môžu byĕ i nové¹⁴) v slovách *kapĕa, kapĕĕka* (= trocha, troška), popri ktorých v beħnom význame *tu, pravda, jestvuju* slová *kvapka, kvapuoĕka*.

K strednej slovenĕine radí sa náreĕie Prievidze a jej okolia tiež zjednodušením psl. skupín *dl, đl, tl, tĕ > l, ĕ*, ktoré je známe hlavne v juħných a východných slovanských jazykoch. Tieto prípady sa *tu, pravda*, vyskytujú popri tvaroch západoslovenských a západoslovanských s nezjednodušenými *dl, tĕ* *Kopiĕec, Sedĕište, metĕa*.¹⁵ *Siĕĕnica* (potok), *Vrselĕnica < vrch Siĕĕnica* (Poruba), *poĕa vodi < podĕa ...* (Necpaly a inde) popri novšom *podĕa*, resp. *polla, vela* hrackej (Šútovece a inde) popri *vedĕa* ĕi *vella* (napr. *vella svojej obiĕaje* — Lazany), *Záseĕniĕia, Záseĕniĕné* (ĕasť chotára, lúky v Nedoħeroch), *Priĕpatina* (lúka v Opatovciach), *porasĕina, trĕica* popri *trĕica*, do *kĕlou* popri *kĕdĕou* (V. Lehota), *trĕo* (prenesene i o chudom ĕlovekovi) popri novšom *trĕo* (nádávka), *omolo* i *omelo* (Nedoħery, M. ĕausa a inde) popri rozšĕirenejšom *ometĕo* (vħdy vħak *metĕa* alebo *motĕa*), *pravĕlá* — na krove (V. Lehota) popri beħnom *pravĕlá* ĕi *pravĕlá* (Dĕĕin a inde), *porekallo* (Šútovece) atď. — Ako vidieĕ, tento prastarý jav mieħa sa *tu* na západe a na juhu oblasti (na západ od rieky Nitry a pod Vtáĕnikom) s novším,¹⁶ sekundárnym, tekovsko-dolnotrenĕianskym asimilaĕným javom, t. j. so zdvojenými spoluhláskami *ll* — *ll* za *dl* — *đl*, ako aj so skupinami *nn, ĕĕ* za *dn, đĕ*, ktoré sa tiež zjednoduħujú na *n, ĕ* — akiste vplyvom prípadov s *l* — *ĕ* za *dl, tĕ*; o tom by svedĕili ĕalšie príklady, ako je *ruhĕallo, taħallo* (Šútovece, Dĕĕin) popri rozšĕirených formách *rahĕadlo, ruchadlo, taħadlo, ĕriĕello, ĕriĕello* (hora — V. Lehota, Šútovece) popri beħnom *ħriĕadlo, sallo* (napr. Lazany) popri *sadlo, trasillo* i *trasidlo* (= mokraď V. Lehota), *zella* (Šútovece a inde) popri beħnom *zedĕa* (= zjedĕa), *krĕĕi* (Šútovece a inde) popri rozšĕirenejšom *krĕĕi*, podobne *salli si* (Lazany); *stuiħĕa* popri *stuiħĕa, záseĕĕnica* popri *záseĕĕnica* (= „vedúca“ svadobných obradov), *choĕĕnik, jenna, jennu, jenného, jenním* (Lazany, Šútovece a inde), *pannuĕ, paĕĕĕem*,

¹³ Porov. i H. Bartek, *Prispevok k dejinám slovenĕiny*, 1936, 60.

¹⁴ J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka I*, 280.

¹⁵ Porov. tamħe, 180—184, 288 a n.

¹⁶ Pozri tamħe, 290. — V. Váħný, c. d.

saňňem, strachoprnní človek (V. Lehota); no i *laňík* = ladník (Koš), *Prosreňie* popri *Preňňie honi* (V. Lehota), *spoňňi šjar* (M. Lehota). Tieto zdvojené spoluhlásky spôsobili vytvoreni takých foriem, ako je *sennuty* mlieko m. seknuté (Džín) alebo *billag* (Šútovce) za pravidelné *bilag* či *bilag* (Bojnice, Koš). Tvary so zjednodušenou i zdvojenou spoluhláskou za *dl, tl (dl, tl)* sú v posledných desaťročiach všeobecne tu na ústupe a často sa vyskytujú len ako lexikalizované relikt. Pri tomto jave integračne pôsobí prievidzské jadro malej nárečovej oblasti.

Stredovekým ekonomicko-politickým zväzkom horného Ponitria s Turcom — viedla napríklad tade popod Vyšehrad stará cesta z Ostrihomu do Krakova¹⁷ — možno si vysvetliť skutočnosť, že sa na oboch oblastiach zachovali zvyšky výsledkov I. a II. palatalizácie velár, pravda, už iba u najstarších ľudí. Tak i v Prievidzi a na jej okolí existujú dosiaľ podoby ako *točíná, točínká* (< totčina, tetkina dcéra), *točené deti* (< totčine — V. Lehotka), *učiná, učínká* (< ujčina); *na Poljance, na líce, (k)točce, (k)mance* (k nom. mažka), *na ľavej ruce* (smer), *o roce* (v pesničke), *na zahračce, na misce, (v) Lihočce, pri macose* (tak donedávna v Lipníku) popri bežnom *macoche, na noze* a pod. Zachovali sa tu i zriedkavé, pozmenením vzniknuté¹⁸ tvary *Aňicte, na mišticte, mačicte, na lavicte*, bežné tu ešte asi pred päťdesiatimi-šesťdesiatimi rokmi. K týmto javom patria aj toponymá typu *Vrsi, na Vrsjoch* (M. Čausa, Poruba). Výsledky týchto starých palatalizačných zmien, ktoré sú typické najmä pre južnoslovanské a východoslovanské jazyky,¹⁹ na väčšine stredoslovenského územia sa nezachovali, kým v prievidzskom (a turčianskom) nárečí ostali až do nedávnych desaťročí vplyvom už spomenutých historických okolností.

Za hranice prievidzského nárečia smerom na juhozápad, najmä do nárečia bánovského zasahujú také znaky stredoslovenské²⁰ ako: a) *šť* proti západoslovenskej skupine *šč* (*ešče, štepil, kľješče*); b) tvary inštr. sg. typu *toy dobroy ženoy*; c) formy lok. sg. typu *o dobrom* (proti západosl. *o dobrém*); d) tvary gen. sg. typu *gazdu, sluhu, suc(c)u*; e) forma 3. os. pl. *oňi sa*; f) tvary nom. pl. typu *rodičja, luďja* (rodičá, luďá) proti západoslovenským tvarom *rodičé, ľudé alebo rodičje, luďje* (ľudí);²¹ g) dvojhĺasky *ie, ia, uo* v slovách a tvaroch typu *vjera, viem, dčeta, čjerny, bjeli (bjeli), vješt — vedčiem, ňješt — ňesčiem, piec(t) — peččiem, it — idčiem* — proti tvarom slovies typu *umrel — umrem, utrel — utrem,*

¹⁷ Pozri V. Chaloupecký, c. d., hlavne 91 a n. — F. Hodál, c. d., 6 a i.

¹⁸ Príklady z Turca uvádza V. Vážný, *Dativ-lokál j. č. žen. jmen. p. tvrdých kmenů na a (vzor ryba) v slovenských nářečích*, Pastrnkov sborník, Praha 1923, 171—175. Porov. i J. Stanislav, c. d., II, 146—147.

¹⁹ Porov. tamže I, 276.

²⁰ Porov. V. Vážný v dielach citovaných v pozn. 2.

²¹ Pozri tiež E. Pauliny, *Nom. pl. typu luďja, synovia v strednej slovenčine*, JŠ II, 1957, 19—27.

mlet — *melem* a infinitívom typu *viset*, *trpeť*, *kset* a pod., ďalej *mlieko*, *liečiť*, *žiak*, *driapat* (*sa*), *ziapat*, *vozia*, *robia*, *sedia*, *šliap*, *ukiazat/ukázat*, *myoj* (i *moj*, resp. emfatické *mój*), *stvol*, *kyoň*, *myoc(t)* — *myožem*, *pyodem*, *dobruo* atď.

Niektoré črty stredoslovenských nárečí vyskytujú sa v ponitrianskom nárečí len na krajnom severovýchode v starom okrese Prievidza medzi Malou Magurou, Strážovom, Žiarom a Vtáčnikom:²⁰ 1. fonéma *ä* (blížiaci sa v našom nárečí fonetickému variantu fonémy *a*, teda znejúca ako *ä*²² (*a*), a to v stredoslovenskom funkčnom zafazovaní, napr. *p'ät*, *p'äta*, *p'am'ät*, *seb'ä*, *teb'ä*, *do'neb'ä*, *v'äza*, *svätí* i *svati*, *triaf'ä(t)*, *m'äso*, *k'ämeň*, *k'ävjarňa(-eň)*, *k'äčka*, *k'äruvat* i *karuvat*, *g'äjdoš*, *g'älbiar* i *g'ärbiar*, *G'äjdel*, *m'äčik*, *M'äčiar* atď.; 2. veľmi mäkké *l*, t. j. vyslovované so širokým dotykem jazyka na podnebí²³ (*lad*, *lala*, *len*, *ale*, *lipa*, *klin*, *m'lin*, *meľivo*, *misľou som*, *pilou*, *ľudia* a pod.); 3. platnosť rytmického zákona (*piťia* proti *prúta*, *hľosta*, *bľeli* — *bľeli* proti *malí* — *malí*, *dávam*, *máčam* proti *volám*, *vraciám*, *buďia* proti *súda*, *trpiu* proti *kúp'ä*, *idiem* proti *fiidem* — *prii'dem*, *fiid'em*, *prídem*, *videm/viňdem*); 4. tvary nom.-ak. sg. *vajce*, *src(c)e*, *lice* (no *brce* i *brco*) proti západoslovenským novotvarom *vajco*, *src(c)o* a pod.; 5. formy nom.-ak. sg. typu *znameňia*,²⁴ *piťia*, *prúta*, *vr'b'ä*, *cvib'ä* (=svíbie) atď. proti západoslovenským tvarom *znameňje* (takto už aj v Rudnianskej doline počnúc Dĺžinom a Sečou, kde je i typ *tie*, *dobrie*, *takje*...), resp. *znameňé*, *znameňí*, *piťí* a pod.

Zato záporné podoby slovesa *byť* — *som*: *neňi som* má prievidské nárečie spoločné hlavne so západným Tekovom a západoslovenským Považím,²⁵ ako aj s valašskými nárečiami na Morave (asi od čias kráľa Matiaša, keď Morava tvorila úniu s Uhorskom a keď za silnej valašskej kolonizácie koncom 15. stor. bola medzi týmito krajinami intenzívna výmena obyvateľstva).²⁶

Najcharakteristickejším znakom prievidského nárečia, ako sme ho vyššie teritoriálne vymedzili, je hláska 'ö, vyskytujúca sa po palatalizovaných perniciach v tvaroch sg. muž. rodu *l*-ového participia sloviess I., III. a IV. triedy (podľa infinitívneho kmeňového príznaku) — proti *i* v príslušných participiálnych tvaroch pre fem., neutr. a pl. v jednoslabičných (I. tr.), *e* v jednoslabičných i dvojslabičných (III. tr.) a *e/i* v dvojslabičných základoch (III. tr. -e, IV. tr. -e/i); napríklad *b'öu* — *bila*, (*vi-*)*p'öu* — *pila*, *um'öu* — *umila*, *uv'öu* — *uvila*; *svrb'öu* — *svrbela*, *trp'öu* — *trpela*, *sm'öu* — *smela*, *šip'öu* — *šipela*, *rozum'öu* — *rozumela*, *oňezdrav'öu* — *oňezdravela*; *tráp'öu* — *trápela/trápila*, *rob'öu* — *robela/robila*, *cap'öu* (popri *capou* — II. tr.) — *capela/capila*,

²² J. Stanislav, c. d., I, 322.

²³ Tamže, 52.

²⁴ Porov. napr. E. Pauliny, *Stredoslovenskej tvar nom.-akuz. sing. typu znamenä*, JČ VII, 1953, 51—62. — J. Stanislav, c. d., II, 136.

²⁵ V. Vážný, *Nářeči slovenská*, 282 a inde.

²⁶ Porov. Fr. Svěrák, *Karlovičské nářečí*, Praha 1957, 153, 158.

olep'ou sa — olepila sa/olepela sa, sprav'ou — spravela/spravila, krm'ou — krmela/krmila, traf'ou — trafela/trafila atď. Po iných spoluhláskach ako po palatalizovaných perniciach, a to po tvrdých i mäkkých stojí pri slovesách I., III. a IV. triedy v singulárových tvaroch muž. rodu *l*-ového participia hláska *o*, kým pri ostatných tvaroch *l*-ového participia (sg. fem., neutr. a pl.) je podobná situácia, ako sme to uviedli vyššie, napríklad *žou — žila, (u)šou — šila, zarou — zarila, (za)kou — krila; trou — trela, ksou — ksela, vrou — vrela, leou — letela, zomrou — zomrela, vedou — vedela, sedou — sedela, visou — visela, mrzou ho* (vred a pod.) — *mrzela hu* (chrasta a pod.), *(do)prajou mu, si — doprajela* (od *doprajel* = dopriať); *suou — sušela/sušila, vázou — vážela/vážila, (za)sadou — sadela/sadila, hladou — hladela/hladila, chitou — chitela/chitila, sotoú — sotela/sofila, nosou — nosela/nosila, kosou — kosela/kosila, (na)strojou(sa) — strojela/strojila, skočou — skočela/skočila, piloú — pilela/pilila* atď.

Z tohto foneticko-morfologického javu vyplývajú: 1. nepravé homonymá, ako je *nosou* (tvar slovesný i substantívny), *vozou, kosou, chlou, mislou, trou, krou* a pod.; 2. spomínané tvary typu *capou — cap'ou, chňapou — chňap'ou, dabou — dab'ou, lipou (lipa) — lip'ou (lipela), kopou (kopla) — kop'ou/kopila* (posledné s 2 významami),²⁷ teda s alternáciou pernie *b — b'* a *p — p'*..., ktoré sú aj významovo diferencované; 3. jednotnosť prípony *'ou/ou* v uvedenom participiálnom tvare pri všetkých slovesách I.—IV. triedy okrem vzoru *zap'at* (*zap'au, kľiau, žau*), sloviess *duť, počut* (*odu sa, počuu*) a vzoru *minut* (*minuu*). U sloviess ostatných dvoch tried končí sa preberaný tvar na *-au, -'au, -iau, -áu, -vau* bezo zmeny v príznaku v tvaroch fem., neutr. a pl.: *volau — volala, om'au — om'ala, kriv'au — kriv'ala. vipráv'au — vipráv'ala, hriau — hriala, stau — stála, kupvau — kupvala*. obdobne ako pri výnimkách z I.—IV. triedy, ktoré tiež kmeňovú tému v týchto tvaroch nemenia.

Príčinu vzniku tohto javu,²⁸ ktorý zjednocuje nárečie Prievidze a jej najbližšieho okolia, možno vidieť v dialektickej súhre asimilačnej²⁹ labiovelarizačnej zmeny samohlások *i, e* vplyvom nasledujúceho koncového *-u* (*z — l*) a morfolologickej unifikácie vo veľmi funkčne využitom *l*-ovom participiu. Vznik hlásky *'o* (*z 'e* a *z 'i* cez *'e*) v prievidzskom nárečí možno klásť do 15. stor., t. j. do obdobia, keď hláska *y* splynula s *i* (v tvare *byl* už dávnejšie predtým sa *-y-* zmenilo — cez *u* alebo cez *e*³⁰ — na *o*: *bou*). V 15. stor. skončilo sa osídľovanie skúmaného územia a prievidzské nárečie po veľkom kolonizačnom

²⁷ Porov. i J. Solčány, c. d., 216.

²⁸ Porov. obdobný jav u A. Lamprechta, *Středoopavská nářečí*, Praha 1953, 4; *Z jazykového zeměpisu lašského*, Adolfu Kellnerovi, Opava 1954, 41 a n. (*trol, umjol, hledol, ležol — ležela; păt, b'ăt*...). V niektorých obciach juhovýchodného Spíša je tvar *robjol*, J. Štolc, *Dialektické členenie spíšských nářečí*, LS I|II, 1938/1939, 205-206.

²⁹ Porov. i Š. Peciar, c. d. — J. Solčány, c. d. — G. Horák, c. d.

³⁰ Porov. J. Stanislav, c. d., II, 443.

ruchu 14. stor. začalo získavať dnešnú podobu, pričom okrem už spomenutých činiteľov pôsobili pri ustálení jeho dnešných hraníc: 1. feudálna moc bojnického panstva spolu s panstvom v Podhradí a hospodársko-kultúrne centrum prievidské; 2. farnosti prievidská, bojnická (od 15. stor. patrili k nej aj Lazany a v tom čase založená Kaniaňka, kým Brezany a Nedožery začiatkom toho istého storočia zakladajú si samostatnú farnosť)³¹ a farnosť chrenovská; 3. existencia mýt v Nedožeroch a v Ráztočne.³² Moment farnickej príslušnosti bol tu rozhodujúci menovite v prípade Šútoviec a Kocuran, ktoré poddanský prislúchali k Diviakom a Rudnu. — Na severe, resp. severovýchode sa územná ohraničenosť a jednoznačnosť uvedeného foneticko-morfologického modelu narúša tým, že z Nedožier a Brezian, ktoré svojím nárečím patria viac už do oblasti západoturčianskeho typu, rozšírili sa tvary odlišné od prievidských: *piŕy, umiŕy, robiŕy, kúpiŕy, trpeŕy* a pod. až do Lazian (hlavne dolnej časti dediny) a do Kaniaňky,³³ ba čiastočne i do Bojníc, kde všade v iných prípadoch ostali tvary typu na *-'öŕy, -öŕy*, ako je *trp'öŕy* popri *trpeŕy, zlom'öŕy, hodöŕy, uveröŕy, zakrouŕy, kosouŕy, nosouŕy, vážouŕy* a pod. Brezany a Nedožery vykazujú tu určité kolísanie medzi tvarmi na *-iŕy, -eŕy* a medzi formami na *-'öŕy, -öŕy*, ktoré preniká čiastočne cez Lazany a Kaniaňku (menej už cez Porubu) na juhozápad, kde sa stretá s tekovsko-ponitriansko-trenčianskymi formami na *-eŕy/-el.*³⁴ Tvary na *-eŕy* (*treŕy, rozumeyŕy, trpeŕy, proseŕy*), ktoré sa pociťujú ako nedomáce, prenikajú aj do Horného vidieka okolo Chrenovca.³⁵ Ako ukazujú výsledky starších výskumov,³⁶ existoval spomínaný charakteristický jav prievidského nárečia dávnejšie aj v nárečí tzv. Džzavia okolo Kláštora pod Znievom.

Iným dosť charakteristickým znakom prievidského nárečia v porovnaní s ostatnými stredoslovenskými nárečiami a spisovnou slovenčinou je mimoriadne veľká frekvencia mäkkého *l*. Pravda, pri tomto jave jestvuje značná diferenciácia vo vnútri analyzovaného nárečového celku. V nárečí starej Prievidze sa *l* vyskytuje najčastejšie (v porovnaní s ostatným územím prievidského nárečia); v nárečí mestečka Bojníc, ktorého obyvatelia hlavne ako murári hodne chodievali po svete a ktoré mávalo živé styky najmä s banskými mestami,³⁷ *l* vôbec nejestvuje, len *l*; v Koši, ktorý ako šoltýsku obec

³¹ J. Novák, c. d., 34. — P. Petič, *Z dejín od slovenského Vyšehrada*, 89.

³² P. Petič, tamže, 90, 91. — F. Hodál, c. d., 14.

³³ Pozri tiež o tom Š. Peciar, c. d., 41.

³⁴ Porov. V. Vážný, *Nárečí slovenská*, 252 (s mapkou javu).

³⁵ Porov. i J. Solčány, c. d., 217.

³⁶ F. Pastrnek, c. d. — V. Vážný, c. d. (*Nárečí slovenská*, 250). — Autor tohto príspevku overil svoje zistenia v teréne porovnaním s materiálom pre Atlas slovenského jazyka (za láskavej pomoci dr. A. Habovštiaka), ktorý hovorí proti existencii zvuku *'ö* v nárečí tzv. Džzavia.

³⁷ Porov. napr. F. Hodál, c. d., 17.

znovu založil v 14. stor. opavský knieža Ladislav Opolský,³⁸ uhorský palatín, privedúc do predtým hodne ponemčenej dediny akiste aj osadníkov z česko-polského jazykového pomedzia, vyslovujú *l* iba pred *i*, *í*, pred dvojhláskami *ie*, *ia*, *iu* (resp. aj *io*: *chljou* a v slabičnej pozícii (*vlk* a pod.). V Prievidzi v protiklade k okoliu využíva sa *l* aj v tvaroch ako *voli*, *maľi*, *maľého*, *o maľich* a pod.

V nárečí starej Prievidze badať i ďalšie zvláštnosti, odlišujúce reč Prievidžanov od reči obyvateľstva okolitých obcí: 1. výslovnosť *svatí* (vplyvom kostola), ale *sv'ätíť*; 2. výslovnosť *brúno* (a nie iba *prú*, *krú*, *pruší* — *prujši*) proti *bruno/brvno* na okolí; 3. jednoznačnú výslovnosť zámena *gdo* (*ňigdo*, *k'ädegdo*, *bár(z)gdo*, *šel'igdo*, *ňiegdo*) proti *chto* na okolí (pri *gdo* i v Bojniciach, Koši, Kanianke, Hradei, Brusne atď.); 4. názov „drdolu“ *kontula* proti *chontula* na okolí; 5. znenie pomenovania strukoviny „phaseolus“ *fazol* (*kisli fazol*) proti *fazula*, *fazula*, *fazole* na okolí; 6. podobu častice či citoslovca *ano* proti podobám uprednostňovaným na okolí: *nuž*, *núž*, *nuš teda* alebo archaickému *aj* (Poruba, Kaniaňka, Lazany, Necpaly; alternatívne i v Brezanych, Nedožeroch, Poluvsí, Pravenci — popri *ašak*); 7. kolektívne posesíva na *-ech* (*Trňúkech*, *mľinárech*, *richtárech*) proti tvarom týchto mien na *-eje* (*Krškeje*, *richtáreje*) na východe, juhovýchode a západe, *-e* alebo *-é* (*Kotiane*, *Lastovicé*, *richtáre*) na severe, *-ej* v Koši (*Píšej*, *kováček*).

Prievidza a Bojnica s okrajovými dedinami (na západe Opatovce, Šútovce; na juhu Podhradie, Lehota, Koš) líšia sa od ostatnej oblasti nedostatkom zmeny skupín *dl-*, *tl-* — *dl'*, *tl'* (vyslovovaných tu spravidla s *l*, *l'*) na *gl-*, *kl-* — *gl'*, *kl'* (ktorá je najlepšie zastúpená vo východnej časti prievidzskej oblasti) v slovách typu *dlhí*, *dlžoba*, *dl'žen* — *dl'žni*, *tlčiem* — *tl'c(t)*, *tl'k*, *sl'p*, *dlbat*; *glhí*, *glžoba*, *gl'žen* — *gl'žni*, *klčiem* — *kl'c(t)*, *kl'k*, *skl'p*, *glbat* — *glmat* a pod.

Takzvaný „Horní viděk“ (okolo Chrenovca, kým „Dolní viděk“ je okolo Vesteníc a Račíc) má na rozdiel od ostatného prievidzského nárečia tieto charakteristické nárečové znaky: 1. Ako v spisovnej slovenčine vyslovujú sa tu slová *črep*, *črevo*, *črenoví* (zub), *črienyki*, *členki*, kým inde *čerep*, *čerevo*, *čerenoví*, *čerienyki*, *čelenki* („voda po čelenki“), ale všade rovnako *čerešňa*, *čerięslo*. Tvary s *čre-*, *črie-*, *čle-* prenikli aj do Hradca a Lehôtok a vyskytujú sa i v Porube. 2. Predlžovanie kmeňotvornej prípony v mask. tvaroch *l*-ového prítastia na *-'ou*, *-ou*, pravda, so zachovaním platnosti rytmického zákona,³⁹ napr. *vipou si*, *zabav'ou sa*, *užou* proti *kládou*, *křm'ou* a pod. 3. V starej chrenovskej farnosti zachováva sa dosiaľ výslovnosť čísloviek *jedonác/jedenác*, *dvanác*... *dev'ätñác* — *jedenáci/jedonáci*... *dev'ätñáci*, *jedenáci/jedonáci*... *dev'ätñáci* proti tvarom s *-s-* (*jedenás*...) na ostatnej oblasti. 4. Častica *však*, ktorá

³⁸ Tamže, 8.

³⁹ Porov. J. Solčány, c. d.

na ostatnom území skúmaného nárečia zneje ako *šak*, má v nárečí dedín okolo Chrenovca podobu *čak* (ako v Turci). 5. Slamienka na vyválaný a na pečenie pripravený okrúhly peceň chleba volá sa v Hornom vidieku *ošietka* (ako z druhej strany Žiarskych vrchov v Turci), kým inde v prievidszskom nárečí *ošítka* (ako aj v nárečiach východomoravských).⁴⁰ 6. Slovo *vedro* znie v hornovidieckom nárečí (zhodne so susednými výbežkami tekovských nárečí) ako *bedro*. 7. V uvedenej skupinke obcí používa sa nárečový záporový výraz *nišie* (< ništ je) namiesto stredoslovenského a spisovného *niet(o)* a proti *neňi (sa)* na ostatnej časti prievidszkej oblasti, napríklad: „ProsiN si dva roški.“ — „Nišie“; „Čo je tu nového?“ — „Nišie niš (nového).“ — Len s Prievdzou spája Horný vidiek slovo *pút*, gen. *púte* (no *putovnyo*, nie *púťovyo!*), kým na ostatnom území skúmaného nárečia sa povie *pút*, gen. *pútu*.

Severovýchod prievidszského nárečia (bez Prievdzze) vyznačuje sa používaním častice *vraj* a slovesa *vravet*, kým na juhozápadnej časti tohto územia používa sa len slovece *praj* (obyčajne v spojení *že praj*) a sloveso príslušného významu má podobu *hovoriť*, *vipráv'ät*. Na krajnom juhozápade a západe prievidszkej nárečovej oblasti (hlavne v susedstve Tekova v Podhradí, Lehote, Koši, no i v Šútovciach atď.) v porovnaní s ostatnou časťou oblasti je početnejšie zastúpená zmena *e > 'a*, napr. *ňahat*, *ňach/h*. V Podhradí však hlavne chlapi vravia *ňeg(k)*: *ňeg_e_tak!* — *Ťakov(-u)* a pod. (okolo Džlána *nach*). Ináč sa stopa po tejto zmene vyskytuje ako lexikalizovaná skoro na celej oblasti (najmenej však v Prievdzi), ako napríklad *strahuwat* (Koš, Sebedražie a juhozápad územia) proti *strehwat* (= *striežiť*, *striežt'*) v Prievdzi a na severovýchodnej oblasti, *šlapka* (Lehôtky), *šliap* (Lazany a inde), zápor *ňijä* alebo *ňija* proti *ňije* — na prevažnej časti okolia Prievdzze (hlavne vo výslovnosti žien) a pod. Tvary *v'äža*, *m'äčiki*, *šňah(ch)*, *k'äruwat* — *karuwat* sú na celom území prievidszského nárečia.

Prievidské nárečie predstavuje, ako ukazujú mnohé ďalšie črty, výsledok miešania rozličných starých stredoslovenských prvkov s určitými prvkami západoslovenskými, ba aj východomoravskými. Možno to vysvetliť i navrstvovaním obyvateľstva v rozličných osídľovacích fázach v období raného alebo rozvitého feudalizmu (napríklad aj privádzaním českých osídlencov do zakladaných Lehôt a potom i za husitských čias), najmä za valašskej kolonizácie. Osobitnou otázkou je vplyv nemeckej kolonizácie na toto nárečie (najmä na jeho lexiku), ktorý však netreba preceňovať. I pri všetkých spomenutých vplyvoch zachovalo si prievidské nárečie svoj pôvodný, dávny stredoslovenský ráz.

⁴⁰ F. Bartoš, *Dialektický slovník moravský II*, 1906.

NOM.-AKUZ. PL. TYPU VOZE, KOZE NA ZÁPADNOM SLOVENSKU

EUGEN PAULINY

Vo svojej štúdií o západoslovenských nárečiach podáva Václav Vážný¹ aj doklady na rozšírenie tvaru nom.-akuz. pl. typu *voze, koze* v južnej západnej slovenčine. Na tomto území sú rozšírené aj tvary lok. sg. typu *na vozi, o kozi*. Obdobné tvary sú aj v hanáckych² a dolských³ nárečiach na Morave. Na južnom západnom Slovensku ide v nom.-akuz. pl. o prípady ako: *kose, mise, koze, suze-slze-slze, breze, nose, voze, klase, mraze, obraze, lese* atď.

Vznik týchto tvarov si vysvetlíme takto: V celej západnej a východnej slovenčine, ako aj v južnej strednej slovenčine existovala po zániku a vokalizácii *jerov* konsonantická mäkkostná korelácia. To znamená, že protiklad mäkkosti a tvrdosti sa fonologicky uvedomoval len pri konsonantoch. Proti tomu tvrdosť a mäkkosť vokálov bola iba sprievodnou fonologicky irelevantnou vlastnosťou, ktorá závisela od tvrdosti alebo mäkkosti predchádzajúceho konsonantu. Napr. v slove *divíiti šä* sa ako mäkké uvedomovali len konsonanty, kým mäkkosť vokálu *i* bola podmienená iba mäkkosťou predchádzajúcich konsonantov a ako samostatná fonologická vlastnosť sa neuvedomovala. V slovách ako *dych, motyka* a pod. boli zasa spoluhlásky *d, t* fonologicky tvrdé a samohláska *y* bola tvrdá len foneticky, t. j. iba preto, lebo stála v postavení po tvrdých spoluhláskach. Z hľadiska fonologického bola však spoluhláska *y* iba variantom vokálu *i*, tvrdosť vokálu *y* bola fonologicky irelevantná. Používanie zvukov *i — y* bolo teda určené tak, že zvuk *i* sa vyskytoval jednak v postavení po mäkkých spoluhláskach, jednak v nezávislom postavení na začiatku slova (napr. *iskra, istý, ihla* a pod.).

Ešte prv ako v západnej slovenčine zanikla konsonantická mäkkostná korelácia ako celok, zanikol v južnej západnej slovenčine rozdiel v protiklade tvrdosti — mäkkosti pri sykavkách *s — ś, z — ź*. Mäkkostné protiklady

¹ *Príspevky k štúdiu nárečí západného Slovenska*, Sborník Matice slovenskej III, 1925, 61, 68, 128, 138, 143. Pozri aj Michal Gálik, *Skloňovanie substantív v myjavskom nárečí*, Sborník Matice slovenskej XVI—XVII, 1938—39, 101, 108.

² František Kopečný, *Nárečí Určic a okolí*, Praha 1957, 79, 83.

³ Jaromír Bělič, *Dolská nářečí na Moravě*, Praha 1954, 122, 127.

s — ś, z — ź sa prestali uvedomovať a namiesto dvojíc *s — ś, z — ź* ostali len spoluhlásky *s, z*, ktoré boli z hľadiska protikladu tvrdosti — mäkkosti neutrálne. Z toho vyplynulo, že po spoluhláskach *s, z* sa už naďalej nemohla vyskytovať samohláska *y*, pretože spoluhlásky *s, z* neboli už fonologicky tvrdé, ale mohlo sa v postavení po týchto spoluhláskach vyskytovať len *i*, ktoré stálo alebo po mäkkých spoluhláskach, alebo v postavení, ktoré bolo z hľadiska protikladu mäkkosti — tvrdosti neutrálne. Preto sa podoby ako *syn, jazyk* a pod. zmenili na podoby *sin, jazik* a pod.

V tvaroch nom.-akuz. pl. typu *vozy, obrazy, kozy, nosy, kosy* bola situácia zložitejšia. Pri tvrdých vzoroch bola pri muž. neživ. a pri ženských menách v nom.-akuz. prípona *-y* (*duby, ženy*) a pri mäkkých vzoroch bola tu prípona *-e* (*meče, duše*). Keď sa zrušil mäkkostný fonologický protiklad *s — ś, z — ź*, mali sa aj tvary typu *vozy, kozy* zmeniť na tvary typu **vozi, *kozi*, pretože prípona *-y* v týchto tvaroch naďalej existovať nemohla. Ale tvary typu **vozi, *kozi* neboli možné, lebo v tvaroslovnej sústave bola, ako sme už spomenuli, v nom.-akuz. pl. pri mužských neživotných a pri ženských alebo prípona *-y*, alebo prípona *-e*. Prípona *-i* tu nejestvovala. A pretože pre zrušenie mäkkostného protikladu medzi *s — ś, z — ź* nebola možná naďalej v tvaroch nom.-akuz. pl. podoba *vozy, kozy* s príponou *-y*, musela sem nastúpiť druhá existujúca prípona nom.-akuz. pl., t. j. prípona *-e*. Tak vznikli tvary typu *koze, voze*.

Na tom istom území južného západného Slovenska sú aj tvary lok. sg. mask., fem. a neutra *v lesi, po hlasi, na vozi, v masi, v zezezi, o chasi, o basi, na vázi, o misi* atď. Tieto tvary vznikli zasa takto: Pred príponou *-ě*, ktorá pôvodne v týchto tvaroch bola, bolo vo vyššie uvedených slovách palatalizované *ś, ź*. Keď spoluhlásky *ś, ź* v tomto tvare v súvisi s celkovým zánikom ich mäkkosti prestali byť mäkké, rekompensovala sa mäkkosť kmeňového konsonantu tým, že namiesto starej prípony *-e* (< *ě*) nastúpila prípona *-i* od mäkkých kmeňov. Tak z tvaru typu *na voze* vznikol tvar *na vozi*, pretože bolo potrebné odlišiť tvary typu *voza, vozu* (s bývalým tvrdým *z*) od tvaru *na voze* (s bývalým mäkkým *ź*). Pretože sa to nedalo odlišiť kvalitou spoluhlásky, využila sa na to prípona, ktorá stála po mäkkých spoluhláskach. Treba si totiž uvedomiť, že v slovách, ktorých kmeň bol zakončený na inú spoluhlásku než *s, z*, sa v tvare lok. sg. mäkká kmeňová spoluhláska zachovávala naďalej, napr. *dub, duba — na duše, žena, ženy — žeňe* atď.

Ba tvary z ja-kmeňov prenikajú neraz aj do gen. sg. a-kmeňov, napr.: *z mise, z váze, z base, s kase*.⁴ Tieto tvary vznikli tak ako tvary nom.-akuz. pl. Tvary *na ruki, na nohi, ve vodi*, ktoré miestami na južnom západnom Slovensku nachádzame, vznikli až neskorším analogickým vyrovnávaním. Nie sú staré.

⁴ Pozri M. Gálik, c. d., 108.

Ako z uvedeného vyplýva, predpokladáme, že na južnom západnom Slovensku v čase splývania $s - ś$, $z - ź$ (a patrí sem zväčša aj splývanie $r - ř$, pretože existujú aj tvary typu *zřire*) existovala ešte konsonantická mäkkostná korelácia. Zánik konsonantickej mäkkostnej korelácie kladieme v tejto oblasti do obdobia 14.—15. storočia.⁵ Tieto tvary teda vznikli pred týmto obdobím. Za túto chronológiu hovoria aj doklady z Moravy, kde sú tvary typu *koze*, *voze* doložené už od 14. storočia.⁶

Ak by sme sa domnievali, že splýnutie $s - ś$, $z - ź$ na južnom západnom Slovensku sa uskutočnilo súčasne so stvrdnutím $č, ž > c, z$, vtedy by sme mohli vznik tvarov typu *koze*, *voze* chronologizovať presnejšie na koniec 12. alebo na začiatok 13. storočia, pretože stvrdnutie $č, ž > c, z$ a vznik asibilácie $č, ž > č, ž$ kladieme v slovenských nárečiach do tohto času.⁷ Ale tento predpoklad nie je nevyhnutný, pretože v severnej západnej slovenčine a vo východnej slovenčine zmena $č, ž > c, z$ a splýnutie dvojíc $s - ś$, $z - ź$ neuskutočňovalo sa súčasne.⁸

⁵ Podrobnejšie o tom píšem v práci *Fonologický vývin slovenčiny*, ktorá je v tlači.

⁶ Doklady pozri v práci J. Gebauera *Historická mluvnice jazyka českého III-1, 86 (nářečové doklady)*, 190 (historické i nářečové doklady).

⁷ Bližšie o tom v práci cit. v pozn. č. 5.

⁸ Bližšie o tom v práci cit. v pozn. č. 5.

РЕФЛЕКСЫ ОБЩЕСЛАВ. **ě* И ИЗМЕНЕНИЕ *u > i*
В УКРАИНСКИХ ГОВОРАХ ВОСТОЧНОЙ СЛОВАКИИ¹

ВАСИЛЬ И. ЛАТТА

1

В закарпатских украинских говорах, подобно тому как и в общеукраинском языке, общеслав. **ě* реализуется в виде узконапряженного переднего *i*, палатализирующего предшествующий согласный. Только на Спише оно дает иные рефлексы: 1. суженный вариант *ы* (*зычка, vjыter, была, хыба* — 268—269);² 2. немощко пониженное, слабо напярженное и суженное *i^y* (*bj^yla, mji^ysto, pji^ysok* — 254, 261, 266); 3. узкое, напярженное и закрытое *é* (*bjéца, mjésto, vjéter, žéfka* — 267, 270). При этом следует отметить, что варианты *ы* и *é* представляют собой постоянные рефлексы, выступающие во всех фонетических положениях, в то время как варианты *yⁱ* и *i^y* после зубных часто принимают более передние оттенки (256, 261, 264). Варианты *i^y* и *yⁱ* представляют собой переходную ступень от более древней стадии рефлексации **ě*, выраженной в виде *ы*, к новому ее состоянию — *i*. Эти переходные варианты *i^y* и *yⁱ* встречаются в качестве остаточных индивидуальных рефлексов наряду с основным *i* и в говоре соседних сел (251—253). Перед рефлексами прасл. **ě*, палатализующими предшествующий согласный, вследствие диспалатализации губных (в говоре Фольварка и В. Липника также согл. *r*) выделился палатальный элемент *j*. При этом губные и *r* фигурируют в качестве палатализованных вариантов соответствующих в отношении твердости-мягкости ненарных твердых фонем.

В соседних восточнoсловацких говорах на месте праслав. **ě* встречаем рефлексy: *e, é, i*. С наибольшей последовательностью рефлексация прасл.

¹ 1. Отдельные звуки и диалектные примеры передаем транскрипцией на основании латинского алфавита с теми особыми обозначениями: *ы* = подобно рус. *ы*; *y* = укр. *и*; *i* = как рус. *и* или слов. *i; i^y, yⁱ* = гласный средний между *i* и *y*; *з* = дз; *ж* = дж, 2. Ударение на втором слонца слоге не ставится, т. к. оно является постоянно стабильным.

² Названия населенных пунктов указаны в конце данного обзора и их географическое расположение на приложенной карте изоглосе.

*ѣ выдержана в сотацких говорах, где в бывших долгих слогах выступает узкое напряженное *ě*, в кратких — открытое *e* (*z'ěra*, *z'ěuka*, *hvězda*, *scená*, *c'eló*, *c'estó*, *t'ejé*, *z'ecí* — Снина). Иногда в долгих слогах бывает *i* *bilyj*, *bělavyj* — Снина. В спишских, шарышских и землинских восточно-словацких говорах в бывших долгих слогах обычно находим рефлекс *i* (*x'ip*, *x'iy*, *bili*, *švička*, *hvizda*, *žvir*, *zira*, *ritki* — 301—310), в кратких — *e* (*x'eba*, *orex*, *mex*, *kvet*, *zeci*, *obeda* и т. п. — 301—310). Из общего правила рефлексации прасл. *ѣ в данных говорах бывают исключения, возникшие по аналогии или вследствие влияния соседних украинских говоров.

Исключения из типичного развития *ѣ в местных украинских говорах немногочисленны и сводятся лишь к некоторым лексическим заимствованиям из польского и реже из словацкого языка. Чтобы указать характер этих заимствований, рассмотрим в лингво-географическом плане самые типичные из них: *žat*, *bl'ada*, *žura*, *calkom* из польского, и *zedo*, *zecko*, *ocel'*, *pec* и *belava* — из словацкого языка.

1. Слово *bl'adyi* (-a, -e) распространено к западу от водораздела Выравки и Удавы а также и в селах № 44—45. К востоку отсюда встречаем только вариант *bl'idyj* (-nyj). Вариант *bl'adi* (-a, -e) характерен и для восточно-словацких говоров (302—305, 307—310 и 313; *bladi* — 304; но в Бардеевском районе *bl'edi* — Тарнов, Смишно и др.).

2. Вместо повсеместно встречающегося *d'ira/g'ira* в нескольких селах Спиша и Шарыша находим *žura* 269; *žura-žóra* 267, 270; *žúra* 221, 225, 240, 229, 257, 247; *d'ura* 236, 258, 263. В восточнословацких говорах рефлекс *u* < *ѣ в данном слове также встречаем только в нескольких селах Спиша и Шарыша (*zura* — Смишно; *zura*, *žurka*, *žuravic* — Длга Лука;³ обычно же находим вариант *zira*, только в сотацких говорах — *zěra*).

3. Заимствование *žat/žat* находим к западу от долины речки Ольки (линия 60, 83, 80—82). Оно также широко известно восточнословацким говорам в значении «нищий, бедняк». В значении «дедушки» встречаем в украинских и словацких говорах повсеместно варианты с правильными рефлексами прасл. *ѣ (*d'ido/g'ido*, *žydo*, *žydo*; в восточнословацких — *zedo*).

4. Заимствованное из словацкого *zedo* встречается в подчерговских селах (220—223, 225, 230 младшие), в восточной части Гиральтовского района (175—177, 168, 170 мл.) и в селах, образующих диалектные острова (178, 184; *zeda* — 229).

5. Наречие *calkom* (*calom*, *cajom*, *cajkom*) в значении «совсем, целиком» распространено во всей исследуемой области с рефлексом *a* < *ѣ. Однако в прилагательном *cilyj* имеется *i* (за исключением нескольких сел: *cala* —

³ F. Buffa, *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese*, Bratislava 1953, 147.

только 194, 253—254, 220—224, 225—229, 249, 178). Также и в восточно-словацких говорах повсеместно встречаем вариант *calkom*.

6. При общераспространенном *d'iti, g'iti, g'it'i* форма единственного числа *dityna (-ina), d'it'a* вытеснена заимствованием из словацкого *zesko* на Спише, в причерговских селах (211, 213—218, 220—223, 225, 230—231), в западной части Стропковского и в восточной части Гиральтовского районов и в некот. других единичных селах (184, 229, 248, 253—254), находящихся в соседстве словацких.

7. В словах *kvit, kvitky, kvitla* при наличии западнославянской огласовки *kv-* везде имеется *i < *ě*.⁴ В восточнословацком имеется — *kvet*, но — *kvitek, kvitka, kvitok*.

Обзор рефлексов прасл. **ě* на рубеже украинского и словацкого языка указывает, что изоглосса рефлекса *i < *ě* в украинских говорах и огласовки *e* на месте прежнего краткого **ě* в восточнословацких является одним из историко-фонетических явлений, характеризующих диалектные системы соседних говоров двух славянских языков. Как было указано, немногочисленные заимствования в украинских и словацких говорах носят исключительно лексический характер и не нарушают общей системы. Их изоглоссы являются разбросанными, в то время как кардинальная изоглосса рассмотренных рефлексов прасл. **ě* представляет собой цельный пучок и может служить надежным критерием при определении словацко-украинского диалектного размежевания.

2

Переход *u > i* встречается в центральной части местных украинских говоров в закрытых и открытых слогах. Это явление систематически наблюдаем в суффиксе *-ij-* в настоящем времени и императиве глаголов на *-ova/-uva-* (напр.: *kuriju, kurijme; ratiješ, ratij* и т. п.) а также и в основе некоторых существительных (*klič, brix, čel'isti, pol'idne, pol'idenok, inoša/vinoša* и др.), прилагательных (*tična, brixata*) и производных глаголов (*kl'ičkijuť, pol'idn'ijete*). Сейчас рассмотрим пределы распространения рассматриваемого явления.

1. В суффиксе *-ij-* настоящего времени и императива глаголов с основой на *-ova/-uva-* огласовка *i* на месте *u* представляет собой систематическое явление, охватывающее все глаголы данного класса. На востоке оно доходит до водораздела Цироки и Ичелинки, на западе до бывшего Свидницкого и западной части Гиральтовского района, на севере — почти до

⁴ I. Панькевич, Українські говори П. Руси та сумежних областей, Прага 1938, 55—56.

истоков Лаборца. Южную изоглоссу данного явления на указанном отрезке образует словацко-украинская диалектная черта, т. е. в соседних восточнословацких говорах рассматриваемый переход полностью отсутствует, равно как и в говоре прилегающих украинских диалектных островов (45—46, 178). В остальной части местных украинских говоров повсеместно встречается в данных формах суффикс *-uj-*, за исключением спишских сел, где отмечено мною *-ij-* (Ториски, Шамброн—Литманова) и *-ыj-* (261—262, 264, 266). В Звале (29) имеется суффикс *-üj-*, но в Ольшавице — *-uj-* (при огласовке $\bar{o} > \bar{y}$ в данных селах). В говоре старого поколения Кобыльницы встречаем *-üj-*.

2. Вариант *klič* находим только в пределах быв. Межилаборского района. Точная изоглосса указана на приложенной карте. Он, очевидно, находит свое территориальное продолжение и в быв. лемковских говорах в Польше.

3. Вариант *pol'idne* производный с огласовкой *i* (*pol'idnenok, pol'idn'ašn'ij, pol'idn'iju, do-/popol'idne*) кроме Межилаборского района встречаем и в соседнем Строшковском и западной части Спишского. Общеукраинские эквиваленты звучат — полудне, полуденок, після полудня и т. д. В остальной части исследуемой диалектной области в данной основе находим только *u*.

4. Вариант *xomit* (*xomint* — к западу от Ондавы) вне Межилаборского района распространен еще в Свищицком и сев. части Бардеевского. В остальной части исследуемых говоров находим варианты — *xomot, xomont, xomoto*, вследствие чего огласовку *i* в слове *xomit* следует рассматривать как рефлекс гласного *o*.

5. Вариант *čel'isti* (общеукр. — честность, -і) распространен в Межилаборском, Строшковском и восточной части Свищицкого и Гиральтовского районов (за исключением Банского). Вне этой области находим варианты с *u* (*čel'usty, -i*).

6. В долине Лаборца находим слово *inoša* (со значением жениха) — 55, 64, 68—69; в долине Выравки — *rinoša* — 50, 52, но *junoša* — 49.

7. В слове *tučna* переход *u > i* совершился в говоре сел долины Пчелинки и Удавы, где встречаем вариант *tična* (*s-, za-, po-tičn'iti*).

8. Вариант *brix* (*brixata; brixáč. -a'*) распространен к востоку от Бардеевского района включительно впродолье до водораздела Цироки и Пчелинки.

Нет никаких оснований объяснять происхождение *i < u* в рассмотренных нами случаях как итог влияния чешского языка времен искровских колонистов на Спише, как это пытается делать П. Палькевич в случае указанных форм настоящего времени и императива глаголов с основой на *-ova-/ -uva-*. Наличие *i* в рассмотренных случаях является продуктом местного фонетического развития, что можем мотивировать следующими данными:

1. Лингво-географические данные указывают, что рассмотренный переход

почти отсутствует в говорах Снина и соседней части Шарыша, где по колониационным мотивам следовало бы его ожидать прежде всего. 2. За исключением указанных глагольных форм, где в чешском языке и его говорах сохраняется *u*, этот переход ограничивается лишь рассмотренными словами и его нигде не находим в окончании глаголов наст. времени -'u, -'ut' или в других корнях (*kožux, l'ub-, juxa, l'ut-, kl'uk-* и др.). В чешском языке встречаем только *tučný, poledne*. 3. Рефлекс *i < u* в рассмотренных случаях возник в результате влияния мягкого консонантического окружения на гласный *u* при содействии аналогии с рефлексами *ō* в новозакрытых слогах, что осуществилось в говорах, знавших следующие ступени икавизма — *o > u > ů > i* (предположительно уже на ступени *ū*). 4. Сильное влияние аналогии в области т. наз. икавизма (огласовки *ō, ē* в новозакрытых слогах) сказывается и на неодинаковом географическом распространении вариантов некоторых слов (*drit, drity, dritar — druty, drutar; birgu — burgu; tutka — titka — tetka* и мн. др.), изоглоссы которых не совпадают с кардинальными изоглоссами икавизма. 5. Объяснение подобных случаев как богемизмов являлось раньше данью времени. Их усматривали раньше также и в гемецком и ишельском говоре (примеры: *plica, brixo, lid, cizí, vítovati* и т. п.). Сейчас же установилась общая точка зрения о местном развитии перехода *u > i* в этих говорах.⁵

Список населенных пунктов

Ради экономии места отобраны важнейшие по принципу лучшей ориентации. Названия приводим на официальном словацком языке. Числа указывают их место на приложенных картах изоглосс. Остальные пункты можно легко уточнить по специальной карте большого масштаба: 2. Podhorod, 9. Ubla, 21. Topoľa, 30. Starina, 38. Pčoliné, 42. Niž. Jablonka, 45. Maškovec, 52. Vyrava, 60. Habura, 73. Niž. Radvaň, 78. Oľka, 85. Havaj, 93. Vislava, 99. Vyš. Oľšava, 108. Brusnica, 114. Rafajovec, 115. Bžany, 122. Niž. Komarník, 130. Ladomirová, 136. Rakovčik, 149. Roztoky, 157. Dubová, 164. Šapinec, 175. Mataška, 182. Ortutová, 195. Becherov, 201. Niž. Tvarožec, 215. Bogliarka, 221. Geralt. 230. Hanigovec, 238. Orlov, 241. Bajerovec, 244. Oľšavica, 246. Torisky, 251. Legnava, 254. Hajtovka, 257. Veľ. Sulín, 258. Malý Sulín, 261. Kremná, 262. Jarabina, 263. Litmanova, 264. Kamienska, 265. Šambron, 266. Jakubjany, 267. Stotince (Hodernark), 268. Straňany (Folvárk), 269. Veľ. Lipník, 270. Osturňa, 247. Zavadka, 248. Poráč, 249. Slovinky, 250. Helcmanovec, 229. Renčíšov.

Примечание. По техническим причинам карты напечатаны в уменьшенном размере.

⁵ J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka I*, Bratislava 1958, 448—453.

ZMENA *tl, dl* NA *kl, gl* V STREDOSLOVENSKÝCH NÁREČIACH

PAVEL ONDRUS

Zmena *tl, dl* na *kl, gl* v prípadoch *ožlka*,¹ *kľk*, *meglīt*, *glho* v stredoslovenských nárečiach sa v doterajšej jazykovednej literatúre systematicky nerozoberá. Skúmatelia najčastejšie len konštatovali jestvovanie tejto zmeny v jednotlivých nárečiach. Existenciu tohto javu v liptovských nárečiach konštatoval J. Stanislav² a vo zvolenskom nárečí J. Mihál³ a J. Laubert.⁴ Ani jeden z nich sa však o výklad zmeny *tl, dl* na *kl, gl* nepokúsil.

J. Stanislav spomedzi uvedených skúmateľov najpodrobnejšie opísal zmenu *tl, dl* na *kl, gl* nielen vnútri slov a foriem v type *ožlka*, *meglīt*, ale aj v začiatkovej polohe v type *kľk*, *glho*; príklady na tieto zmeny uviedol aj z ostatných slovanských jazykov: z ruštiny, ukrajinčiny, srbochorvátčiny, slovinčiny, češtiny a lužickej srbčiny. Závery z tohto zistenia však neurobil, hoci už z jeho dokladového materiálu možno vypozerovať, že zmena *tl, dl* na *kl, gl* sa vyskytuje spravidla v tých slovanských jazykoch, v ktorých sa vnútri slov a foriem uskutočnila zmena *tl, dl* na *l* a v ktorých sa na tom istom mieste na základe analógie opätovne reštaurovali skupiny *tl, dl*. Reštaurovanie *tl, dl* sa uskutočňovalo rozdielne v jednotlivých slovanských jazykoch.⁵

¹ V. Machek, *Etymologický slovník českého a slovenského jazyka*, Praha 1957, poznamenáva, že znenie *žlč* so *žltýj* nijako nesúvisí (str. 596). -- Predpokladáme, že v stredoslovenských nárečiach bolo sloveso s koreňom *žlt-*, ktoré malo význam „stávať sa žltým“; slovesá takého typu (napr. *bohatnúť*, *slabnúť*) uvádza J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka II*, Bratislava 1958, 455.

² Porov. J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, Martin 1932, 236 a n.; J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka I*, Bratislava 1956, 505.

³ Porov. J. Mihál, *Zvláštnosti zvolenského hláskostovia*, SMS X111, 1935, 95.

⁴ J. Laubert, *O štúdiu nárečia zvolenského Horehronia*, Carpatia 1, zv. 2, 1939, 167, kde píše: „Oproti všeobecnej zmene skupín *dl, tl* > *gl, kl* v Liptove (viď J. Stanislav, *Lipt. nárečia*, mapa VI) vyskytuje sa táto zmena na Horehroní len zriedka.“ A ďalej: „V Nemeckej a Medzibrode sa vyskytuje zmena *dl* > *gl*: *glch, glho* (Nem.); *glch* (Medz.) a pravdepodobne i zmena *tl* > *kl*, na ktorú nemáme nateraz dokladov. Tieto zmeny sa obmedzujú len na generáciu starých.“

⁵ Porov. k tomu J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, 238—239. — O tom aj V. V. Ivanov, *Kratkij očerk istoričeskoj fonetiki russkogo jazyka*, Moskva 1959, 60—61.

Ako sa uskutočnila zmena *tl, dl* na *kl, gl* v stredoslovenských nárečiach, budeme sledovať v tomto príspevku.

Jednou z najdôležitejších podmienok pre uskutočnenie zmeny *tl, dl* na *kl, gl* v stredoslovenských nárečiach je reštaurácia skupín *tl, dl* vnútri slov a foriem na mieste, kde v praslovanskej dobe nastala zmena *tl, dl* na *l*: ide o slová *šilo, zrkalo, omelo* alebo tvary *l*-ového prístavka *plela*,⁶ *pala*.

Pre reštauráciu spoluhláskových skupín *tl, dl* v stredoslovenských nárečiach je príznačné, že sa v tvaroch podstatných mien a sloviess neuskutočňuje rovnomerne. Dnešný stav v stredoslovenských nárečiach je takýto:

Dávna zmena *tl, dl* na *l* sa v dnešných stredoslovenských nárečiach zachovala predovšetkým v názvoch ako *šilo, salo, zubalo, vili, zrkalo, trilo, rilo, trtilo, žrielo, cedilo, močilo*,⁷ ďalej v miestnych a chotárnych názvoch ako *Sielnica, Jela, Selce, Močilá, Nad močilá, Selany, Seleštany, Selište*,⁸ ďalej ojedinele v slovesných tvaroch *jeu, ukrali, spala*.⁹ Podoby *šilo, Selce* sa vyskytujú najčastejšie vo všetkých stredoslovenských oblastiach, z nich menovite miestne a chotárne názvy typu *Selce* a *Močilá* presahujú hranice starých stredoslovenských stolíc.¹⁰ Naproti tomu slovesné tvary *jeu, ukrali, pomolil sa, spala* sú rozšírené už len v okrajových oblastiach dnešného veľkého komplexu stredoslovenských nárečí: forma *spala* sa vyskytuje už len v strednom Tekove a forma *jeu* už len v strednom a západnom Liptove, na dolnej a strednej Orave, ako i v najsevernejšej časti Zvolenskej stolice.¹¹ Rozdielne zemepisné rozšírenie slov a tvarov s prvotným *l* v slovesných a neslovesných formách poukazuje na pomalšie reštaurovanie *tl, dl* na mieste prvotného *l* v neslovesných formách; príčinu toho ozrejníme na podstatnom mene *zrkalo*.

V substantíve *zrkalo* sa od zmeny *tl, dl* na *l* v praslovanskej dobe až po dnešné dni základne zmenila jeho morfológická stavba. Slovo *zrkalo* stratilo sémantickú spätosť so slovesom **zrkati*, ktoré síce dnes v strednej slovenčine nemáme doložené, ale v minulosti pravdepodobne tu bolo. V dôsledku zmeny *dl* na *l* zastrel sa vzťah koncového *-lo* k pôvodnému sufixu *-dlo*; napokon slovo *zrkalo* celkom vypadlo zo sémantického hniezda príbuzných slov a stalo sa izolovaným slovom. Výsledok týchto zmien bol taký, že sa slovo *zrkalo* prestalo ponímať ako odvodené: základ *zrkal-* sa chápe dnes v stredoslovenských nárečiach ako neodvodený.

⁶ Forma minulého času v podobe *plela* sa v stredoslovenských nárečiach vôbec nezachovala; na celej stredoslovenskej oblasti je iba forma *pljeila*. (Podľa nárečového materiálu v Ústave slovenského jazyka SAV.)

⁷ Prevzaté zo štúdie J. Mihála, *Zvláštnosti zvolenského hláskoslovía*, SMS XIII, 1935, 95.

⁸ Prevzaté z diela J. Stanislava, *Dejiny slovenského jazyka I*, 292--295.

⁹ Výskyt foriem *ukrali, spala* a *pamolil sa* sledoval som na nárečovom materiáli uloženom v ÚSJ SAV.

¹⁰ Tekov, Hont, Novohrad, Zvolen, Gemer, Liptov, Orava, Turiec.

¹¹ Tu je už časté popri znení *jeu* aj *jedou*.

Obdobné zmeny v morfolologickej stavbe nastali za spomenuté dlhé obdobie vlastne vo všetkých uvedených názvoch typu *šilo*, ako i v miestnych a chotárnych názvoch typu *Selce* a *Močilá*. Táto základná štruktúrna zmena v stavbe neslovesných foriem bola jednou z hlavných príčin, prečo sa prvotná zmena *tl, dl* na *l* v neslovesných formách zachováva v stredoslovenských nárečiach dlhšie a na väčšom území ako pri slovesách.

Pri slovesách typu *pala*, *plela*, v ktorých tiež nastala praslovanská zmena *tl, dl* na *l*, vývin bol taký, že nedošlo k ich izolácii od príbuzných slov. Boli tu potom priaznivé podmienky pre reštauráciu *tl, dl* na miestach, kde bola v praslovanskej dobe nastala zmena *tl, dl* na *l*, pretože na pozadí tvarov prítomného času s korennou morférou *pad-*, *plet-* mohli vzniknúť v stredoslovenských nárečiach formy *l*-ového prídavia *padľo*, *pletľo*, *padla*, *pletla*, *padlo*, *pletlo*, z ktorých sa vyvinuli dnešné znenia *padou*, *plietou*, *padla*, *plietla*, *padlo*, *plietlo*, vyskytujúce sa už vo väčšine stredoslovenských nárečí.

Avšak i v rámci sloves prebiehala reštaurácia *tl, dl* nerovnomerne. V slovesách typu *pomoliť sa*, ktorých kmeň sa končil na *-i-*, prebiehala reštaurácia *tl, dl* oveľa pomalšie ako v slovesách I. triedy, ktorých koreň v prítomnom čase sa končil na *t* alebo *d*: typ *plela*, *pala*. Slovesá IV. triedy typu *pomoliť sa* nemali priaznivé podmienky pre reštauráciu pôvodného *dl, tl*, podobne ako to bolo pri substantívach typu *zrkalo*. Preto sa tvar *pomoliť* vyskytuje na zeme písne oveľa širšom území¹² ako napr. forma 3. os. pl. *ukrali*.¹³

Tempo reštaurácie *tl, dl* bolo rozdielne aj v rámci sloves I. (a II.) triedy, ktorých koreň bol v tvaroch prítomného času zakončený na spoluhlásku *t, d*. Sloves I. (a II.) triedy so zakončením koreňa v prítomnom čase na *t* bolo oveľa menej ako sloves so zakončením koreňa na *d*.¹⁴ Z tých príčin reštaurácia *tl* v type *plietla* oproti reštaurácii *dl* v type *kradla* sa uskutočnila omnoho rýchlejšie. Nasvedčuje tomu i zemepisné rozšírenie oboch typov v dnešných stredoslovenských nárečiach. Zatiaľ čo forma minulého času *plietla* sa vyskytuje vo všetkých stredoslovenských nárečiach iba v tejto podobe,¹⁵ tvary

¹² Centrálna časť severného Tekova, západný a stredný Tekov, severovýchodný a juhovýchodný Hont, skoro celá centrálna oblasť Novohradskej stolice a najsevernejšia oblasť Zvolenskej stolice (tu je *pomoiť*). Údaje podľa nárečového materiálu uloženého v ÚSJ SAV.

¹³ Forma *ukrali* je iba v strednom a severovýchodnom Tekove. Podľa nárečového materiálu v ÚSJ SAV.

¹⁴ Porov. k tomu J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka II*, 420–421. V starej sloviene boli tieto slovesá I. triedy: *vedo|vesti*, *gneto|gnesti*, *pleto|plesti*, *žľedo|žľesti* — *žlasti*, *blędo|blęsti*, *grędo|gręsti*, *meťo|męsti*, *prędo|pręsti*, *sedo|sęsti*, *bodo|bosti*, *vľado|vľasti*, *rasto|rasti*, *krado|krasti*, *padō|pasti*, *gdo|gosti*, *bludo|blusti*, *čęto|čęsti*, *cvsto|cvsti*.

V stredoslovenských nárečiach starý typ sloves I. triedy prestal byť živý a začali vznikať formy podľa II. triedy. Situácia a podmienky, pokiaľ ide o možnosti disimilácie *tl, dl* po prechode sloves I. triedy so zakončením koreňa na *t, d* do II. triedy, sa nezmenili, pretože od sloves typu *dvignōti* *l*-ové participium malo podobu *dvigľt*.

Porov. k tomu J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka II*, 420–421, 450–454.

¹⁵ Podľa nárečového materiálu v ÚSJ SAV.

minulého času *spala*, *ukrali* sa vyskytujú ešte v týchto oblastiach: *spala* v strednom Tekove, severozápadnom i juhovýchodnom Honte a v juhozápadnom Novohrade, a *ukrali* iba v strednom Tekove.¹⁶

Treba ešte poznamenať, že podmienky pre reštauráciu *dl* za pôvodné *l* boli aj v atematickom slovese *jesť*. Morfológickou analógiou vznikli vo väčšine stredoslovenských nárečí podoby *jedľo*, *jedla*, *jedlo* za staršie *jelŕo*, *jela*, *jelo*. Zvyšky po staršom *jelŕo* sa dnes zachovali už len na strednej a dolnej Orave, v strednom Liptove a v severnej časti Zvolenskej stolice v podobe *jeŕy*.¹⁷

Ako ukazujú podoby stredoslovenského *l*-ového prídavia *padoŕy*, *viadoŕy*, *kládoŕy*, *kradoŕy*, *plietoŕy* atď., reštaurácia *tl*, *dl* v slovesách I. triedy so zakončením koreňa na spoluhlásku *t*, *d* sa uskutočnila už pred zánikom *jerov*; *l*-ové prídavia mali teda už v tejto dobe formy *padľo*/*padla*/*padlo*, *vedľo*/*vedla*/*vedlo* atď. Doklad na zmenu *tl*, *dl* na *kl*, *gl* v týchto pozíciách sa nám zachoval len v prípade *oŕľkla*: vyskytuje sa v strednom Liptove a na Dolnej zemi.¹⁸ O systémovosti zmeny *tl*, *dl* v tejto polohe v čase nemeckej kolonizácie Liptova svedčí slovesná forma *šingľovať*; okrem Liptova *šingľovať* je známe zo Zvolenskej stolice a z Dolnej zeme.¹⁹

Po zániku *jerov* vznikli v stredoslovenských nárečiach zo spojení *ťol*, *ďol*, *tbl*, *dbl* ďalšie skupiny *tl*, *dl* vnútri slov, keď tvary *metŕla*, *qtblŕo*, *sedbŕlo*, *mŕdbŕlo* dali podoby *metla*, *útlŕy*, *sedlo*, *mŕdlŕy*.²⁰ Tieto nové skupiny *tl*, *dl* podliehali tiež disimilácii. Na uskutočnenie disimilácie *dl* v *gl* poukazuje tvar *meglŕit* z Liptova²¹ a *moglŕit* z Turca.²²

Po vzniku slabikotvorného *l* zjavili sa v stredoslovenských nárečiach spojenia *tl*, *dl* na začiatku slov, a to zo skupín *tlŕo*, *dlŕo*, *tlb*, *dlb* v prípadoch *úlk*, *dlho*, *dlžen*, *dlh*, *dlžoba* atď. V niektorých stredoslovenských nárečiach sa práve z týchto začiatkových spojení *tl*, *dl* vyvinula skupina *kl*, *gl* v typoch *klk*, *gŕho*; je to v severovýchodnej Tekovskej (s prilahlým územím hornej Nitry), v severozápadnej Hontianskej, v juhozápadnej Zvolenskej a v strednej i južnej Turčianskej stolici.²³

¹⁶ Podľa nárečového materiálu v ÚSJ SAV.

¹⁷ Výskyt *jeŕy* porov. v *Liptovských nárečiach*, *Carpatica I*, zv. 2; informácie o výskyte formy *jeŕy* na Orave mám od dr. A. Habovštiaka. Podľa neho v hornej Orave sú formy *jel*, *jela*, *jelo*. E. Pauliny v práci *Nárečie zátopových osád na hornej Orave*, Martin 1947 uvádza tvary *jel*, *jela*, *jelo*.

¹⁸ J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, 236.

¹⁹ K tomu porov. J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, 237. — J. Mihál, *Zvláštnosti zvolenského hláskoslovía*, SMS XIII, 1935, 95.

²⁰ O typoch slov *metŕla* atď. v súvislosti s otázkou juhoslavizmov píše M. Maŕtecki v článku *Kilka uwag o „jugoslawizmach“ w języku slowackim*, *Lud slowiański II*, 1931, 50.

²¹ J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, 237. — J. Mihál, *Zo slovníka nárečia slovenskej Lupte a okolía*, SMS XIX, 1941, 436 uvádza *mädlŕit*.

²² Podľa informácií pracovníkov ÚSJ SAV (M. Majtán) *moglŕit* je v Priekope a v Ležiacohve (A. Ferienčíková). — V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, uvádza základ *mŕdlŕo* aj základ *mŕdlŕo*.

²³ Podľa nárečového materiálu v ÚSJ SAV.

Z praslovanskej doby mali stredoslovenské nárečia na začiatku slova skupinu *tl, dl*, ktorá vznikla po uskutočnení metatézy likvid v prípadoch *dláto, dlabat, dlaň* atď. Ale v týchto začiatočných skupinách sa zmena *tl, dl* na *kl, gl* neuskutočnila.

Okrem toho po vzniku slabikotvorného *l* objavili sa v stredoslovenských nárečiach spojenia *tl* v skupine troch hlások. Je to v type *stĺp* zo staršej doby *stlǫpъ*. Aj v skupine troch hlások na začiatku slov spojenie *tl* sa disimilovalo na *kl*. Vo Zvolenskej stolici sa vyskytuje doklad *skĺp*.²⁴

Príčinu zmeny *tl, dl* na *kl, gl* vnútri slov i na začiatku slov možno vidieť v tom, že tvrdé *l* v typoch *ožtlo, mdlý, tĺk, dlho* ako silno velarizovaná hláska malo bližšie k zadopodnebným spoluhláskam *k, g* než k zubným spoluhláskam *t, d*.²⁵

Zmena *tl, dl* na *kl, gl* vznikla po zmene *g* na *h*.²⁶ Keby totiž *kl, gl* bolo vzniklo pred zmenou *g* na *h* v druhej štvrtine 12. stor., v Liptove by bola dnes podoba *mehliť, v Turci *mohliť, v Tekove, Honte, Zvolenskej, Turci a Liptove by jestvovala podoba *hlho atď. Na druhej strane zmena *tl, dl* na *kl, gl* sa uskutočnila ešte pred rokom 1231, keď sa do stredného Liptova prisťahovali prví kolonisti zo Zvolenskej stolice.²⁷

Ohniskom zmeny *tl, dl* na *kl, gl* v type *kĺk, glho* bol najpravdepodobnejšie „prastredoslovenský“ Tekov a Hont, ako i Zvolenská stolica, ktorú kolonizovali Pohronci a Hontania.²⁸ Zo Zvolenskej stolice sa v prvej polovici 13. stor. typ *kĺk, glho* kolonizáciou rozšíril do stredného Liptova, na Oravu a do Turca.²⁹ V severozápadnej oblasti Zvolenskej stolice sa popri typoch *kĺk, glbat* vyskytujú dnes už i podoby *tĺk, dľbat*, ale len *kľmačiť, kľki*; ďalej sú tu podoby *šingel, šingľovať*.³⁰

Opis zmien *tl, dl* na *kl, gl* vedie k týmto záverom:

1. Zmena *tl, dl* na *kl, gl* sa uskutočnila v dobe od polovice 12. stor. do prvej tretiny 13. stor.

²⁴ Podľa informácií prof. dr. E. Paulinyho.

²⁵ Porov. Fr. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, Praha 1935, 170. — Výskyt zmeny *tl, dl* na *kl, gl* v stredoslovenských nárečiach je súčasne nepriamym dôkazom, že každé slabikotvorné *l* (už či bolo pôvodne mäkké alebo tvrdé) sa zmenilo na tvrdé *l*.

²⁶ Porov. k tomu J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka I*, 454.

²⁷ J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, 59, uvádza, že v Liptove bolo od roku 1231 starobylé panstvo zvolenského mešťana Behara.

²⁸ Zď. Stieber, *Lud slowiański, A, zv. I, 2*, hovorí o „prastredoslovenskom“ Tekove a Honte (túto myšlienku opakuje v polemickom príspevku *O svedomitost vo vedeckej kritike*, SMS XIII, 1935, 158—159); uvádza tam, že predtým ako vznikla veľžupa Zvolenská, do ktorej patrili Liptov, Orava a Turiec, Zvolenská župa patrila do župy Hontianskej (spomína to i V. Chaloupecký, *Staré Slovensko*, Bratislava 1923, 245).

²⁹ I. Houdek, *Hrad Lákava*, SMS III, 1925, 29, píše, že Liptov (i Turiec a Orava) patrili do právomoci Zvolenskej župy a že Liptov sa osamostatnil ako župa až r. 1317.

³⁰ J. Mihál, *Zvláštnosti zvolenského hláskoslovía*, SMS XIII, 1935, 93, 95.

2. Ohniskom vzniku zmeny *tl, dl* na *kl, gl* bol „prastredoslovenský“ Tekov a Hont a z nich kolonizovaný Zvolen.

3. Vznik zmeny *tl, dl* na *kl, gl* bol podmienený reštauráciou *tl, dl* na miestach, kde za praslovanské *tl, dl* bolo *l*, predovšetkým v *l*-ových participiách slovies I. (a II.) triedy, v ktorých korenná morféma vo forme prítomného času sa končila na spoluhlásku *t, d*; porov. napr. 1. os. sg. *vedu, pletu* s formami *l*-ového prítastia *viedla* (z *vela*), *plietla* (z *plela*). Nateraz máme však zachytený len doklad *ožlka*.

4. Zmena *tl, dl* na *kl, gl* sa uskutočnila ešte: a) vnútri slov a tvarov na miestach, kde za staršie *tol, dol, tdl, dbl* po zániku jerov bolo spojenie *tl, dl*; doklad na túto zmenu sa zachoval v slovese *meɡlit* z *mǣdbiliti* (prípadne *moglit* z *mǣdbiliti*); b) na začiatku slov na miestach, kde za staršie *tlǫ, dlǫ, tlb, dlb* vzniklo spojenie *tl, dl* so slabikotvorným *l*; na túto zmenu sa v stredoslovenských nárečiach zachovalo najviac dokladov; ide o typy *kǣk* z *tlǣkǫ* a *ɡlho* z *dlǫgo*.

5. Zmena *tl, dl* na *kl, gl* nenastala však na začiatku slova, ak skupina *tl, dl* *jestvovala* už v praslovanskej dobe, napr. v slovách *dlaň, dláto* atď.; tieto spojenia *tl, dl* vznikli metatézou likvid v čase, keď praslovanská zmena *tl, dl* na *l* bola už skončená.

6. Zmena *tl, dl* na *kl, gl* sa uskutočnila preto, že silno velarizované *l* svojou výslovnosťou bolo bližšie k zadopodnebným spoluhláskam *k, g* ako k zubným spoluhláskam *t, d*.

K opisu zmeny *tl, dl* na *kl, gl* v stredoslovenských nárečiach sme pristupovali ako k výsledku komplikovaného historického vývinu. Pri výklade zmeny *tl, dl* na *kl, gl* uplatňovali sme celostné hľadisko. Znamená to, že zmenu *tl, dl* na *kl, gl* ako zmenu hláskoslovnú sme vysvetľovali v súvislosti s inými zmenami v jazyku.³¹ Rozšírenie zmeny *tl, dl* na *kl, gl* sme sledovali v spojitosti s historickými osudmi nositeľov týchto zmien.³²

³¹ Porov. k tomu napr. K. Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha 1955, 25: „Nemožno pochybovať o tom, že vo vývine jazyka súvisia spolu nielen hláskové, ale i gramatické a lexikálne zmeny a že treba pri skúmaní jazyka uplatňovať celostné hľadisko.“

³² Takýto prístup k skúmaným jazykovým zmenám zodpovedá metodologickým požiadavkám marxistickej jazykovedy. Porov. k tomu naposledy B. Havránec, *Aktuální problémy marxistické jazykovědy*, Slovo a slovesnost XXII, 1961, 77 a n.

OTÁZKA LEXIKÁLNYCH TURCIZMOV V SLOVENČINE

VINCENT BLANÁR

Lexikálnymi turcizmami tu rozumieme slová, ktoré od pôvodu patria do niektorého z jazykov tzv. tureckej jazykovej skupiny.¹ Od vzniku avarského kaganátu v strede slovanského územia v polovici 6. stor. (do ktorého sa dostali aj predkovia Slovákov²) až do konca 17. stor. jestvovali viaceré historické podmienky, priaznivé pre prenikanie turcizmov do praslovančiny, potom do jednotlivých slovanských jazykov i špeciálne do slovenčiny. Z najdôležitejších historických udalostí spomeňme napr. utvorenie veľkej dotykovej línie arabského územia s Európou po rozšírení islamu po brehy Atlantického oceána, križiacke výpravy a porobenie ruských krajín tatárskou Zlatou hordou v 13.—15. stor., silný vplyv seldžuckej turečtiny na jazyky Balkánskeho polostrova i jazyky susedné sa začína preniknutím osmanských Turkov na Balkán. Boje osmanskej a habsburskej ríše sa v 16. a 17. stor. preniesli až na územie južného Slovenska. Prenikanie turcizmov do slovenčiny napomáhali najmä tieto okolnosti: dlhoročné susedstvo s Maďarmi v starom Uhorsku, valašská kolonizácia v 15.—17. stor. a asi 150 rokov trvajúca hranica s osmanskou ríšou.

V. Machek uvádza v *Etymologickom slovníku jazyka českého a slovenského*³ do 100 slov, ktoré sú v našich jazykoch tureckého (v širokom zmysle slova) pôvodu. V poslednom zhrnutí problematiky tureckých slov v češtine J. Blaskovics zozbieral a podľa významových okruhov roztriedil takmer trikrát toľko turcizmov. V citovanej štúdii (v pozn. 2), ktorá vyšla r. 1960 v Ankare, zameral pozornosť aj na vlastné mená a sčasti prizeral na stav v slovenčine. Cez turečtinu sa dostali do slovenčiny tiež výrazy od pôvodu arabské, iránske

¹ Ku genealogickej klasifikácii tureckých jazykov pozri napr. N. S. Baskakov, *Turskije jazyky*, Moskva 1960.

² S. B. Bernštejn, *Očerki sravnitel'noj grammatiki slavjanskich jazykov*, Moskva 1961, 78—79. — K. Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs*, Heidelberg 1927, VIII—IX. (Ďalej sa cituje: Lok.) — Podľa J. Blaskovicsa (*Çek dilinde türkçe kelimeler VIII*, Türk Dil Kurultayında okunan Bilimsel Bildiriler 1957 'den, Ankara 1960, 90; ďalej: Blask.) najstaršie turecké slová začali prenikať do praslovančiny už v období medzi 1.—6. stor. n. l.

³ Praha 1957. Ďalej sa cituje: Mach.

i grécke a iné. Turcizmy, tak ako iné orientálne slová prevzaté v staršej dobe, prechádzali viacerými európskymi jazykmi, kým sa dostali do slovenčiny. To ovplyvnilo ich hláskovú podobu. Aj neskoršie preberané turcizmy boli obyčajne sprostredkované iným jazykom (maďarčina, ukrajinčina, rumunčina); neprenikali do slovenčiny ako lexikálne prvky napr. kumánskeho, kipčakotatárskeho, osmanského jazyka, ale ako slová používané maďarským, ukrajinským, rumunským etnikom. Iná situácia vznikla len za priameho kontaktu s tureckými národnosťami od polovice 16. do konca 17. stor. Rozličné cesty preberania turcizmov treba ďalším výskumom osvetliť.

Zo štylistického hľadiska tvoria lexikálne turcizmy v slovenskom slovníku niekoľko vrstiev. Jednak sú to slová spisovné, jednak slová, ktorých používanie je obmedzené miestne (dialektizmy), alebo ide o výrazy už historické. Osobitnú skupinu tvoria slová označujúce turecké (alebo vôbec orientálne) reálie, napr. *paša*, *beg*, *džamija*, *feredža*, *kaftan*, *kindžal*, *jatagán* a pod.; tieto slová si zachovali svoju hláskovú podobu, ako mali v jazyku, prostredníctvom ktorého sa dostali do slovenčiny, a hodnotia sa ako nedomáce. — Najstaršiu vrstvu tvoria výrazy známe aj z iných slovanských jazykov, ktoré v slovenčine celkom zdomácnili; ich význam sa niekedy menej, niekedy podstatnejšie odlišuje od významu slova v pôvodnom jazyku. Ide o slová ako *tovar*,⁴ *klobúk*, *torba*, *kobyľa* (v Gemeri tiež *kobiš* „žrebec“ — Mach. 210), *krahulec* (č. *krahuř*, *krahuřec*), *diván*, zo slovíe napr. *tlmočit* (zo staršieho *tlumač*-) a i. Z turkotatárčiny (a nie z osmančiny) je *horda* (Mach.). Prostredníctvom Turkotatárov zo starej iránciny sa dostalo do slovanských jazykov slovo *topor* (pôvodný význam „sekerá“ zachovaný v slovenčine — Mach. 532; v Gemeri dosiaľ „široká tesárska sekerá“ — A. Keder),⁴ cez osmančinu *kord*, turkotatárske, príp. ugrofínske jazyky sprostredkovali slóvo *kníha*, azda čínskeho pôvodu (Mach.). Od južných Slovanov sa k nám dostalo od pôvodu turecké slovo *halena*, cez ukrajinčinu *kalika*.⁵ Prostredníctvom maďarčiny bolo neskoršie do slovenčiny i češtiny prevzaté *kantár*, *čabraka* „(ozdobná) prikrývka na koňa“, iba do slovenčiny *kefa*, *lokša*, *pamuk* (Kn. I/2, 705), *taliga*, *bosorka* (Kn. I/2, 800—1, Mach. 38), *bitag*, *kepeň*. Na nerovnaké prostredníctvo poukazuje slov. *korbáč* a čes. *karabáč*. Medzi neskoršie prevzatia patria ďalej výrazy ako *káva*,⁶ *čakan*, *surma*, *kočovať* (podľa Machka z pol. *koczować*) a i. Slovo *koliba*, ktoré sa používa tiež vo valašskom nárečí na Morave, dostalo sa k nám,

⁴ V citovaných príkladoch sa opieram najmä o etymologické výklady V. Machka, K. Lokotscha, J. Blaskovicsa, E. Bernekera (*Slavisches etymologisches Wörterbuch I*, Heidelberg 1908—1913) a I. Knieszsu (*A magyar nyelv szláv jövedémszarai I/1, I/2*, Budapest 1955). Ďalej sa cituje Kn.

⁵ Neznáme v češtine (pozri *Přiruční slovník jazyka českého*). J. Jungmann, *Slownjk česko-německý II*, 14 pri slovenskom („slc.“) *kalika* uvádza valašské *kaliku* „blutarm“.

⁶ Najstarší doklad z češtiny uvádza Jungmann z Kinského z r. 1669: ...připíjením trůnku Turkům obyčejného kawy (*Slownjk česko-německý II*, 40).

podobne ako slovo *salaš* a *šiator* (cez maď.), valašskou kolonizáciou (Kn. a Mach.). — Slovo *hába* (*háby*), známe aj z moravských nárečí, v spisovnej slovenčine sa hodnotí ako hovorové. — Medzi nárečové prvky patria *borsuk* „jazvec“, *hača* „žriebä, mladá kobyla“ a cez maďarčinu prevzaté *bičak* „krivák, vreckový nôž“, *hambár* „komora na zbožie, sýpka“. ⁷ Tieto slová do češtiny neprenikli. Iba slovo *dohán* (maď. *dohány*) sa dostalo tiež do východných oblastí českého jazyka. — Z neskoršie prevzatých turcizmov ako historický sa v SSJ hodnotí výraz *martalúz* (*martalovec*) „lúpežný turecký vojak v 16.—17. stor.“ (II, 100), zastarané sú *kančuka* „bič, korbáč z remen-cov“ (maď. *kancsuka*), *kurtka* „krátky, priliehavý kožuch alebo kabát“. Taktiež zastaraný je výraz *dolomán*, ktorým sa označuje „starý vojenský kabát zdobený šnúrami“; ⁸ pôvodne to bol názov pre „červený súkenný kabát, ktorý nosili janičiari ako slávnostný odev“ (Lok. 42).

Ako sme videli zo štylistického zaradenia od pôvodu tureckých slov v našom jazyku, ⁹ turcizmy predstavujú v dnešnej slovnej zásobe vnútorne diferencovanú lexikálnu vrstvu. Dnešné lexikálne zaradenie turcizmov je výsledkom istého historického vývinu jednotlivých slov, príp. skupín slov, pre ktorý boli rovnako dôležité aj dejiny a spoločenské začlenenie pomenovaných vecí v našom jazykovom spoločenstve. Niet pochyb, že porovnávací jazykoveda i špeciálne turkológia má tu otvorené nie síce príliš rozsiahle, ale veľmi zložité pracovné pole. Chcel by som poukázať na dva pracovné okruhy, ktoré najviac presahujú z turkológie do slavistiky.

V období, ktoré naša historiografia nazýva epochou druhého nevoľníctva, feudálna monarchia v Uhorsku vyústila v politický i morálny rozklad uhorskej feudálnej triedy. Jedným z najzávažnejších dôsledkov tohto stavu bola porážka uhorských vojsk pri Moháči tureckým sultánom Sulimanom r. 1526. ¹⁰ Skoro potom sa osmanskí Turci zmocnili Budína, r. 1543 dobyli Ostrihom a r. 1544 Novohrad. Tým sa im otvorila brána do slovenského územia. Na slovensko-tureckom pohraničí sa rozpútal takmer pol druhu storočia trvajúci zápas medzi mnohonárodnostnými feudálnymi mocnosťami — osmanskou a habsburskou ríšou. Najzápadnejšie vysunutou baštou tureckej moci boli Nové Zámky. Na východe držali Turci vo svojej moci gemerské hradné panstvá a v ničivých výpadoch prenikali ďalej na severovýchod. Za tento čas priniesla najmä južná časť územia, ktoré turecký cestovateľ Evlijá Čelebi zo 60-tych r. 17. stor. pozná ako *Tót vilájeti* („Slovenská krajina“), ťažko predstaviteľné

⁷ Štylistické hodnotenie pozri v *Slovníku slovenského jazyka I*, Bratislava 1959. Ďalej sa cituje SSJ.

⁸ K významu pozri SSJ.

⁹ Uvádzané príklady neboli vyčerpávajúce, ale exemplifikujúce.

¹⁰ Pozri napr. J. Tibenský, *Dejiny Slovenska za feudalizmu*. Rkp. pre Československú vlastivedu, 140 n.

obete.¹¹ Dôležitá práca tu čaká našich turkológov. V našich podmienkach sa turkológia môže zamerať na vlastivedný výskum. Za 145 rokov trvania tureckého panstva v Uhorsku vystavila kancelária vrchného sudcu v Budíne okolo sedem a štvrt' milióna listín, z ktorých sa istý zlomok vzťahuje na slovenské územie.¹² Listiny z Dolného Kamenca nie sú jedinými tureckými listinami, ktoré sa z obdobia tureckého panstva na slovenskom území zachovali. Jasne to potvrdzuje napr. publikácia *Arabské, turecké a perzské rukopisy Univerzitnej knižnice v Bratislave*, Bratislava 1961 (najmä str. 277—371), v ktorej sa opisuje 117 tureckých rukopisných diel, uchovaných v Univerzitnej knižnici v Bratislave.^{12a} Dôkladné filologické spracovanie písomností zo 16.—17. stor., písaných domácim jazykom, umožní nám zhodnotiť najnovšiu vrstvu lexikálnych turcizmov, sledovať proces ich preberania i zdomácnovania.

V prvej polovici 18. stor. vrcholí na Slovensku nevoľnícke zriadenie. Na úsilie feudálnych vrchností pripútať nevoľníkov k pôde odpovedajú slovenskí poddaní hrozbou, že „rozídu sa svetom“. Výsledkom vystahovaleckej horúčky, ktorá trvala takmer celé 18. stor., bolo vytvorenie početných slovenských osád i celých slovenských jazykových ostrovov na Dolnej zemi uprostred maďarského etnického územia v stolici Komárňanskej, Ostrihomskej, Pešťianskej, v Báčke, Banáte a inde.¹³ Je zaujímavé, že vďaka uvedeným hospodárskospoločenským okolnostiam časť juhostredoslovenského obyvateľstva z bývalej Novohradskej a Hontskej stolice sa dala na pochod „po stopách“ Turkov. Zo srbského prostredia z Báčky, Banátu a Srijemu i Nađlaku (vtedy Uhorsko, dnes Rumunsko) sa na konci 19. a na začiatku 20. stor. začali sťahovať potomkovia tohto obyvateľstva do plevenskej oblasti v severnom Bulharsku. Možnosť k tejto kolonizácii dala porážka Turkov v krutých oslobodzovacích bojoch r. 1878.¹⁴ Cez bulharčinu a sčasti cez srbčinu sa dostali do jazyka nášho menšinového obyvateľstva niektoré všeobecne známe a používané lexikálne turcizmy. Pri štúdiu nárečia slovenskej a českej menšiny v Bulharsku som zistil asi 80 takýchto turcizmov, napr.: *bostam* (z bulh. *bostan*), *boza* || *bóza*, *čarapi*

¹¹ Z hľadiska historického spracoval naposledy túto problematiku E. Tejnál, *K dejinám tureckého panstva na Slovensku*. Dejiny filakovského sandžaku I, II, Historické štúdie IV, 1958, 181—221 a V, 1959, 149—220. — Porov. tiež jeho *Miscellanea z Uher a ze Slovenska v době tureckého panství*, Sborník Matice slovenskej XV, 1937, 131—139.

¹² J. Rypka, *Čtyři turecké listiny z Dolného Kamenca na Slovensku*. (Se čtyřmi faksimily), Průdy XI, 1927, 475.

^{12a} J. Blaskovics, *Some Notes on the History of the Turkish Occupation of Slovakia*. Acta Universitatis Carolinae — Philologica I, Orientalia Pragensia I, Praha 1960, 41—57, 5 fot.

¹³ *Dejiny Slovenska I*, Bratislava 1961, 325—353.

¹⁴ Pozri naposled v mojej súhrnej štúdiu *Vlajnieto na bulgarskija ezik vŕrchu ezika na slovacite i čechite v Bŕlgaria*, Sborník na počesť akademika St. Romanovského, Sofia 1960, 80.

(z bulh. *čorapi*), *čardák* (zo srb. *čardak*), *češma* || *čečma* || *tečma* || *čušma* (z bulh. *češma*), *čiflík* || *čiflík*, *findža*, *kazám* (z bulh. *kazan*), *mereklíja* (z bulh. *meraklija*), *zanajčistvo* (k bulh. *zanajat*). Všetky tieto slová sú v bulharčine i srbčine turcizmami. Táto problematika, ktorú spracúvam v osobitnej štúdii, patrí do okruhu balkanistiky.

V tomto príspevku chcem nadhodiť niekoľko myšlienok, týkajúcich sa otázky turcizmov v období „Slovenska v susedstve Turkov“.

Ničivými výpadmi hlboko do slovenského vnútrozemia šírili turecké vojská moc a hrôzu polmesiaca. S menami *Turek* a *Tatár*, ktoré sa od polovice 16. stor. často vyskytujú v písomnostiach krajov bezprostredne susediacich s tureckými správnymi okresmi (sandžakmi), spájajú sa trpké asociácie. Synonymom pre *Turek* (jednotné číslo má tu význam kolektívny) bol pre obyvateľstvo, zachvátené súčasne prudkými reformačnými bojmi, výraz *pohan*. Porov. doklady: „Tež toho letha Turek, spoleziv se z Tatary, Tokay oblehl...“ (1566).¹⁵ Banská Štiavnica 1583: „...od neprytele krwe krestianskeg Turka...“ Dor.¹⁶ — „Obávať sa, abj hore Hruonom nessler pohan...“ (1663).¹⁷ „...kdy pohan raboval okolo Trenčjna, též gedného mého podaného z Borežie manželka gest od Tatara zagata“ (1665).¹⁸ J. L. Holuby spomína, že v Bošáckej doline sa rozpráva, ako po horách chodili psohlaví Tatári aj so psami. Obrazotvornosť ľudu si vraj Tatárov predstavovala ako obludy s ľudským telom, ale so psou hlavou („Tatári psohlavci“). Spomienka na tieto ťažké roky ostala v pomenovaní biča, korbáča *tatar*, *tatarec* (Mach. 523: tiež moravské). V týchto súvislostiach sú príznačné spojenia, ktoré sa dodnes používajú v gemerskom nárečí: ...ve adaj ňeľeťá Turci; aňi kobi Turci ľeteli... (Ratkovské Bystré; A. Keder).

Niektorí z Turkov sa oženili so Slovenkami a asimilovali sa s domácim obyvateľstvom. Máme doložené, že istá časť tureckého obyvateľstva ostala na svojich sídliskách aj po vytlačení Turkov zo Slovenska.¹⁹ S touto skutočnosťou musí rátať slovenská onomastika. Konkrétny materiál k tejto otázke nájdeme v prácach, v ktorých sa spracúvajú dejiny osídlenia našich južných

¹⁵ Slovenský letopis III, 1879, 35.

¹⁶ Z archívu v Banskej Štiavnici odpísal aspirant ÚSJ Ján Dorufa. Doklady z Doruľovho materiálu majú značku Dor.

¹⁷ M. Matunák, *Z dejín slobodného a hlavného banského mesta Kremnice*. Kremnica 1928, 409.

¹⁸ J. L. Holuby, *Stopy tureckého hospodárenia v Trenčiansku v 16. a 17. storočí*, Slovenské pohľady XIV 1894, 673.

¹⁹ E. Tejníl, *K dejinám*,... HŠ V, 206 a 217, pozn. 324 pripomína, že po dobytí Filakova 200—300 mužov a žien sa rozhodlo zostať v meste. Predpokladá, že aj z ostatných vyprázdňovaných miest sa niektorí Turci rozhodli neodchádzať s porazeným vojskom.

krajov. Uvediem tu niektoré údaje z diela B. Ila *Gömör megye (II, III)*.²⁰

Spomienka na Tatárov sa zachovala v lese, ktorý sa r. 1754 nazýva „Versus Tatarowa“ (Rovné, G. m. III, 317). V poznámke 19 aj B. Ila poukazuje na súvislosť tohto mena s nájazdmi Tatárov v 16. stor.²¹

Niekoľkokrát je doložené osobné meno *Turčok*, maď. *Török*. Ratkovská Zdychava 1677: *Turczok* (G. m. III, 279), Rimavská Seč 1674: *Turczok* (G. m. III, 306); Ratková 1671: *Török*, 1697: *Terek* (G. m. III, 263).

Medzi osobnými menami, ktoré uvádza autor v skupine neistých, *B*(izonytalan), nájdeme viaceré mená, v ktorých možno vidieť turecké formy, napr.:

Rožňava 1720 a 1725: *Kaffan* (G. m. III, 334), *Kaffa* (G. m. III, 335); tur. *kafa* „hlava“ (T-B, 263),²²

Rudná 1680: *Kiz* (G. m. III, 348); tur. *kiz* „dievča, dcéra“ (T-B, 304);

Krásnohorská Dlhá Lúka 1581: *Kuchuk* (G. m. II, 548); tur. *küçük* „malý, mladý; dieťa“ (T-B, 326);

Krásnohorská Dlhá Lúka 1625: *Genczi* (1625: *Gönczy*) (G. m. II, 554), Rekeňa 1753/54: *Gencsi* (G. m. III, 290); tur. *genç*, *-ci* „mladý“ (T-B, 180).

Ratková 1773: *Csiklik* (G. m. III, 345); tur. *çig* „neskúsený; nevarený; nezrelý; drsný“; podst. meno k tomu *çiglik* (T-B, 96; T-D, 75).²³

Z r. 1713 pri osade Málé (južne od štátnej hranice na maďarskom území) je doložený chotárny názov: *Kulya* (G. m. III, 9); porov. tur. *kul* „sluha, otrok“ (T-D, 257), tiež „ochranný vojenský oddiel v starom Turecku“ (T-B, 318).

Bude zaujímavé z tohto hľadiska podrobnejšie preskúmať skupinu neistých mien („B“) v Ilovej historickej monografii.

Na obsadenom území južného Slovenska Turci hneď vybudovali podobnú politicko-administratívnu a vojensko-lénnu organizáciu, aká bola v ostatných provinciách osmanskej ríše.²⁴ Postupne vytvorili 4 správne okresy. Prvou starostou bolo dohovoríť sa s richtármi o prijatí stanovených podmienok poddanstva (v prvom rade išlo o daň z hlavy). Turecká správa postupovala premyslene. Máme doložené, že medzi pravidelnými a najmä nepravidelnými tureckými vojskami bolo mnoho poturčených, ale tiež nepoturčených Slovanov z Balkánu a neskoršie aj z Uhorska, pričom však i mnohí vojenski a admi-

²⁰ B. Ila, *Gömör megye II*, 1944, III, 1946, Budapest. Ďalej citujeme: G. m.

Nasledujúce poznámky sú mienené ako upozornenie pre našich turkológov. — Miesto maďarských názvov lokalít, ktoré sú u Ila, uvádzam podľa *Štatistického lexikonu obcí v Republike Československej* (Praha 1936) názvy slovenské.

²¹ R. 1579 sa spomína Adamus Tatar v obci Šág, okr. Hlohovec (R. Marsina — M. Kušik, *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I*, 16. storočie, Bratislava 1959, 416).

²² *Tursko-bългарski rečnik*. Systavili N. Vančev—G. Grilbov—G. Klasov — T. Popov — V. Šanov pod rkovodstvom na akademik Stojan Romanski, Sofia 1952, 654. Ďalej sa cituje: T—B.

²³ F. Heuser—Ševket, *Türkisch-deutsches Wörterbuch*², Istanbul 1942. Ďalej sa cituje: T—D.

²⁴ Pozri napr. J. Tibenský, *Dejiny...*, 148 a n.

nistratívni hodnostári pochádzali z Bosny, z ostatných území Srbska a Bulharska.²⁵ Okrem toho Turci prijímali do svojich služieb ľudí, ktorí vedeli napísať výzvy k obyvateľstvu v domácom jazyku. Takýto slovenský dokument tureckej správy filakovského sandžaku z r. 1588 uverejnil v III. ročníku Slovenského letopisu F. Sasinek (str. 231—232) a po ňom so svojimi poznámkami E. Tejnil v Historickom časopise IV (str. 216—217). Ide o list veliteľa Divína agu Sulimana (Sülejmán), bosenského pôvodu, v ktorom žiada očovského richtára, aby prišiel vzdať hold filakovskému begovi na znak poddanskej vernosti. To isté žiada od dedín „Hajniky“, „Rybary“ a „Velka Luka“. Ak richtár nepríde vzdať hold, Turci vypália dedinu, ako sa to stalo v Slatine a Môfovej.

Filakovský sandžakbeg sa v liste nazýva *pan veľiký bek filekovský*, ďalej len *veliki pan*. — Forma *beg* je z tur. *bey* (v arabčine *beka* odtiaľ bosenské *beg*); za tureckej správy civilný a vojenský titul. V tejto podobe používali titul moslimovia v Bosne a Hercegovine.²⁶ — V listinách z tureckej správy dostáva slovo *pán* alebo spojenie *vel(i)ký pán* nový, konkrétny význam: turecká feudálna vrchnosť.

Meno *Suliman aga* je použité v liste v 3. p.: *ke mne Suliman agovi hejtmanovi*. — Slovo *aga*, ktoré bolo za tureckej správy civilným a vojenským titulom, sa v tejto podobe používa v Bosne a Hercegovine; z tur. *ağa* s pôvodným významom „veľký, starý“, potom „pán, starešina“ a oficiálny vojenský a civilný titul.²⁷ — *Hajtman husarskj* a *koniczkj* znamená *aga tureckej jazdy*, tzv. *ulífedži* (E. Tejnil).

Charakteristické je v tomto liste použitie dvoch slov z jazyka balkánskych Slovanov: *siromach* a *junak*. Uvedme kontext: „...ze jestlize nebudete chtiti holdovati a na toto psání žadnej odpovedi nedate, to verte, syromaczy, že tak schodíte yako Slatina anebo Muotova.“ „...tak naramne škodu učinili naši junaczi. Bylo všech našich junakov na Muotovej sedem tisíc.“ Slovo *siromach* znamená v srbochorvátčine a bulharčine „úbožiak; sirota“. Tu ide zrejme o prvý význam. Slovo *junak* znamená v týchto jazykoch „hrdina“; tu skôr „hrdinský, statočný bojovník“.

Existenciu balkánskych Slovanov, ktorí sa dostali na naše južné pohraničie s tureckými vojskami, jasne potvrdzujú tzv. martalúzi. Martalúzi boli nepravidelné turecké vojská, ktoré plienili naše územie počas habsbursko-osman-

²⁵ E. Tejnil, *Miscellanea*, 131 a tamže, *K dejinám*, 215—216.

²⁶ A. Škaljić, *Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1957, I, 89 (rotaprint). — Porov. tiež list z Filakova z r. 1562, ktorý podpísal: Hazan bek, philekovskj slaunj pan (Slovenský letopis III, 1879, 229). V slovenskom kontexte sa skloňuje *bek*, *beka* atď.: ...swim bekom, který su při Sechach. roskazano gest (Dobrá Niva 1573; archív mesta Banská Štiavnica; Dor.)

²⁷ A. Škaljić, *Turcizmi*. . . I, 11—12.

ských vojen. Samotné slovo je gréckeho pôvodu. Z gréčtiny bolo prevzaté do turečtiny ako *martoloz* a odtiaľ v tejto podobe prešlo do srbochorvátčiny. A. Škaljić v citovanej práci (II, 503) uvádza výrazy *martoloz* a *martolos* medzi turcizmami používanými v Bosne a Hercegovine. V uznesení trnavského snemu sa spomínajú hajdúsi (*haydones*) a martalúzi (*martalosii* sive *praedatores*) už r. 1547;²⁸ V liste zo Žarnovice z r. 1578 máme doloženú zdomácnenú podobu *martalúz*: Dale ted sem wassym mylostem lyst poslal, skrze toho martaluze, czo/my Swato kryzenie pysaly. S/toho lystu wasse milost mozete wyrozumiety zase toho martaluze, czo na/mukach wodlowal, zde w/Zer-nowyczy, tomu parygu sme poslaly (Archív mesta Banskej Štiavnice; Dor.). V chotári obce Rejdová v Gemeri sa r. 1789 spomína *Doline* (!) *martaluska*.²⁹ M. Matunák hovorí o „martalovcoch, lúpežníkoch“.³⁰ Porov. maď. *martalóc*, u Jungmanna č. *martalaus*, *martaloz*.³¹ Najdôležitejšie zprávy o slovanských martalúzoch v Uhorsku a na Slovensku obsahujú rozličné výplatné a iné zoznamy (tzv. *deftery*). Cenné informácie nájdeme v diele Velicsa-Kammerera *Magyarországí török defterek I—II, 1543—1635* (Budapest 1886—1890). Dozvedáme sa z nich, že martalúzi, zrušení r. 1721, mali účasť v administratívnej a poriadkovej službe, že v drégelskej posádke r. 1558/1559 bolo z 200 mužov 86 martalúzov, veliteľom jednej čaty bol Grbač Berennik; v sečianskej posádke bola väčšina martalúzov zo severozápadného Bulharska (napr. z Vidinu); v Lőrinci mali léna Petr, Vuk a Boza Stojanovci.³² Niet pochyb, že zozbieranie a rozbor slovanských mien v *defteroch* z nášho územia nám dovoľí povedať k otázke stykov južnoslovenského obyvateľstva s balkánskymi Slovanmi v 16. a 17. stor. podstatne viac.

S tureckými administratívno-právnymi termínmi sa stretávame v našich starších a najmä novších historických prácach, ktoré osvetľujú príslušné turecké reálie. Napr. o organizácii novozámockého „vilajetu“ sa dozvedáme v Matunákovom článku *Nové Zámky pod tureckým panstvom, 1663—1685*.³³ Niektoré zo všeobecnejšie používaných výrazov nájdeme v našich starších literárnych dielach, v ktorých sa spracúvajú turecké motívy. Z básnikov štúrovskej generácie siahli k týmto motívom najmä S. Tomášik, J. Kalinčiak, J. Francisci, S. Chalúpka a A. Sládkovič. Pre dejiny jazyka sú dôležité predovšetkým doklady z historických piesní a memoárovej literatúry 16.—17. stor., pretože z nich vidíme, v akej podobe tieto turcizmy v onej dobe v našom

²⁸ E. Tejnil, *K dejinám...*, HŠ IV, 185.

²⁹ B. Ila, *Gömör megye III*, Budapest 1946, 286.

³⁰ *Z dejín slobodného a hlavného banského mesta Kremnice*, Kremnica 1928, 369.

³¹ J. Jungmann, *Slownjk česko-německý II*, 396.

³² Na tieto fakty upozornil E. Tejnil, *Miscellanea*, 131, pozn. 2.

³³ Slovenské pohľady XVIII, 1898, 494.

jazyku žili. Napr. v *Sors Pilarikiana* sa spomína *vezír*³⁴ (titul najvyššieho hodnostára v hierarchii tureckých hodnostárov; z tur. *vezir*, a to z arabského *wezir*).³⁵ V *Historických piesňach*³⁶ nájdeme napr. výrazy: *baša* (titul janičiara, z tur. *baša*),³⁷ *šator* (šiator; z tur. *čadir*, ktoré je z perzštiny; v srbch. *šator*, *čador*;³⁸ k nám asi cez maď. *sátor*),³⁹ *jančar* (elitné pešie vojsko janičiari; srbch. *janjičari*, *janičari* z tur. *jāni* „nový“ + *čeri* „vojsko“;⁴⁰ forma *jančar*, zachovaná v názve vysokých pôvodne mužských topánok *jančiar*, *jančiarky*).⁴¹ Metonymické prenesenie významu od pomenovania tureckých vojsk z kresťanských renegátov je tu zrejmé.

Bude užitočné zozbierať všetky turcizmy z našich literárnych pamiatok, predovšetkým zo 16. a 17. stor. Zväčša ide o názvy tureckých reálií, ktoré z nášho jazyka ustúpili spolu s ústupom tureckej moci. Známejšie ostali niektoré názvy tureckých štátnych a vojenských hodnostárov (napr. *vezír*, *beg*, *paša*) alebo názvy niektorých predmetov charakteristických pre orient (*džamija*, *fez*, *chalát*, *kindžal* a i.).

Písomnosti 16. a 17. stor. poskytujú materiál, ktorý nám v niektorých prípadoch pomáha sledovať cesty tureckého slova. Uvedieme príklad. Obsah slova *čakan*, prevzatého z turečtiny, sa v SSSJ (I, 189) vymedzuje takto: „železný nástroj na jednom konci končitý, na druhom s lopatkovitým ostrím, s dreveným poriskom, používaný na kopanie.“ S týmto slovom je etymologicky príbuzné slovo *čugaňa* (tamže, 224) „zakrivená hrubá palica“. V. Machek⁴² uvádza vo svojom *Etymologickom slovníku* z češtiny a slovenčiny 5 významov slova *čakan*; najstarší z nich (od r. 1589) je zachovaný v chodských nárečiach: palica zakončená kladivom a sekerkou. Slovo je z tur. *čakan* (tak v džagatajskom jazyku) „bojová sekera“. Myslím, že pôvodný význam „bojová sekera“ máme doložený v nasledujúcom kontexte z urbára hradného panstva Krásna Hôrka z r. 1570: Martinus Mako... uxorem huius anno praesenti Turci cum sarculo chakan vocato graviter vulneraverunt, eo quo se non dedit (pri sessiách v Krásnohorskom Podhradí, okr. Rožňava).⁴³

³⁴ Štefan Pilárik (1615—1693). *Vyber z diela*. Pripravil, štúdiu a poznámky napísal Jozef Minárik, Bratislava 1958, 137.

³⁵ A. Škaljić, *Turcizmi... II*, 787.

³⁶ *Historické piesne*. Texty a komentáre pripravil Rudo Brtáň. Úvod napísal Andrej Melicherčík, Bratislava 1953. Pozri napr. *Pieseň o Sigetskom zámku* (z r. 1566), 62 a n. a iné.

³⁷ A. Škaljić, *Turcizmy... I*, 81.

³⁸ A. Škaljić, *Turcizmi... I*, 125.

³⁹ V. Machek, *Etymologický slovník*, 495.

⁴⁰ A. Škaljić, *Turcizmi... I*, 392. — I. Kniezsa, *A magyar nyelv szláv jövevény-szavai I/1*, 229.

⁴¹ V. Machek, *Etymologický slovník*, 170.

⁴² V. Machek, *Etymologický slovník*, 65.

⁴³ R. Marsina—M. Kušík, *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I*, 245.

Stopy lexikálnych turcizmov, o ktorých sme tu hovorili, vedú — prirodzene — až do dnešného jazyka. Kým sa však z tohto hľadiska dôkladne nepreskúmajú pomiestne názvy, osobné mená a nárečový slovník všetkých oblastí, ktoré prichádzajú do úvahy, tieto stopy sa nedajú v úplnosti sledovať. Poukážme aspoň na niektoré skutočnosti.

V Štatistickom lexikone obcí v Republike československej⁴⁴ sa pri Opatovej uvádza samota *Turecká dolina* a pri neďalekej Píle *Bosna* (okr. Lučenec; str. 49).⁴⁵ Z okresu Rimavská Sobota poznáme horáreň *Martalúska* pri Klenovci a roztrúsené domy *Martalová* pri Kokave nad Rimavicou; neďaleko je *Turčoková*. Pozoruhodné sú najmä stopy po martalúzoch a po obyvateľoch z Bosny. Názvy starších osád (ako je *Benešov* a i.) si tu nevšímame.

Ako priezviská prichodia na Slovensku: *Turek* (môže patriť tiež k apelatívu *tur*), *Turček*, *Turčok*, *Tatár*, *Tatarka*, *Jančár*, *Hajduk*, *Hajdušek*, *Hajdučák*, *Hajdúr*, *Hajdúrik*, *Bošniak*, *Bošňák*, *Kozák*, *Čakan*, *Bilak*, *Šofranko*, *Šefránek*, *Šafranka*, *Kobza*, *Kolibka*, *Kolibar*, *Papučka*, *Papučík*, *Surmik*, *Korbačka*, *Krahulec*, *Hába*, *Halenár*, *Klobučník* a iné. Základ mien je od pôvodu turecký, ale ako pomenovacie jednotky sú to, pravdaže, slovenské útvary. Priezvisko *Balta* (Dolné Rykynčice, o. Zvolen; informácia M. Odrana) súvisí s nárečovým *baŷta* || *balta* „sekera“ (maď. *balta* z tur. *balta* „sekera“; Blask. 91, 96). *Sultán*, *Sultánka* (k tur. *sultan*; Blask. 102) je časté ako meno (hnedého) psa. Do druhej skupiny by sme zaradili priezviská, ktoré predstavujú z hľadiska lexikálneho turecké formy (materiál u Blask. 109): *Hodža* (tur. *hoca*), *Balabán* (tur. *balaban*), *Adamčík* (tur. *adamcik*), *Torončík* (tur. *toruncuk*), *Kirilčuk* (tur. *kirilcik*, *kizilcik*?), *Zachar* (tur. *zaĵar*), *Kesan* (tur. *kesen*) a i. Treba však pripomenúť, že v menách *Adamčík*, *Zachar* možno vidieť aj domáce útvary.

Nakoniec prikladám súpis niektorých od pôvodu tureckých slov, ktoré sa používajú v severozápadnom Gemeri (Ratkovské Bystré, okr. Rožňava; informátor A. Keder) a v severovýchodnom Novohrade (Breznička a Zelené, okr. Lučenec; informátor prof. E. Jóna). Na prvom mieste sa uvádza forma z Gemera. Ak sa používa rovnaká forma aj v Novohrade, pridávam literu *N* za prípadný výklad významu a exemplifikáciu; ak sa používa hláskove odlišná forma, táto sa uvádza za bodkočiarkou. Na slovo známe iba v severovýchodnom Novohrade upozorňujem slovom „len N“.

balta „sekera“; N

bičák, z *bičagom*; *bičak*

bilak, *bilagu*; *biľak*, *biľagu*

borsuk „jazvec“

⁴⁴ Praha 1936.

⁴⁵ Pri Filakove je osada *Bulhary*. Táto bulharská kolónia je staršia, pretože sa spomína už r. 1435: *Bolgarom* (J. Stanislav, *Slovenský juh v stredoveku II*, Turčiansky Martin 1948, 89).

bosorka „zlá žena, ježibaba“; N
čabraka „prikrývka na koňa“; len N
diván; diván
dohán; N, dohánoš
hábi, hápki; hába, hábe
a hajde! „podme!“
hajdúk „dráb (za feudalizmu), obecný sluha“; *hajdúci* „pastieri, valasi“; *hajdukovač*
 „tancovať pastiersky, valašský tanec“; N *hajdúch* „obecný sluha“
hambár „sýpka“; N
ibrik || *ibrik* (Muránska dolina; dr. J. Orlovský) || *ibrik* (Machek) „kanvica na kávu
 s úzkym hrdlom“⁴⁶
kančúl „papek na ráňanie ovocia“⁴⁷
kalika „mrzák“; *okaliašič sã* „okaličiť sa, dokaličiť sa, utrpieť pohmoždeniny“; N *do-
 kaličiti*
kantár „ohlávka na koňa; na spôsob ohlávky pripravené plátenné držadlo na nosenie
 nádob, obeda“; N
káva
kefa; N — kefovač *hábi*
kepen; N
kobza (len ako nadávka nemotornej žene, nemotornému dievčaťu)
koliba; N
korbáš; korbáč
krahulec; N
lokša „rozvulkané cesto, ktoré sa pečie na sporáku“; N
pamuk „vlna, niť z vlny“, pamuková (!) plátno; N
papuča
surma „trma-vrma“; tam bola surma;⁴⁸ iba N
šátor „jarmočný stánok, resp. stánok, pod ktorým predávali „laení Jožkovia“,
 žartovne: hlaváši (nosili kôš s tovarom na hlave); N — „vojenský stan; jarmočný stánok“
šekan; čakán
šofran; N
šofraník = bosňak „laení Jožko“ (akí chodili po dedinách); N⁴⁹
taliga „dvojkolesový vozík, ktorý ťahá človek“
tlmošič: kobi si mu to bú dobre vitlmošiv, bú bi to pochopiv

⁴⁶ Z tur. *ybryq* (tu iránskeho pôvodu). Slovo bolo prevzaté do balkánskych jazykov a potom do maďarčiny, slovenčiny, poľštiny, ukrajinčiny. K výkladu pozri A. Škaljić, *Turcizmi... I*, 360 a Mach. 167.

⁴⁷ Možno súvisí s dubletou *kančuch(a)* ku *kančuka*. *Kančuka* „turecký bič“ patrí k tur. *kamčy* „bič“; slovo sa dostalo do slovenčiny cez maďarčinu (Mach. 190).

⁴⁸ *Surmit* — *surm(it)ovať* „trúbiť na poplach, kričať, plakať“ (a odtiaľ nové postverbálne významy slova *surma*) je podľa Machkovho výkladu z osmanského *surma*, *zurna*. „I do slovenčiny prišlo asi priamo z osmančiny za tureckých vojen“ (c. d., 486).

⁴⁹ Podoby *šofran*, *šofraník* v porovnaní so spisovným *šafra*n a nárečovým *šefran* poukazujú pravdepodobne na iné prostredníctvo. Porov. rumunské *šofran*, ktoré je najskôr kipčako-tatárskeho alebo kumánskeho pôvodu (z **šofran*, **šafra*n); nie z osmanského *safran* (H. F. Wendt, *Die türkischen Elemente im Rumänischen*, Berlin 1960, 92). Pripomeňme, že po Orave boli Valasi v prvej polovici 17. stor. najviac rozšírení v Gemeri (bližšie A. Habovštiak, *Vplyv valašskej kolonizácie na stredoslovenské nárečia*, v tomto čísle str. 8 n.).

Keď je reč o preberaní a adaptácii slov z osmanskej turečtiny, treba mať na pamäti, že na Balkáne sa pôsobením bilingvistických etník postupne utvorilo turecké koiné. Tento jazyk bol vo východných oblastiach blízky ľudovej turečtine, ktorou sa hovorilo v Istanbule, v západných oblastiach boli jeho základom archaickejšie nárečia.⁵⁰ Z doterajších výkladov sme videli, že vo vojenskej a administratívnej správe Porty na južnom pohraničí významnú úlohu hrali Turci z Bosny. Z balkánskych Slovanov sa regrutovala aj časť tureckých vojsk; mnohí martalúzi boli zo Srbska a zo severozápadného Bulharska. Tieto fakty sa potvrdzujú i v miestopisných názvoch. Hoci si otázka žiada ešte podrobnejší výskum, možno predpokladať, že jazyk juhostredoslovenských oblastí nezostal bez stôp tohto južnoslovanského obyvateľstva. Až po preštudovaní najstarších písomností z Gemera a východného Novohradu (najmä listín zo 16. a 17. stor.) bude sa dať ustáliť, či napr. koncovka *-mo* v 1. osobe množného čísla prézentu a imperatívu vznikla domácim vývinom v praslovanskej dobe, alebo či tu ide o novší vývin, pre ktorý dali podnet neskoršie kolonizačné prúdy (balkánski Slovania za tureckých vojen, prípadne ešte staršia valašská kolonizácia). Napokon sa žiada pripomenúť, že vďaka hospodársko-spoločenskej situácii, v ktorej sa vyvíjalo Slovensko v období feudalizmu, od pôvodu turecké lexikálne prvky (neskoršie sprostredkované zväčša maďarčinou) začlenili sa do slovenskej slovnej zásoby hlbšie, ako sa to stalo na českom jazykovom území.

⁵⁰ G. Hazai, *Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-ottoman*, *Studia Slavica* VII, 1961, zv. 1—3, 135—136.

5-25

SUFIXY *-(Ď)INA* A *-(Ď)ETA* S PEJORATÍVNYM VÝZNAMOM V DLHOLÚCKOM NÁREČÍ*

FERDINAND BUFFA

Všeobecné poznámky

1. Jednou zo zvláštností dlholúckeho slovtvorného systému je, že pomocou sufixov *-(Ď)ina* a *-(Ď)eta* možno v ňom dodať substantívnym názvom istých významových okruhov silné expresívne zafarbenie. Za zvláštnosť to pokladáme najmä preto, že uvedené sufixy sa v tunajšom nárečí využívajú predovšetkým na vytváranie normálnych nociónálnych derivácií. Tak sufixom *-ina* sa tvoria látkové názvy typu *šviňina*, *hovedzina*, *baraňina*, *voščina* (< vosk)..., ďalej hromadné názvy typu *virbina* (< virba „vřba“), *brežina*, *hadzina* („zberba“, od slovtvorného základu: had), *džvirina* (< džvir „zver“)..., zriedka aj prechýlené názvy ako *ujek* — *učina*, *strik* — *strina* (tento posledný typ je dnes už neproduktívny). Sufix *-eta* je známy pri názvoch mládat typu *hušeta*, *kačeta*, *cigaňčeta*, *židufčeta* a pod. V tejto funkcii, t. j. vo vytváraní odvodených slov v uvedených významoch sú spomínané sufixy známe aj v iných slovenských nárečiach a takisto aj v spisovnom jazyku. V severošarišskom nárečí obce Dlhá Lúka v Bardejovskom okrese sa však uvedené sufixy okrem toho používajú pri názvoch z istých významových okruhov len na to, aby sa týmto názvom dodal expresívny, štylisticky využívaný odtienok, pričom večný význam slovtvorného základu sa tým nemení. Aspoň jeden príklad na ilustráciu: Názvom *šviňina* pomenúva sa tu mäso zo zvierata, ktorého meno je v slovtvornom základe (*šviňa*), čiže ide tu o dva samostatné výrazy; naproti tomu názvom *karčina* sa pomenúva to isté, tá istá vec ako slovtvorným základom *kark* („krk“); názov *karčina* je však v porovnaní s neutrálnym slovom *kark* silne expresívny.

V súvislosti s tým sa žiada spomenúť, akým slovtvorným postupom sa dosahuje expresívnosť v tunajšom nárečí. Predovšetkým treba uviesť, že sú tu isté sufixy používané skoro výlučne len pri názvoch s expresívnym významovým odtienkom. Také sú napríklad: *-uš* v menách ako *Jendruš* (< Jendri

* Ide o nárečie obce Dlhá Lúka, ktoré som podrobnejšie opísal v práci *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese*, Bratislava 1953.

„Ondrej“), *dzaduš* (< dzado „dedo“), *-uša*: *babuša* (< baba „babička“), *cetuša* (< cetka „teta“), *Hanuša*; pri nadávkach a prezývkach najčastejšie vystupujú sufify: *-oš*, np. *hadoš* („špekulant, huncút“, od slovtvor. základu: had), *paraďoš* (< parada), *deptoš* (< deptac „klátivo chodiť“), *babroš* (< babrac), *koňoš* („hrmotný človek“); *-uch*, np. *pecuch* („pecival“) *švintuch* („špinavec“), *čarňuch* („čierny človek“); *-ula*, np. *krasula*, *bridula* (< britki „škarredý“), *piskula* („jazýčnica“), *smarkula* („soplaňa“); *-och*. np. *šmerdzoč* (< šmerdzec), *žroch* (< žrec). Expresívne názvy sa tu v hojnej miere vytvárajú aj pomocou sufifov: *-ak* (np. *fučak* „kto fučí“, *šaleňak* „šialenec“, *hlup-tak*...), *-ec* (np. *šaplavec* „otrhanec“, *fšolavec* „všivák“...), *-ač* (np. *bruchač*, *piskač* „hubáč“...), hoci sa nimi tvoria, pravda, zriedkavejšie, aj názvy nociónálneho charakteru (porovnaj názvy typu *dobrak*, *špivak*, *rodak*; *po-horeňec*, *mladzeňec*, *učeňec*; *karmjač* „krmič“, *kurač* „fajčiar“, *košač* „kosec“ ap.). Iné formanty zas naopak používajú sa predovšetkým pri odvodzovaní názvov nociónálnych a len zriedka aj pri názvoch s expresívnym významom. Takým je napríklad formant *-ar* (porov. také neutrálne názvy ako *kolesar*, *hodziňar*, *mínar* „mlynár“, *malár*, *pekar*... s názvami expresívnymi typu *babjar* „zoženštený muž“, *fšar* „všivák“, *šviňar* ap.).

Už aj z uvedených príkladov vysvitá, že expresívnosť odvodeným názvom dodávajú buď ich sufify, alebo ich expresívnosť súvisí so samotným významom slovtvorného základu, ktorý je sám osebe expresívny (napríklad v názvoch typu *piskač* < pisk „ústa“, *šaplavec* < šaplavi „chatrne oblečený“ *babroš* < babrac ap.), alebo jeho expresívnosť súvisí s použitím tohto výrazu ako slovtvorného jeho základu na pomenovanie iného predmetu, obyčajne na osobu (napr. *fšar* < fša „voš“, *fučak* < fučec, *pekeľník* < pekeľni ap.).

Istú dávku expresívnosti obsahujú všetky deminutíva a augmentatíva, preto ich sufify sa veľmi často využívajú aj v čisto expresívnej funkcii (teda bez ohľadu na „veľkosť“ predmetu pomenovaného deriváciou v porovnaní s predmetom pomenovaným jeho slovtvorným základom). Ide o všeobecne známe prípady typu (*mili*) *Jaňičko*, (*zla*) *babisko* ap.

Sufix *-ina/-čina*

2. V predchádzajúcej stati sme si povšimli, akým spôsobom sa najčastejšie dosahuje expresívnosť pri odvodených názvoch v uvedenom nárečí. Videli sme, že nositeľom expresívnosti môže byť alebo sufix, alebo slovný základ, ktorého samotný význam alebo jeho prenesenie na pomenovanie iného designátu má v sebe už istú dávku expresívnosti. Z tohto hľadiska sú zaujímavé dlholúčke názvy typu *karčina* (< kark „krk“) so silne expresívnym, pejoratívnym významom. Zaujímavé sú najmä preto, že ako celok obsahujú veľkú dávku expresívnosti, hoci ich zložky samy osebe sú citovo neutrálne. Ich expresívnosť teda väzí práve v kombinácii slovtvorného základu a formantu.

Preto považujeme za užitočné obsírnejšie sa o týchto jednotlivých zložkách zmieniť.

Predovšetkým pokladáme za potrebné vymedziť významové okruhy, v ktorých sa uvedené derivácie môžu vyskytovať. Tak sufixom *-(č)ina* možno dodať expresívne zafarbenie predovšetkým najbežnejším názvom odevu, ako je pri mužskom odevu napr. *košulčina* (< košula), *ancučina* (< ancug „pánsky oblek“), *geročina* (< gerok „sako“), *kapelušina* (< kapeluch „klobúk“), *oberkocina* (< oberkot „zvrehník“), *mantličina* (< mantel „zimník“), pri ženskom odevu napr. *kabacina* (< kabat „sukňa“), *huňčina* (< huňka „ženský kabátik“) *cvedričina* (< cvedrik), *chuscina* (< chustka „šatka“) a z detského odevu je to *vigaňčina* (< vigan „det. košielka“). Ďalším okruhom sú názvy domáceho náradia a najmä zariadenia, napr. *bakecina* (< baket „kanvica“), *liščina* (< liška „lyžica“), *firhaňčina* (< firhang „záclona“), *zahľafčina* (< zahľavek), *periňčina* (< perina), *plachcina* (< plachta), *pokroľčina* (< pokrovec) ap. Názvy z iných významových okruhov ako slovotvorné základy pri týchto deriváciách vystupujú pomerne zriedkavo (napr. *chiščina* < chiža „dom“, *šmetaňčina* < šmetanka, *tejščina* < tej „čaj“, *karčina* < kark, *šijčina* < šija ap.). Pozoruhodné sú tu tie derivácie, ktoré sa používajú ako pomenovania osôb (typ *bejdačina* < bejdak „hlupák“, *bidačina* < bidak „bedár“, *lajdačina* < lajdak); zaujímavé je pri nich to, že už samotný ich slovotvorný základ je expresívny, takže sufix *-ina* pri nich túto expresívnosť len umocňuje. Celkove teda ide tu o názvy predmetov, s ktorými človek najčastejšie prichádza do styku, ktoré ho bezprostredne obklopujú. Je to prirodzené, pretože aby sa mohli používať isté názvy s expresívnym významovým odtienkom, to predpokladá blízky vzťah používateľa k nim a ten sa môže vytvoriť len k názvom z najbližšieho okolia.

Spomínali sme, že citové zafarbenie pri uvedených deriváciách sa dosahuje práve kombináciou slovotvorných prostriedkov, pretože tak slovotvorné základy, ako aj sufix *-ina* sú samy osebe citovo neutrálne. Tým sa práve uvedené expresíva líšia od ostatných tunajších odvodených slov s expresívnym zafarbením, pri ktorých nositeľom expresívnosti je buďto slovotvorný základ, alebo sufix.

Z formálnej stránky treba upozorniť na to, že uvedené derivácie sa tvoria od základov, ktorých gramatický rod je ženský alebo mužský, ba od mužských sa tvoria ešte častejšie. Aj tento rozpor v rodovosti slovotvorného základu a výslednej derivácie, nazdávame sa, dodáva uvedeným formáciám na expresívnosti. Pretože sufix *-ina* sa veľmi často pripája k slovotvornému základu zakončenému na *-k*, ktoré pred *-ina* alternuje s *č* (napr. *kark* — *karčina*, *gerok* — *geročina*, *lajdak* — *lajdačina*, *zahľavek* — *zahľafčina*...), vytvoril sa variant *-čina*, ktorý vystupuje napríklad v názvoch *košulčina* (< košula), *hľafčina*

(< hlava), *chiščina* (< chiža), *tejščina* (< tej), *vigaňčina* (< vigan) ap. Pri deriváciách *mantličina* a *cvedričina* treba vychádzať z deminutívnych tvarov ako základov (< mantlik, cvedrik). Nepravidelne je tvorený tvar *firhaňčina* (< firhang s koncovým *g*, ktoré však na absolútnom konci slova znie ako *k*, čím sa toto slovo vo vedomí hovoriacich zaradilo k slovám na *-k*); forma *chuscina* predpokladá základný tvar „chusta“, ktorý však v uvedenom nárečí nie je známy; ako základný, teda nezdobnený tvar bežne sa tu používa len *chustka*. Ináč vystupujú pred týmto *-ina* alternácie bežné v tomto nárečí: už spomínaná alternácia *k/č*, ďalej *t/c* (*kabat* — *kabacina*), *ch/š* (*kapeluch* — *kapelušina*).

3. Zo slovenských nárečí, pokiaľ máme o ich slovotvornej stránke charakteristiky, pravda, veľmi skromné, tento typ slov citove zafarbených nie je nám známy. Známy je však v poľštine, kde sufixom *-ina* sa tvoria deminutíva s odtienkom „współczucia, sympatji, pieszczotliwości: *krowina*: *krowa*, *psina*: *pies*, *rażczyna*: *reka*, *drożczyna*: *droga*, *chłopcyczna*: *chłopiec*, *dziecina*: *dziecie*, *szewczyna*: *szewc*... (H. Ułaszyn, *Słowotwórstwo*, Gramatyka języka polskiego, Kraków 1923, 232). Ako vidieť, ide tu v zásade o ten istý typ expresívnych slov, ako sú rozoberané dlholúcke derivácie, jedine s tým menším rozdielom, že poľské slová tohto typu majú citové zafarbenie maznavosti, kým tunajšie, dlholúcke sú skôr silne posmešné, ironizujúce.

Dost produktívny je podobný typ aj v ľudovej a hovorovej češtine pri názvoch typu: *kolařina* (kolář), *lékařina*, *redaktořina*, *sedlařina*, *tesařina*... (F. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny I*, Praha 1951, 285).

Aj v ruštine sa stretávame s podobným typom. Pomocou sufixu *-ina* sa v nej tvoria od substantívneho základu augmentatíva expresívneho charakteru typu *домина*: *дом*, *дурачина*: *дурак*, *идиотина*: *идиот*, *лапина*: *лапа* ap. (*Грамматика русского языка I*, фонетика и морфология, Москва 1952, 244).

Uvedené údaje sú síce zo spisovných jazykov, no dá sa usudzovať (najmä z toho, že ide o slová citove zafarbené), že takéto tvary jestvujú aj v poľských a ruských nárečiach. V zásade tu ide o ten istý jav, totiž o citovo zafarbené desubstantívne odvodeniny utvorené sufixom *-ina*. Rozdiel v hodnotení citového zafarbenia, aký vyplýva z uvedených citátov, nie je podstatný; dôležité je, že vo všetkých uvedených javoch je tento typ expresívny. Súvislosť našich odvodenín s uvedenými odvodeninami českými, poľskými a ruskými sa nám ozrejme až po bližšom preskúmaní geografického rozšírenia tohto typu v našich i susedných poľských a ruských nárečiach. Je nesporné, že uvedený typ v spomínaných jazykoch navzájom súvisí.

4. Druhý analogický typ tunajších expresívnych desubstantívnych názvov tvoria slová na *-(č)eta*. Charakteristické pre ne je to, že sa tvoria od slovo-
tvorných základov, ktoré sa vyskytujú najmä v množnom čísle. Samotné
expresívne formy na *-(č)eta* sú pomnožné; singulárna forma pri nich nejst-
vuje. Tvoria sa najmä od názvov častí ľudského tela, ktoré sa vyskytujú
u jedného jedinca vo väčšom počte, najmenej dve (napr. *ručeta* < ruki, *noščeta*
< nohi, *očeta* < oči, *uščeta* < uši, *lapčeta* < labi, *vlaščeta* < vlasi, *zupčeta* <
< zubi), ďalej od najbežnejších názvov ľudského odevu (napr. *nohafčeta* < no-
hafki, *bokaňčeta* < bokaňče „topánky“, *gačeta* < gače, *laščeta* < lachi „časti
obleku“, *gajdzeta* < gajdi „špinavá bielizeň“) a zriedka aj od niektorých
názvov jedál (napr. *bandurčeta* bandurki „zemiaky“, *haluščeta* < haluški).
V porovnaní s predchádzajúcim typom netvoria sa tu týmto sufixom expresíva
od názvov náradia a domáceho zariadenia a od pomenovaní osôb.

Formálne aj pri tomto type popri formáciách s pôvodným sufixom *-eta*
(napr. v názvoch *gajdzeta* < *gajdi*, *bokaňčeta* < *bokaňče*, *gačeta* < *gače*...) sú aj
odvodeniny s variantom *-četa*, ktorý vznikol pri odvodeninách so základom
zakončeným na *č* alebo *k*, ktoré pred *-eta* alternuje s *č* (napríklad podľa odvo-
denín typu *bokaňčeta* < *bokaňče*, *ručeta* < *ruki* vznikli aj formy typu *vlaščeta* <
< *vlasi*, *laščeta* < *lachi*, *uščeta* < *uši* ap.). Pritom nastali v tunajšom nárečí
normálne alternácie typu *k/č* (*ruka* — *ručeta*), *h, ch/š* (*noha* — *noščeta*, z pôv. *ž*
asimiláciou k neznelému *č*; *ucho* — *uščeta*, *lachi* — *laščeta*), *d/dz* (*gajdi* — *gajdze-
ta*) atď.

Svojím pôvodom je sufix *-eta* plurálovou nominatívnou príponou neutier,
ktorá strieda singulárovú formu na *-e* (*-če*) používanú pri tvorení názvov
mládat, najmä zvieracích (napr. *huše* — *hušeta*, *kače* — *kačeta*, *kurče* — *kurčeta*,
dzišče — *dziščeta* atď.). Tieto formácie sú však citove neutrálne. Trocha ex-
presívne sú názvy dievčat odvodené od ženských priezvisk (matkiných)
na *-aňa*, napr. *Sošaňče* < *Sošaňa*, *Juraňče* < *Juraňa*, *Džubakaňče* < *Džu-
bakaňa* ap. Najexpresívnejšie sú však názvy typu *ručeta*, *laščeta*, obsahujúce
silnú dávku maznavosti.

5. Podobná funkcia sufixu *-eta* je známa aj v poľštine, a to vo forme „-ęta
ze znaczeniem zdrobniałości, np.: nożęta: noga, oczęta: oko, rączęta: ręka,
uszęta: ucho itp.“ (Ułaszyn, c. d., 227).

6. Expresívny význam slov so sufixom *-eta* sa líši od uvedených expresív
so sufixom *-ina* nielen tým, že sa dotýka menšieho okruhu odvodéní, že je
menej frekventovaný, ale najmä tým, že samotný sufix *-eta* má zdrobňujúcu
funkciu, lebo sa používa na tvorenie plurálových tvarov od názvov mládat,
v čom už je istý stupeň expresívnosti. Táto expresívnosť sa ešte stupňuje,
ak sa použije tento sufix pri názvoch vecí, ktoré nepatria do významového
okruhu mládat.

7. Pomocou sufixov *-ina* a *-eta* (resp. ich variantov *-čina* a *-četa*) tvoria sa v dlholúčkom nárečí od názvov vecí (pri odvodeninách s *-ina* zriedka aj od názvov osôb) slová so silným expresívnym zafarbením. Pretože takéto alebo podobné odvodzovacie typy ani v našom spisovnom jazyku ani v našich nárečiach nie sú nám známe, pokladali sme za užitočné trocha obšírnejšie sa o nich zmieniť. Poukázali sme na to, že normálne pri odvodených slovách s expresívnym zafarbením nositeľom expresívnosti býva alebo slovotvorný základ, alebo sufix, ktorý potom dodáva expresívnosť celej derivácii. Pri rozoberaných expresívach utvorených sufixom *-ina* je však slovotvorný základ i sufix citovo neutrálny. Expresívnosť sa tu teda dosahuje až kombináciou týchto dvoch zložiek: vyplýva z napätia, aké vzniká medzi významom slovotvorného základu a významom, aký vytvára sufix *-ina* pri iných substantívach. Suffixom *-ina* sa v tomto nárečí totiž vytvárajú názvy látkové typu *baraňina* a zvláštny druh kolektív typu *brežina*, *jedlina* „vetvy brezy, jedle“, vystupuje teda iba pri názvoch zvierat a rastlín. Pri slovách z iných významových okruhov, ktoré sa používajú ako slovotvorný základ, sufix *-ina* nemodifikuje význam slovotvorného základu (*karčina* je názov pre ten istý designát čo *kark*, podobne *bakecina* = *baket* atď.), dodáva mu iba silné citové zafarbenie. Z toho vyplýva, že „význam“ istého sufixu je vec relatívna, že sufix je nositeľom istého významu len v spojitosti s istým významovým okruhom slovotvorných základov. Pri slovotvorných základoch iných významových okruhov môže ten istý sufix vytvárať iný význam alebo sa môže istý „význam“ sufixu neutralizovať. Aby sme sa vrátili k našim prípadom: V zásade nič nebránilo tomu, aby názov *karčina* potenciálne nepatrilo medzi názvy látok (napríklad pre pomenovanie mäsa z krku, ako je napríklad v Studenci v Levočskom okrese názov *chrepcina* „mäso z chrbta“; z materiálu Št. Koperdana v ÚSJ SAV), podobne *chuscina* by mohlo znamenať „materiál na chustky“ atď. Pravda, takýto význam by sa vytvoril, keby vznikla potreba takýchto názvov (porov. spisovné názvy typu *záclonovina*, *plachtovina*, *papierovina* ap.). Na druhej strane zas nič neprekážalo tomu, aby pre ironické pomenovanie „krku“, „chustky“ nepostačili formy typu *karčisko*, *chuscisko* ap. (podobne ako je v príp. *nožiska*, *ručiska* ap.). Medzi expresívami typu *karčisko* — *karčina* je síce istý rozdiel: typ *karčisko* by sme štylisticky mohli hodnotiť ako vulgárnu formu, kým typ *karčina* je forma ironická. Ako vidieť, nejde tu o podstatný rozdiel, len skôr o stupeň expresívnosti.

Trocha iná je situácia pri expresívnom type *ručeta*. Zárodok expresívnosti pri tomto type je v sufixe *-eta*, ktorý už sám osebe (pri názvoch zvierat a ľudí) sa používa na tvorenie názvov mládat, teda malých, spravidla aj milých vecí, v čom je už istá dávka expresívnosti. V názvoch typu *ručeta* sa pôvodný „význam“ sufixu *-eta* (t. j. na pomenovanie mládat) neutralizuje, no ostáva,

ba zosilňuje sa jeho expresívnosť, ktorá dostáva nádych ironickosti. Ironickosť v type *ručeta* oproti *karčina* je však jemnejšia, mohli by sme povedať „zhovievavejšia“, čo je asi odrazom pôvodného významu sufixu *-eta* (mládatá sú obyčajne nežné, jemné a s predstavou tejto vlastnosti cez názvy typu *kurčeta*, *hušeta* sa spájajú aj názvy typu *ručeta*).

Derivácie typu *karčina* a *ručeta* znamenajú obohatenie tunajšieho slovo-tvorného systému, i keď musíme objektívne priznať, že prakticky veľký význam to pre obohatenie slovníka tunajšieho nárečia nemá, pretože ide o sféru expresívnosti. Zvyšuje sa však nimi štylistická pružnosť tunajšieho nárečia.

K OTÁZKE LEXIKÁLNEJ DIFERENCIÁCIE SLOVENSKÝCH NÁREČÍ

KONŠTANTÍN PALKOVIČ

Jedným z mnohých problémov, ktorými sa treba zaoberať v súvislosti s nárečovým výskumom, je otázka lexikálnej členitosti slovenských nárečí. Štúdie, ktoré spracúvajú výsledky lexikálneho výskumu slovenských nárečí^{1a} podľa dotazníka V. Vážneho a lexikálnej časti dotazníka pre *Atlas slovenského jazyka*,^{1b} sa otázkami ďalšieho výskumu nárečového slovníka bližšie nezaoberajú. Nadhodenú otázku treba riešiť, pretože od rozsahu nárečovej diferenciácie závisí voľba hustoty siete skúmaných obcí a spôsob lexikálneho výskumu.

Pri pokuse o riešenie nadhodenej otázky vychádzame z materiálu zhromaždeného pomocou dotazníka pre *Atlas slov. jazyka*, pomocou lexikálneho dotazníka² i z materiálu zhromaždeného vlastným výskumom na rôznych miestach Slovenska.

Geografické rozšírenie jednotlivých nárečových slov je nejednotné. Niektoré slová sa používajú na celom slovenskom jazykovom území, iné iba na jeho prevažnej alebo menšej časti. Mnohé pomenovania sú obmedzené na niektorú hlavnú skupinu dialektov, viaceré výrazy sa vyskytujú len v niektorom krajovom nárečí a nájdu sa aj také lexikálie, s ktorými sa stretáme iba na veľmi obmedzenom priestore, prípadne len v skupine niekoľkých obcí. Existujú však aj špeciálne slová typické pre jednu obec. Presnejšie delenie nárečových slov na celoslovenské, oblastné, krajové, úzko krajové a individuálne bude možné až po získaní dostatočného množstva slovníkového materiálu z celého územia Slovenska. No aj doteraz prístupný materiál nám dovoľuje urobiť niektoré predbežné závery.

Prvý a dosť podrobný obraz o lexikálnej členitosti slovenských nárečí nám podáva materiál zozbieraný a zmapovaný pre *Atlas slovenského jazyka*.

^{1a} Štúdie sa uvádzajú ďalej.

^{1b} Dotazník pre výskum slovenských nárečí (*Atlas slovenského jazyka*), Bratislava 1947. Zostavil E. Paulíny a J. Štolc. Ďalej len „nárečový dotazník“.

² Dotazník pre výskum slovníka slovenských nárečí, Bratislava 1961. (Cyklostyl.). (Zostavil K. Palkovič). Ďalej len „lexikálny dotazník“.

Zmapované lexikálne časti nárečového dotazníka³ sú prehľadnou ukážkou rozšírenia skúmaných slov takmer vo všetkých slovenských obciach. Na celom slovenskom jazykovom území, odhliadnuc od rozmanitej fonetickej podoby, sa vyskytujú napr. tieto slová: včera, streda, nedela, slnko, dážď, železo, uhlie, doska, nôž, vidly, hrable, mlyn, chlieb, sol, mäso, kosť, krv, slza, srdce, bleha, kôň, vól, zajac, srna, orech, jablko, lan, cibula, cesnak, chren, moch, vřba, žltý, svietiť, spievať, dievka, život. Ide tu napospol o slová zo základnej slovnej zásoby.

V oblasti, ktorá susedí s cudzím jazykovým územím, používa sa v niektorých prípadoch prevzaté slovo, kým v ostatných nárečiach je slovo domáce. Napr. namiesto *vlk*, *vlna*, *piesok* sa v niektorých južných okresoch hovorí *farkaš*, *pamut*, *homok*.⁴

Na prevažujúcej časti slovenského jazykového územia sú obvyklé slová *kmotor*, *smäd*, *pivnica*, *hrb* (na tele), *kréma*, kým ich ekvivalenty *kum*, *žížeň*, *sklep*, *pukel*, *hospoda*, *hostinec*, *šenk*⁵ sa používajú iba na menšom, poväčšine okrajovom území.

Hlavné skupiny slovenských nárečí, ako sú stredoslovenské, východoslovenské a západoslovenské, majú popri svojských hláskoslovných a tvaroslovných znakov aj osobitosti lexikálne.

Pre východoslovenské nárečia sú charakteristické napr. slová *zarno* (obilie), *trebalo*, *pokriva* (zihlava), *valal* (dedina), *skura* (koža), *pal'ec* (prst), *pokrutka* (oblička), *hrad* (ladovec)^{6a} a iné. Slová *zochabíc* (nechať), *pleveň* (stodola), *gločki* (členky na nohe), *šara* (mledzivo), *scireň* (strnisko), *dišel* (oje),^{6b} *kos-*

³ Mapy zostavené z vyplnených dotazníkov pre Atlas slovenského jazyka sa nachádzajú v archíve dialektologicko-historického oddelenia ÚSJ SAV.

⁴ Slovo *farkaš* v južnej časti okresu Košice a Trebišov, *pamut* na juhu okresu Michalovce, *homok* vo viacerých okresoch na južnom Slovensku. Rozlohu okresov uvádzame podľa administratívneho rozdelenia z r. 1945.

⁵ Výraz *kum* (*kumo*, *kuma* a i.) je na juhovýchode okresu Sobrance a sporadicky aj v okresoch Stará Ľubovňa, Giraltovec, Stropkov, Snina a i.; *žížeň* (*žízeň*, *žízeň* a i.) je v holičskom nárečí a prilahlých obciach Senického okresu; *sklep* „pivnica“ (vo význame „obchod“ je slovo známe aj inde na Slovensku) je v severnej časti záhorskeho nárečia až po čiaru Malé a Veľké Leváre—Studienka—Plavecký Peter; *pukel* (*pukjel*, *pukej* a i.) je na Spiši, v Gemeri a roztrúsené aj v iných východoslovenských okresoch; *hospoda* je v holičskom nárečí, *hostinec* je vo Vozokanoch a Výchapkoch v Nitrianskom okrese a Horných Obdokovciach v okrese Topoľčany, *šenk* je na Záhorí (čiastočne), ďalej na západe od Bratislavy až po Nové Mesto nad Váhom, v okrese Hlohovec a prilahlých obciach Nitrianskeho okresu. Výrazy *hostinec* a *hospoda* v iných významoch sú známe aj inde. Pozri o tom V. Blanár, *Zo slovenskej historickej lexikológie*, Bratislava 1961, 189—192.

^{6a} Z vlastného výskumu najmä v Nižnej Šebastovej, Kapušanoch, Hendrichovciach a Petrovanoch pri Prešove.

^{6b} Podľa materiálu zhromaždeného pre Atlas slovenského jazyka slovo *zochabíc* (*zochabíc* a i.) sa nevyskytuje v okrese Poprad a prilahlých obciach okresu Sp. Nová Ves (po Hornád a S₁. Novú Ves), — tu je *ňehac* (porovnaj aj na str. 100 pri poznámke č. 32a).

matki (egreš)⁷ sa vyskytujú iba v niektorých východoslovenských nárečiach. naproti tomu výrazy *trimac* (držať), *tureň*, *turňa* (veža), *hače* (žriebä), *barsi bardzo* (veľmi),⁸ *jarec* (jačmeň)⁹ a i. sú rozšírené aj na západ od hranice východoslovenských nárečí.

Slová *puolki*,¹⁰ *olovrant*, *rasca*,¹¹ *puojd*,¹² *mládza*, *stik*, *jelša*, *liace*^{13a}, *čeriesto* (časť pluhu),^{13b} sú príznačné najmä pre stredoslovenské nárečia. Oblasť stredoslovenských dialektov nemožno však tak presne lexikálne vymedziť, ako je to pri východoslovenských nárečiach.

Niektoré slová spájajú stredoslovenské nárečia s východoslovenskými, napr. *liace*, *olovrant*. Určité lexikálne vzťahy možno pozorovať medzi severnými stredoslovenskými a východoslovenskými nárečiami, napr. pri slove *puojd*, *žito*,^{14a} *borsuk* (jazvec).^{14b} Južné stredoslovenské nárečia zase lexikálne viac súvisia so západoslovenskými. Majú napr. spoločné výrazy *raž*, *jazvec*, *oprati*, *poval* (pôjd) a i.

Slová *bogdál* (bocián),¹⁵ *šenk*, *húra/hóra* (pôjd), *olša*, *egreš*, *otka* (styk), *oprati*, *gréfa* (rebrina), *lúkota* (bahra), *otava* (mládza), *nešpor* (olovrant), *porád* (priam, stále) sú typické pre západoslovenské nárečia. Lexikálnu a práve tak aj hláskoslovnú a tvaroslovnú hranicu západoslovenských nárečí nemožno vyznačiť tak presne ako pri východoslovenských nárečiach. V doteraz

v okolí Levoče a Sp. Podhradia (tu je tiež *ňehac*) a v severozápadnej časti okresu Giraltovce pri Tople, kde je *ňehac*. Výraz *pleveň* je v Zemplíne; *gločki* (*glečki*) je v okrese Giraltovce, v južnej časti okresu Bardejov, čiastočne v okrese Vranov a Michalovce; *šara* (*šara*) je v Šariši a Spiši; *scireň* (*scereň*) je v Šariši, Zemplíne a popri *scirňisko* a *scirňisko* aj v Above a na Spiši; *dišel* (*dišlik* a i.) je na Spiši, v Šariši (popri *oš*), v Zemplíne (popri *oj*, *oje*, *ojo*, *ojco*, *druk*), v Above (popri *ojco*, *olco*) a v goralských nárečiach na Orave a Spiši (v podobe *dešel* a i.).

⁷ Rozšírenie slova *kosmatki* u J. Štolca. *Názvy rastliny Ribes grossularia v slovenských nárečiach* (S mapou), Jazykovedné štúdie II, Bratislava 1957.

⁸ Výraz *trimac* (*trimat*, *trímat* a i.) sa nachodí aj v Gemeri, v Štrbe a vo Važci, slovo *tureň* (*turňa*) je rozšírené aj v Gemeri a čiastočne aj v Novohrade; *hača* (*hače*, *hačur* a i.) je čiastočne aj v Gemeri a v Liptove (Štrba, Važec); *bars* (*bardzo*, *barzo*) je aj v Gemeri, v goralských nárečiach na hornej Orave a na Spiši a v liptovských obciach M. a V. Borové, Huty, Štrba a Važec. Pozri aj J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, Turč. Martin 1932, 33 a 425.

⁹ V. Vážný, *Príspevky k slov. dialekt. slovníku I*. Obilie alebo zbožie a jeho druhy. Zemiaky. SMS II, 1924, 75—77. Tam aj mapa.

¹⁰ J. Štolc, c. d., 41.

¹¹ A. Habovštiak, *Rasca, kmín, stokláška*, SR 18, 1952—1953, 426. Tenže, *Pomenovanie rasca v slovenských nárečiach*, Sborník k 70. narodeninám akad. Fr. Trávníčka, Praha 1958, 325—335.

¹² Tenže, *Názvy pre pomenovanie pôjda v slovenských nárečiach* (rukopis).

^{13a} Tenže, *Diferenciácia slova liace a lievě v slovenských nárečiach* (rukopis). Uverejnené v *Magyar nyelvjárások VII*, Budapest 1961, 153 a n. s mapou pod názvom „A liace szó és „löcs“ szó vällozatai a szlovák nyelvjárásokban“. Za požičanie rukopisov autorovi ďakujem.

^{13b} Na západe je slovo známe vo význame „časť tela“, na východe ako nadávka a „stará, nepotrebná vec“.

^{14a} V. Vážný, c. d., 13.

^{14b} Výraz *borsuk* prechádza na severe až do západoslovenského nárečia na Kysuciach.

¹⁵ Podľa materiálu získaného pomocou dotazníka V. Vážneho.

prístupnom zmapovanom materiáli niet slov, ktoré by boli spoločné pre celú západoslovenskú nárečovú oblasť. Napr. severnou hranicou výskytu slova *húra/hóra* je južná časť Piešťanského okresu, slovo *nešpor* (*nešpori*) sa používa na juh od čiar Nové Mesto nad Váhom — južná časť okresu Bánovce, ale nie je všeobecne rozšírené na Záhorí. Západoslovenské slová *egreš*, *poval*, *oprati*^{16a} zasahujú do stredoslovenského nárečového územia. Stredoslovenské slovo *jelša* zase preniká ďaleko do západoslovenskej nárečovej oblasti. Slová *stodola*, *otava* a i. spájajú západoslovenské nárečia s východoslovenskými. Isté lexikálne vzťahy sú medzi východoslovenskými a gemerskými i medzi goralskými a východoslovenskými nárečiami.^{16b}

Výrazy *pajta* (stodola), *padláš* (pôjd), *homok* (piesok) sú rozšírené najmä v južnejších častiach Slovenska.^{17a}

Aj krajové nárečia majú niektoré typické slová. Napr. slová *húra*, *sklep* (pivnica), *stareček* (starý otec) a i. (pozri aj ďalej na str. 100) sa vyskytujú na Záhorí, výraz *hrube* (veľmi) v okrese Trenčín, Bánovce, Topoľčany a Púchov, *žížeň*, *kocíki* (členky na nohe), *hospoda* v holičskom nárečí, *pocoš* (lievč), *odvaľnica* (plužná doska) na Kysuciach, *drob*, *drobi* (črevá) a *švápka* na Orave a v Liptove, ^{17b} *vocki* (opraty) na severnej a strednej Orave, *štál* (stodola) vo zvolenskom nárečí, *klinovník* (uterák) vo zvolensko-novohradskom nárečí a pod. Pre Novohrad sú charakteristické slová *havránka* (olovrant), *tok* (stodola), pre Gemer *outref*¹⁸ (olovrant), *kolesňa* (stodola), *hantuch* (uterák). Výrazy *juzina*¹⁹ (olovrant), *bojisko* (na Orave vo význame stodola, na Spiši holohumnica), *lelito* (črevo),²⁰ *flaki* (črevá)²¹ sú zase príznačné pre goralské nárečia.

Niektoré slová sú rozšírené iba na veľmi malom území; tak napr. slovo *chalupi* (pôjd) je len v juhozápadnej časti okresu Piešťany, *šop*, *šopa* (stodola) v okrese Nové Zámky, *duže* (veľmi) vo východnej časti okresu Sobrance, *pusták* (prieloh) medzi Modrou a Trnavou.

V nárečiach jestvuje mnoho individuálnych slov, špecifických pre jednu alebo dve obce. Takéto špeciálne výrazy môžeme uviesť z obce Málince:²²

^{16a} O rozšírení slova *egreš* pozri J. Štolc, c. d., o slove *poval* a *oprati* pozri A. Habovštiak, c. d. v poznámke 12 a 13a.

^{16b} Pozri poznámku č. 8.

^{17a} Slovo *pajta* je v Ponitří, v okrese Levice (popri *stodola*), Banská Štiavnica, čiastočne aj v Novohrade. O rozšírení slova *padláš* (*palláš* a i.) pozri A. Habovštiak, c. d.; o slove *h mok* pozri poznámku č. 4.

^{17b} *drob*, *droba*, *drobi* — na dolnej Orave.

¹⁸ *outref* (*outréf*, *outríaf* a i.).

¹⁹ *juzina*, *javuzno*, *juzena* a i.

²⁰ Na hornej Orave.

²¹ Na Spiši.

²² Podľa vyplneného lexikálneho dotazníka v obciach Málince (okr. Lučenec), Kokava (Lipt. Mikuláš), Mestečko (Púchov), Zborov (Kys. Nové Mesto), Mošovce (Martin), Dubové (Trnava) — čiastočne Štefanová (Modra); ostatné z vlastného výskumu.

padalica (raž vzišlá z vypadaného zrna), *dedruha* (blana pod vaječnou škrupinou), *vrčisko* (postel baču), *k'itaja* (zakončenie pastierskeho biča), *čamporina* (tekuté krmivo pre dobytok), *čakvarina* (druh lúky); Kokava v Liptove: *škrľúch* (znetvorené prasa), *zachrpčenča* (v raste zaostávajúce prasa), *šušovorka* (zle vyvinutá hlávka kapusty), *kúdelčica* (praslička), *somík* (valec na hrabliach); Mošovce: *kostrnáčik* (neoperené holúbä), *beluša* (hrach roľný siaty), *samosejka* (lucerna chmeľovitá); Mestečko: *gajdica* (držadlo kosy), *hrscelňica* (odberačka v žatve), *šúvarina* (burina), *leňhina* (výhonky stromov ako krmivo); Zborov: *chlapačka* i *šlapotina* (sneh s vodou a blatom), *nadvorek* (odrastené prasa), *pachorina* (močový mechúr ošípanej), *rodňik* (placenta kravy, ošípanej); Bystrička pri Martine: *perinĳi* (lalôčky sliepky); Petrovany pri Prešove: *preligač* (epiglottis), *nacenĳi* (slabina); Dubové: *rumpoták* (plechový zvonec na kravu); Štefanová: *otrchalki* (riedke strapce hrozna); Kúty: *sábat* (*volade po poli sábe* — chodí, túla sa). Či tu všade ide o výrazy typické iba pre príslušné obce, alebo či sú to slová známe na širšom okolí, bude možné určiť až po podrobnom terénnom výskume.

Hranice výskytu niektorých slov sa zhodujú s celkovým územným vymedzením príslušného nárečia. Tak je to napr. pri slovách *svačina*, *stareček*²³ v záhorskom nárečí, *zarno*,²⁴ *jarek* (potok), *lenča* vo východoslovenských nárečiach, *juzina* v goralskom nárečí a i. Oblasť rozšírenia nárečových slov je alebo kompaktná, presne ohraničená, napr. pri slove *nešpor*, *jarec*,²⁵ *egreš*,²⁶ alebo nesúvislá; slová sú rozptýlené na rôznych miestach. Napr. *pleban* (*kleban*, *gleban* a i.) a *pop* (*pip*, *pup* a i.) obe vo význame „kňaz“ rím. kat. — pravoslávny) nachodíme v ojedinelých obciach viacerých východoslovenských okresov. Gemerský výraz *hantuch* sa objavuje aj pri Banskej Štiavnici,²⁷ goralské slovo *juzina* sa vyskytuje aj pri Kremnici,²⁸ Banskej Štiavnici²⁹ a Novej Bani,³⁰ východoslovenské *bars*, *bardzo* nájdeme zase až v severozápadnom Liptove.³¹ Takéto slová, ktoré popri výskyte na kompaktnom území sú roztrúsené aj na vzdialenejších miestach od hlavnej oblasti ich rozšírenia, poukazujú na pôvod obyvateľov neskôr kolonizovaných osád.

Presnou východnou hranicou rozšírenia slova *poval* (pôjd) je rieka Hron, lexikálna izoglosa výrazu *turňa|tureň* ide na Spiši presne po západnej hraničnej čiare Popradského okresu, pri slove *kolesňa* sa izoglosa presne kryje s východ-

²³ V. Vážný, *Príspevky... II. Slovenská rodina*, c. d., 187.

²⁴ V. Vážný, *Príspevky... I. Obilie...*, c. d., 11.

²⁵ V. Vážný, c. d., 15.

²⁶ J. Štolc, c. d. (mapa).

²⁷ Banská Belá, Štiavnické Bane (predtým Piarg).

²⁸ H. Ves, Nevoľné.

²⁹ Kopanica, Sitnianska, Ilja, Štiavnické Bane, Banská Belá.

³⁰ Dolné Háme.

³¹ Pozri poznámku č. 8.

nou hranicou okresu Rimavská Sobota; severná hranica rozšírenia slova *klinovník* v okrese Banská Bystrica vedie po rieke Hron. Skupina obcí v severozápadnej časti okresu Spišská Nová Ves (na západ od okresného mesta a na sever od rieky Hornád), i keď patrí do západnej skupiny centrálného spišského nárečia,^{32a} sa lexikálne líši od svojho okolia. Nevyskytujú sa tu napr. východoslovenské slová *dišiel, olcha, zochabic*, ale príslušné stredoslovenské ekvivalenty.

Zaujímavý obraz poskytuje aj pohľad na diferenciáciu jedného krajového nárečia. Napr. záhorské nárečie, ktoré sa líši od ostatných západoslovenských dialektov svojou hláskoslovnou a tvaroslovnou podobou, má aj mnoho slovníkových osobitostí. Istá časť slov sa zhoduje s českými, najmä moravsko-slovenskými slovami. Napr. *říkat* (vravieť), *líbat, s-mívat (sa)* (vyskytuje sa aj s predponami *do-, na-, -o, vi-, za-*), *žúřit sa* (byť v nesváre), *sňídat, podzim, zelé, žňa, zedník, holénka* (na čížme), *tadi* (tu), *enem* a i. Istá časť záhorských slov je spoločná pre celú oblasť tohto nárečia,^{32b} napr. *svačina, stareček*, iné slová sú územne diferencované. Napr. slovo *tešč* (svokor) sa používa v okresoch Malacky a Bratislava,^{32c} ale nie je rozšírené v severnej polovici Záhoria, kým výrazy *žižeň* a *sklep* (pivnica) sú zase obvyklé v severnej časti. Pre zemiaky sú v záhorskom nárečí až tri pomenovania: *grumbír* v holičskom nárečí (býv. Skalický okres), *krumpole, grumbole* a pod. v okrese Malacky a Bratislava a *erteple* (*ertepue*) na okolí Kútov a v severovýchodnej časti záhorského nárečia.³³ Ešte na menšom území sú rozšírené slová *čercaduo* (čerieslo) — v podhorskej časti Bratislavského okresu a prilahlých obciach okresu Malacky, *kociki* a *hospoda* — v holičskom nárečí. Výraz *ulahla/ulahel* (prieloh) je známy iba v časti Senického okresu a prilahlých obciach býv. okresu Skalica a záznam o výskyte slova *kadúbek* (prameň) je dokonca len z dvoch obcí Senického okresu (Čáry a Smolinské).

Aj v slovníku dvoch susedných obcí, geograficky a nárečove veľmi blízkych, ako sú napr. Brodské a Kúty,³⁴ nachádzame pozoruhodné rozdiely. Z týchto obcí máme zaznačené tieto odlišné dvojice slov (výraz na prvom mieste je z Brodského): *seňík — plevník* (malá stodola), *patra — holoví* (pôjd v stodole), *kurník — koplín* (starš. — kurín), *bikarňa — bičnica* (stajňa s obecnými býkmi), *poji —*

^{32a} J. Štolc, *Dialektické členenie spišských nárečí* (S mapou), LS I/II, 1939—1940, 139 a n.

^{32b} Oblasť záhorského nárečia vymedzil V. Vážný v štúdiu *Príspevky k štúdiu nárečí západného Slovenska* (S mapou), ŠMS III, 1925, 56—70, 125—145. Namiesto termínu „nárečie Moravskej doliny“, ktorý používa V. Vážný, sa v slovenskej dialektologickej literatúre zaužíval názov „záhorské nárečie“ podľa zemepisného názvu „Záhorie“; podobne aj etnografické pomenovanie „Záhoráci“.

^{32c} Slovo *tešč* (češć a i.) sa vyskytuje aj v okolí Žiliny, na väčšej časti Oravy, v Liptove, v juhovýchodnej časti okresu Prešov.

³³ V. Vážný, c. d., 75.

³⁴ Obe obce patria do býv. okresu Skalica; v oboch sa používa tzv. holičské nárečie. Dediný sú na rovine, vzdialené od seba 4 km.

stáňi (stred na polovicu rozdelenej role), *hromátka* — *drevina* (kríž obilia z 9 snopov), *grumbír* — *erteple*, *trochar* — *smetňičkar* (roľník s malou výmerou poľa), *linda* — *oliva* (topoľ biely), *slepé oko* — *slepi mak* (*Papaver rhoeas*), *suchá bjeta* — *vodňi zelina* (*galinsóga*), *živé tíňi* — *živáň* (*kustovnica*, *ker*), *galóti* — *húzni* (kúpené nohavice), *topánki* — *haušuchi* (starš. gen. — ženské topánky), *polobotki* — *parize* (starš. gen. — poltopánky), *mamaliga* — *mú-cenka* (zemiaková omáčka), *rosňák* — *sečňák* (14—15 ročný chlapec), *harmo-nika* — *harvana*, *štaciôn* — *štúcija*.

Počet pomenovaní pre ten istý pojem, ako sme videli, je často veľmi roz-manitý. Pre niektoré pojmy je vo všetkých slovenských nárečiach jediné pomenovanie, ako napr. pre slnko, život, svietiť a i. (ďalšie pozri na str. 96), pre iné pojmy je pomenovaní niekoľko. V prípade pomenovacej diferenciacie sú v rozšírení jednotlivých pomenovacích spôsobov odlišnosti. Pojmy ‚kmotor‘, ‚smäd‘, ‚pivnica‘ majú v slovenských nárečiach dve pomenovania, ale jedno z nich, teda výrazy *kum*, *žičeň* a *sklep sa* používajú skôr na okrajovom nárečo-vom území. Dvojice výrazov *raž* — *žito*, *jačmeň* — *jarec*,³⁵ *jazvec* — *borsuk* sú približne rovnako rozšírené, no prvé z nich sa vyskytujú v juhozápadnejšej časti slovenského jazykového územia. Pre remene na konskom postroji sú v nárečiach dva hlavné názvy — *oprati a liace*, kým ekvivalenty *vocki*, *obodze* a i. sú skôr okrajové. Podobne je to pri pomenovaní popoludňajšieho jedenia. Najrozšírenejší je tu názov *olovrant* a ostatné, ako *svačina*, *havránka*, *outref* a *juzina*, sú obmedzené na menšie okrajové nárečové oblasti.

Priestor na dome pod strechou sa v slovenských nárečiach pomenúva ôsmimi odlišnými názvami: *hóra*, *poval*, *pyojd*, *padláš*, *na izbe*, *pientro*, *vrch* a *chalupi*. Pre miesto, kde vyviera voda, je v nárečovom dotazníku zaznače-ných deväť ľudových výrazov: *prameň*, *žriedlo*, *studňička*, *stok*, *vriječ*, *vivjeračka*, *prúd*, *kadúbek*, *foraš*. Skupina pasúceho sa dobytky je pomenovaná až 25 roz-manitými spôsobmi: *stádo*, *črieda*, *krdel*, *gula*, *húf*, *hula*, *hromada*, *grba*, *kupa*, *tlupa*, *chup*, *moc*, *velo*, *bohato*, *dužo*, *rákoš*, *šerek*, *ňaj*, *hajstra*, *falka*, *tarap*, *folt*, *čorda*, *čapat*, *cupor*. J. Štolc³⁶ uvádza pre rastlinu *Ribes grossularia* vyše dvadsať základných druhov názvov a viac než 110 tvarových a hlásko-vých variantov. Napr. *egreš*, *pyolki*, *mochnački*, *bravienki*, *viňički*, *kosmatki* a iné. Mnoho morfológických a fonetických variantov je najmä pri prevzatých slovách, no vyskytujú sa aj pri slovách domácich. Slovo *lievě/lušňa* sa vysky-tuje podľa A. Habovštiaka³⁷ v slovenských nárečiach až v 87 rozličných

³⁵ V. Vážný, c. d., 15.

³⁶ *Názvy rastliny Ribes grossularia v slovenských nárečiach* JŠ II.

³⁷ *Diferenciácia slova liace a lievě v slovenských nárečiach*, (rukopis).

variantoch. Slovo prieloh je vo vyplnených nárečových dotazníkoch zaznačené v 41 variantoch.

Na veľkú pestrosť pri pomenúvaní motýľov v slovenských nárečiach poukázal V. Vážný, s ktorou (podľa domnienky autora) sotva môže súťažiť iný slovanský jazyk. Vo svojom diele o slovenských nárečových menách motýľov³⁸ uvádza vyše 170 základných druhov pomenovaní tohto hmyzu, popri tom množstvo výrazov odvodených a fonetických variantov. Napr. *motúl, nocka, letačka, striga, svrabliak, smrťihlav, mlinár, lišaj, babočka* a iné. Rozmanitosť slovenských ľudových názvov je aj pri pomenovaní iných druhov hmyzu.³⁹

S. Utěšený zisťuje aj v českých nárečiach, o ktorých sa predpokladalo, že sú lexikálne málo diferencované, pomerne značnú pomenovaciú rozmanitosť.⁴⁰ S podobnou bohatosťou v pomenovaní sa stretáme aj v neslovanských jazykoch. Pre ‚nevädzu‘ (*Centaurea cyanus*) je napr. v nemčine podľa Dornseiffa⁴¹ 32 a pre ‚jesienku‘ (*Colchicum autumnale*) až vyše 40 ľudových mien. Ďalšie príklady uvádza V. Vážný.⁴²

Z doteraz prístupného materiálu ešte ťažko usudzovať, pre ktoré druhy pojmov je pri pomenovaní v slovenských nárečiach jednotnosť a pri ktorých je variabilita. Na označovanie vecí a javov spolupôsobilo mnoho činiteľov, ktoré sa vzájomne dopĺňali a krížili. Napr. prírodné podmienky, geografická poloha a členitosť, administratívne rozdelenie, vzdialenosť od mesta, styk so susednými nárečiami a s cudzím jazykovým prostredím, kolonizácia, čas vzniku pomenovania a iné. Predsa však možno už z prístupného materiálu uzatvárať, že názvy pre veci, javy, deje, pracovné procesy, vzťahy a pod., s ktorými prišiel človek do styku v dávnejších dobách, sú jednotnejšie, a naopak zase pomenovania toho, s čím sa človek stretol až v novšom čase, sú diferencovanejšie.⁴³

V tomto článku smesi nevšimli významovú stránku nárečových slov, otázku vzťahu nárečovej a spisovnej slovnej zásoby, vývoj nárečovej lexiky, ani vývinové tendencie v súčasnosti. Nezaoberali sme sa ani otázkou vzťahu slovného bohatstva slovenských nárečí k susedným, najmä slovanským jazykom a ich nárečiam, napr. na západe k českému, na severe k poľskému, na východe k ukrajinskému, na juhu k maďarskému jazyku. Porovnávacia štúdia podobného druhu predpokladá podrobný nárečový výskum vo všetkých

³⁸ V. Vážný, *O jménech motýlů v slovenských nářečích*, Bratislava 1955.

³⁹ V. Vážný, *Slovenské lidové názvy šídla a vážky*, Čes. čas. fil. I, 1942—1943, 103—115.

⁴⁰ S. Utěšený, *K studiu českých lidových názvů malých zvířat*. Nářeční názvy dešťovky (rod *Lumbricus*) a sémantický vývoj výrazů žízala-žoužel, SaS XXII, 1961, 14—30.

⁴¹ F. Dornseiff, *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*, Berlin—Leipzig 1934, 180 a 109—110.

⁴² V. Vážný, *O jménech...* 14.

⁴³ V. Vážný, c. d., 15.

slovanských jazykoch. Aj ostatné nadhodené otázky by si zaslúžili osobitné spracovanie. Tu nám skôr išlo iba o upozornenie na niektoré problémy, ktoré s treba ujasniť pri nárečovom výskume a ktoré bude možno riešiť po podrobnejšom výskume a po zmapovaní väčšieho počtu lexikálnych javov.

Pre bližšie a presnejšie vymedzenie lexikálnej diferenciacie slovenských nárečí je potrebné vykonať podrobný lexikálny výskum. Po podrobnom lexikálnom výskume, po starostlivom výbere a zmapovaní slovníkových javov zo všetkých tematických oblastí bude možné hľadať nejaké zákonitosti vo vývine lexikálnej diferenciacie slovenských nárečí a urobiť všeobecnejšie závery. Ako sa ukazuje, podrobný lexikálny výskum bude treba vykonať najmenej aspoň v jednej obci z každého okresu⁴⁴ na území slovenského jazyka a po zistení spoločnej, nemenlivej časti slovnej zásoby bude možné pri ďalšom výskume venovať väčšiu pozornosť lexikálnej diferenciacii a semaziológii.

⁴⁴ Podľa administratívneho rozdelenia r. 1945.

TVARY NA *-ENCE* V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH

MILAN MAJTÁN

V slovenských nárečiach názvy mláďat živočíchov majú v pluráli dvojaké tvary. Jedny sa končia na *-atá*, druhé na *-ence* alebo *-ce*. V tejto práci chceme poukázať na geografické rozšírenie a produktívnosť uvedených tvarov. Použitý materiál je z archívu dialektologicko-historického oddelenia Ústavu slovenského jazyka SAV a z uverejnených nárečových monografií, štúdií a článkov. Tvary zakončené na *-ence*, *-ce* sú pozoruhodné i tým, že nemajú zodpovedajúcich tvarov v singulári. Ani v najstarších pamiatkach nemáme dokladov na singulár, plurálové tvary na *-ence* patrili k singuláru *nt-kmeňov* typu *jahňa* a tvary na *-ce* k singuláru *nt-kmeňov* typu *prasa*.

Oba tvary majú spoločný pôvod.¹ Viacerí lingvisti poukazovali na to, že *nt*-kmene súvisia geneticky s *n*-kmeňmi, že *t* je novšia časť sufixu *nt*, ktorá sa ako pádová prípona plurálu stala častou kmeňa a prešla aj do singuláru. Z pôvodného *n*-kmeňa vznikli aj tvary zakončené na *-ence*. Tvary na *-ence* sa utvorili z *n*-kmeňa deminutívnou plurálovou príponou *-bci*.

Tieto dvojaké tvary sa ešte v staršom praslovanskom období pomiešali a spočiatku sa vytvorili dva slovotvorné typy s neúplnými paradigmami:

1. vo východoslovanskej oblasti **agnen-ъкѡ* — **agent-a*,
2. na ostatnom slovanskom území **agnen(t)* — **agnen-bci*.²

V starej češtine, v slovenčine a v južnoslovanských jazykoch sa uplatnil druhý slovotvorný typ. V ďalšom vývine sa tento typ porušil a dnes sa prejavuje nerovnako. V súčasnej češtine sa uplatňuje len *nt*-kmeňová deklinácia, v srbochorvátčine a v bulharčine sa aj v pluráli uplatnila *nt*-kmeňová deklinácia, resp. v srbochorvátčine kolektíva typu *jagnjad*, *telad*, no zachovali sa aj pôvodné tvary na *-ence*, *-ce*. V starej češtine a v strednej a západnej slo-

¹ Výklady a náhľady o pôvode a vývine *nt*-kmeňov: V. Machek, *Origine des thèmes nominaux en -et- du slave*, *Lingua Posnaniensis* I, 1949, 87—98. — J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka II*, Bratislava 1958, 231—237. — J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého III — I*, Praha 1896, 424—425. — O. Hujer, *Slovanská deklinace jmenná*, Praha 1910, 50 a n. — E. F. Karskij, *O suffiksach v russkích sloвах típa telonok, Vaseňka, ručeňka, beleňkij*, Vilna 1889 a i.

² V. Machek, c. d., 90—91, porov. F. Oberpfalcer, *Rod jmen v češtině*, Praha 1933, 233.

venčine sa typ **agnen(t)* – **agnen- bci* najviac uplatnil. Tvary na *-ence* sa dodnes zachovali v najväčšom rozsahu v stredoslovenských a západoslovenských nárečiach.

Názvy mládat sa v slovanských jazykoch tvorili aj bez kmeňotvornej prípony *en*, ak slovotvorný základ nepomenúval dospelého živočícha, napr. slov. *telce*, *prasce*, *štence* (aj *štenec!*), sbch. *prãsci*, *těoci* aj *tělici*, *pilići*, blh. *telci*, *pílci* ap.

Pomenovanie odvodené príponou *-ec*, resp. *-ac* (< *-bcb*) označuje menšieho, resp. mladého dospelého jedinca, a nie mláďa, ak slovotvorný základ pomenúva dospelého živočícha: slov. *baranec*, *bravec*, sbch. *brávac*, ukr. *žerebec* (mladý kôň popri *žereb*). Sem patrí aj slovenské *žrebec*.

V staroslovienských názvoch *agnьcb*, *telьcb*, aj keď ich korene neoznačujú a neoznačovali dospelé živočíchov, nešlo o pomenovanie mládat v pravom zmysle slova. V súčasných slovanských jazykoch oboch slovotvorných typov sa vyskytujú ako lexikalizované z cirkevnej slovančiny, často s osobitným významom. Napr.: stsl. *agnьcb* (< **agnь*, lat. *agnus*) = baránok, *baranec* „*agnьcb* božii“, blh. *ágnec* = 1. baránok, posvätený chlieb pri cirkevných obradoch, 2. pren. obetný baránok: stsl. *telьcb* = obetný býček, „zlaté teľa“, rus. (z csl.) *telec* = 1. arch. býček, 2. súhvezdie Býka, sbch. *telac* = žart. „*telac* Božji“, blh. *telec* = 1. arch. „zlaté teľa“, 2. súhvezdie Býka, pol. *cielec* = býček, *odchowane ciele*, stč. *telec* = obetný býček. Aj existencia deminutíva *telček* v češtine potvrdzuje, že pomenovanie *telec* neoznačovalo mláďa.

Analogicky tvorili sa aj názvy iných menších alebo relatívne menších živočíchov, napr. slov. *mravec*. č. *mravenec* (!), sbch. *mrāv*, *mrāvūc* (< **morvb*), slov. *krahulec*, č. *krahujec* (< **kragujb*) — menší ako jastrab, slov. *srnec*, č. *srnec* ap. (< **srnъ*) — menší ako jelen, *vrabec* (< **vorbb*) ap.

V staroslovienských textoch sú doložené názvy mládat *kluse*, *osble*, *ovbčę*, *otročę*, *žrěbę* a názvy *agnьcb*, *telьcb*. Z *nt*-kmeňových tvarov sú tam len tvary nominatívu, genitívu a lokálu singuláru a tvary genitívu plurálu.³ Tvary na *-ence*, *-ce* nie sú doložené. Malý počet dokladov pre názvy mládat vyplýva z charakteru staroslovienských textov.

V starej češtine boli plurálové tvary na *-ence* hojne rozšírené. Doklady: *ovec...i s jehenci*, *rozděluje ovce od kozlenec*, *patero kotenec*, *patero lvíčenc*, *orel lisence vzhvátí*, *haděnci*, *myšence*, *ptáčenci*, *pokrm ptáčencóm*, *hniezdo orlové s ptáčenci*, *lastovičence*, *kavčencóm*, *orličenc se bojiechu* ap.⁴ Okrem nom.-ak. sg. *telec* (pozri vyššie) niet však ani jedného dokladu zo singuláru. Plurálové tvary zakončené na *-ence* patrili k singulárovým tvarom *nt*-kmeňovým. Tvary nom. sg. *kuřenec*, *kotenec*, *kozlenec*, *husenec*, *ptáčenec*, *lvíčenec* a i. s.

³ M. Weingart, *Rukověť jazyka staroslověnského*, Praha 1938, 174. — W. Vondrák, *Altkirchenslavische Grammatik*, Berlin 1912, 442—443.

⁴ F. Oberpálcer, c. d., 97—106, 231—233.

utvorili autori historických slovníkov J. Jungmann a J. Gebauer⁵ ako heslové slová podľa plurálových tvarov analogicky. Takisto aj Fr. Ryšánek v Slovníku k Žilinskej knihe utvoril dve heslá *prasě* a *prasec*. Pod prvé zaradil ako doklad singulárový tvar, pod heslo *prasec* plurálové tvary *prasece*.⁶ Niet pochyby, že tu ide o jedno slovo a jeden význam a heslový útvar *prasec* je vykonštruovaný. Staročeské tvary na *-ence* zanikli a v dnešnej češtine ich niet. Zato *nt*-kmeňová deklinácia je veľmi produktívna.⁷

V stredoslovenských a v západoslovenských nárečiach tvary na *-ence* sú veľmi rozšírené a veľmi produktívne, tvary na *-atá* sú menej produktívne.⁸ V nárečiach plurálové tvary *jahňatá* — *jahnence* obyčajne netvoria dvojice. Dvojtvary sa alebo odlišujú významovo, alebo sa jeden z nich nepovažuje za domáci.

Temer na celom území stredoslovenských a západoslovenských nárečí, v nárečiach stredoslovenského a západoslovenského typu v Maďarsku a v hrozenkovskom nárečí na východnej Morave udržala sa tendencia tvoriť plurál k menám mládat typu *jahňa* na *-ence*. Na Záhorí (okrem obcí na okolí Skalice) a v býv. Bratislavskej stolici vyskytujú sa tvary *kurence*, *húsence*, *káčence*, *uláhuo sa jí pjet kočenec*, *hribjence*, *nasipaŭ hribjencom ofsa*, *pjekné dziěčence*, v myjavskom nárečí majú tvary *kurence*, *holubence*, *hriěbence*, *húsence*, *jahnence*, v nárečí pod Javorinou *kurence*, *táčence*, *káčence*, *dziěčence* ap. V nárečiach býv. Trenčianskej stolice sú pravidelné tvary *dziěčence*, *dziěučence*, *jahňence*, *husence*, *húsence*, *kozlence*, *kurence*, ba aj od singuláru *kurča* tvary *kurčence*, *pár kurčeňiēc* ap. V Turci popri tvaroch na *-atá* sú častejšie tvary ako *diěučence*, *od našich kúpili kurence*, *diěučence sa povidávali*, *dvojčence*, žart. *pirohŷ z mačenci*, *mala dvojčence*, *viliahli sa nám kačičence*, *koňičence*. V býv. Zvolenskej stolici okrem kolonizovaného Horehronia a tiež neskôr osídleného územia Detvy a okolitých lazov sa všade považujú za domáce iba tvary na *-ence*: *húsence*, *deved húseňiēc*, *veľa húsencou*, *daj pokoj diěučencom*, *chodí za diěučenci*, *za diěučenci*, *štiri mačence*, *skáču a kozlence*, *ouce z jahenci* ap. V Ponitří a v Požitaví tvarov na *-atá* niet: *diěučence*, *o diěučencáx*, *kočence*, *táčence*, *húsence*, *kurence*, v Tekove a v Honte sú tiež len tvary na *-ence*: *diěučence*, *o diěučencoch*, *pár kureňiēc*, *s kozlenci*, *mačence*, *táčence*. V Novohrade sa vyskytujú tvary *diěučence* aj *deučence*, *kurence*, *kozlence*, *húsence*, *pät kureňiēc*. Tieto tvary prenikli aj do juhozápadnej časti Gemera: *diěučence*, *kurence* atď. Aj v nárečiach stredoslovenského a západoslovenského typu v Maďarskej ľudovej republike sú bežné len tvary na *-ence*.

⁵ I. Jungmann, *Slovník česko-německý I—V*, Praha 1835—1839. — J. Gebauer, *Slovník staročeský I—II*, Praha 1903—1913.

⁶ Fr. Ryšánek, *Slovník k Žilinské knize*, Bratislava 1954, 470.

⁷ J. Gebauer, c. d., 425.

⁸ J. Stanislav, c. d., 233.

Na Záhorí (okrem okolia Skalice), na strednom Považí, v Ponitří a v Požitaví sú bežné aj tvary *zvírence*, *zvierence*, ba aj *chuapčence*, *chlapčence*, z nárečia na východ od Zvolena poznám tvar *deťence*. Na strednom a západnom Slovensku sú bežné aj tvary *bábence*, *chúďence*, *ubožence*, *deťurence*, *paparúščence* (nemlúvňatá) *holoptušence* (neoperené vtáčence), *dvojčence*, *trojčence*, *vnáčence*, *junčence* ap. Tieto názvy majú najčastejšie expresívny charakter. Z hrozenkovského nárečia je známa rečňovačka: *ven vred z vrjédzenci*, *zimnica ze zimničjenci*, *účinci (od bosorek) z účinjenci*, *choroba s choróbenci*.⁹

V historickom materiáli sú zo 16. a 17. storočia doložené: *Junczeniec dvojeročných*, *Jaloweniec Treteročných*, *Jaloweniec*,¹⁰ gen. pl. *nazimenc* (= prasa uliahnuté v zime),¹¹ *drobné rybence a raky*,¹² *dvoje aneb troje ovčeniec chovame*,¹³ *utekaly pacholence*,¹⁴ *daly mogym pacholenczom*.¹⁵

Osobitným prípadom je slovo *mládenec*. Tvar *mládenci* bol ešte v starej češtine plurálom k singuláru *mládě*.¹⁶ Podľa plurálu sa potom vytvoril singulár *mládenec* a aj význam sa posunul tým smerom ako v slove *telec*.

Na okolí Skalice, na Kysuciach, na Orave, v Liptove, na Horehroní, na okolí Detvy a Hriňovej, skoro v celom Gemeri (okrem juhozápadnej časti) a na celom východnom Slovensku sa uplatnilo aj v singulári aj v pluráli *nt-kmeňové* skloňovanie, tvary na *-ence* sa tu nevyskytujú. Doklady: *húsatá*, *husata*, *hušata*, *kurčata*, *kurčeta*, *kozlatá*, *kozlata*, *hačata*, *hačeta*, *ďiavšatá*, *ďiavčatá*, *dziefčeta*, *dzifčeta*, *dzifčata* ap.

Pri tvorení bez sufixu *en* v slovách *prasce* (na západ od Prievidze, v okolí Topoľčian, Nitry, Zl. Moraviec, Vrábľov, v Honte a v Novohrade *praste*), *štence*, *telce* posúva sa hranica výskytu tvarov na *-ce* ďalej na východ. Tvary *prasce* ap. sú bežné aj v Liptove, na Horehroní, na okolí Detvy a Hriňovej a tiež v Gemeri. Na dolnej Orave sa vyskytujú dvojtvary *telatá* — *telce*, *prasiatá* — *prasce*. Tvary na *-ce* sa používajú v hromadnom význame, napr. *hnaľi telce na pašu*, tvary na *-atá* v singulatívnom pluráli, napr. *maľi zme dve telatá*.¹⁷ V južnoslovanských jazykoch a v ruštine sa táto tendencia prejavuje opačne.

Popri tvaroch *prasce*, *telce*, *štence* existujú ešte aj tvary zakončené na *-ence*:

⁹ Fr. Bartoš, *Dialektologie moravská I*, Brno 1886, 150.

¹⁰ R. Krajčovič, *Inventár bytčianskeho panstva z r. 1606 ako jazyková pamiatka*, JČ IX, 1960, 40—42.

¹¹ K. Habovštiaková, *Jazykový rozbor pamiatky Inventarium rerum arcis Arvensis z r. 1611*, JŠ II, 1957, 229.

¹² M. Kušík — R. Marsina, *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku II*, Bratislava 1959, 273.

¹³ P. Horváth, *Listy poddaných*, Bratislava 1955, 267.

¹⁴ *Z horného Turca a z Nitrianskej*, SMS XI—XII, 1934, 225.

¹⁵ P. Križko, *Čertové (Eordeogh) listy*, Slovenský letopis III, 1879, 318.

¹⁶ F. Oberpfalcer, c. d., 232. Porov. rus., blh. *mládenec* = nemlúvňa.

¹⁷ Informácia dr. A. Habovštiaka.

prašcence, praščeňec, praščencom i prašcencám, s prašcenci aj *s prašcencami* miestami v hornotrenčianskej oblasti, *prasence, s prasencami* v niekoľkých obciach na východ a na severovýchod od Levíc, *ščeňence, ščeňenec i ščeňeniect, ščeňencom, ščeňencama* v hornotrenčianskej oblasti a na okolí Myjavy a Senice, plurál *telence* je bežný na celom Záhorí.

Doklady na singulár *ščeňec, šteňec*, aj inštr. sg. *telencem*¹⁸ sú ojedinelé a vznikli pravdepodobne podľa plurálových tvarov.

V historickom materiáli sú doklady zo 17. storočia: *telenycz cztyvero*,¹⁹ *telen-ce*,²⁰ *telenecz pod kravamy*,²¹ *telencum pomimo sena davaju sa otrubi, telenec okolo drvanasterych*.²²

Záverom treba povedať, že tvary na *-ence, -ce* nie sú novšie, ako by sa na prvý pohľad zdalo, ale naopak sú veľmi starobylé. Vznikli v praslovanskom období, keď vznikali *nt*-kmene.

Existencia tvarov na *-ence, -ce* v srbochorvátčine a ich neprítomnosť v poľštine a vo východoslovanských jazykoch vytvára predpoklad, že tvary na *-ence* sú javom, ktorý bol v minulosti spoločným pre češtinu, slovenčinu a južnoslovanské jazyky.

Podľa prístupného materiálu a literatúry sa nám javí, že slovotvorný typ **agnen(t) — *agnen-bci* sa najviac uplatnil v starej češtine a v slovenčine. Najproduktívnejší bol v slovenčine, a to hlavne v nárečiach na Považí a v Poniží, v menšej miere bol produktívny v nárečiach na Pohroní, v Hontě a v Novohrade. Vo východoslovenských nárečiach a v prilahlých stredoslovenských nárečiach sa tvary na *-ence, -ce* nevyskytujú.

Vplyvom spisovného jazyka, najprv češtiny, potom bernoláčtiny a celonárodného spisovného jazyka prestávajú byť tvary na *-ence* produktívnymi. Pri novších názvoch, slúžiacich na pomenovanie detí, sa aj na strednom a na západnom Slovensku uplatňujú popri tam zákonitých a bežných tvaroch na *-ence* aj tvary na *-atá*. Dostávajú sa do týchto nárečí vplyvom spisovného jazyka, no nepovažujú sa tam ešte za domáce.

V spisovnom jazyku sú v pluráli kodifikované dvojtvary *dievčatá — dievčence, prasatá — prasce*. V gramatikách sa presne neurčuje, ako sa pri jednotlivých slovách týchto typov tvorí množné číslo.²³ Významnú úlohu hrá štylistické zaradenie slova. Tvary na *-ence* sa považujú za expresívnejšie.

¹⁸ A. Dubay, *Príspevok k jazykovej charakteristike Kiriopolca*, SZA 1942, 78—79.

¹⁹ J. Stanislav, c. d., 234.

²⁰ M. Kušík—R. Marsina, c. d., 284.

²¹ K. Habovštiaková, c. d., 229.

²² M. Kušík—R. Marsina, c. d., 357.

²³ L. Dvonč, *Z problematiky podstatných mien*, SR XXI, 1956, 25—30.

CONTENTS

Eugen Pauliny, The Seventieth Anniversary of Prof. Václav Vážný	3
Anton Habovštiak, The Influence of the Valachian Colonisation upon the Middle Slovak Dialects	8
Jaroslav Stuchlík, Neomorphisms of Language in Poetry	28
Jozef Štolc, The Formes of 1. sg. and pl. of the Verb <i>byť—som</i> (to be) in the Slovak Dialects	37
Eugen Jóna, The Development of Syllabic <i>ř</i> in the Dialect of the Region of Ipel'	44
Jozef Vavro, The Contribution to the Characterisation of the Dialect of Prievidza	50
Eugen Pauliny, Nom.-ac. pl. of the Type <i>voze, koze</i> (on the car, on the goat) in the West Slovakia	60
Vasíl P. Latta, The Reflexes of the Slavic * <i>š</i> and the Development <i>u>i</i> in the Ukrainian Dialects in the East Slovakia	63
Pavel Ondrus, The Development of <i>tl, dl</i> in <i>kl, gl</i> in the Middle Slovak Dialects	70
Vincent Blanár, The Problem of the Turkish Lexicalisms in Slovak	76
Ferdinand Buffa, The Pejorative Suffixes <i>-(č)ina, -(č)eta</i> in the Dialect of Dlhá Lúka	88
Konštantín Palkovič, The Problem of the Lexical Differentiation in the Slovak Dialects	95
Milan Majtán, The Formes in <i>-ence</i> in the Slovak Dialects	104

Kolektív

LITTERARIA V

(Otázky prózy)

Litteraria V (1962) sa tematicky zameriavajú na problematiku prózy. Jednotlivé štúdie možno zdeliť do troch skupín: state O. Čepana, N. Krausovej a M. Šalingovej majú všeobecný, teoretický charakter. Zaoberajú sa analýzou špecifickosti epickej prózy, jej ohraničením od iných literárnych druhov s problematikou jej vývoja. Štúdie M. Minárikovej a J. Števčeka podávajú stylistickú analýzu textov epickej prózy jednak na materiáli zo staršej literatúry (Kukučín), i literatúry súčasnej (Svantner). Štúdie V. Kochola a J. Nogeho sú pokusmi o monografické spracovanie diel súčasných autorov (Mňačko, Mináč).

Nora Krausová v štúdiu *K teóriám o vývine epiky* analyzuje vývin epického literárneho druhu a jeho teórií. Chce prispieť k objasneniu sporných otázok o životaschopnosti epického žánru. Analyzuje teórie Aristotela, nemeckej klasiky i súčasnej západoeurópskej a socialistickej literárnej vedy. Východisko z krízy epiky a románu vidí najmä v zmene foriem spoločenského života. Oskár Čepan v štúdiu *Poézia a próza* podáva rozbor momentov, ktorými sa odlišujú základné literárne druhy, typy nadvetných kontextových výstavbových prostriedkov. Ich charakter a rozdiely medzi nimi zisťuje na príkladoch zo staršej i súčasnej literatúry. Šalingovej stat prispieva k budovaniu súčasnej literárnej vedy, lebo vnáša poriadok, systém do pojmoslovía, nanovo definuje často používané pojmy. Literárna štúdia Marianny Minárikovej *Texty Kukučínovej poviedky Mišo II* prináša rozbor textových a stylistických zmien, ktoré vznikali v priebehu autorovej práce. Objasňuje mnohé neznáme detaily z Kukučínovej práce nad rukopisom. Stat M. Minárikovej *Kukučínov román Mat volá* podáva rozbor kompozično-stylistických a jazykových tvárnych prostriedkov tohto doteraz málo skúmaného Kukučínovho diela. Štúdia Jána Števčeka *Štýl Svantnerovho románu Bez konca* podáva stylistickú analýzu významného diela súčasnej prózy. Autor vhodne spája postupy stylistického rozboru so spoločenským hodnotením diela. Charakterizuje ho ako román-epopej, ktorá podáva obraz

vývinu slovenskej spoločnosti v niekoľkých desaťročiach. Viktor Koehol v štúdiu *Publizmus v próze* (Na okraj Mňačkových umeleckých próz) zaoberá sa najmä vzťahom reportáže a slovesného umenia, vzťahom empirických podnetov a umeleckého obrazu. Definuje úlohu reálnej fikcie, zodpovedajúcej zákonitostiam skutočného života. Rozsiahla štúdia Júliusa Nogeho *Próza Vladimíra Mináča* podáva podrobnú analýzu celého doterajšieho diela významného súčasného prozaika. Autor podčiarkuje úzku spätosť ideovotematických a výstavbových zložiek diela, definuje generačný pocit „neskutočnosti, oddelenosti“, ktorý určuje nielen konanie postáv, ale i pohyb významových plánov diela.

Publikácia ako celok prináša mnoho nových faktov, teoretických zovšeobecnení a je vážnym prínosom k výskumu otázok umeleckej prózy.

VSAV 1962, str. 271, brož. Kčs 25,20.

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Ústavu slovenského jazyka Slovenskej akadémie vied

Ročník XIII, 1962

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavný redaktor univ. prof. dr. Eugen Pauliny

Výkonný redaktor kand. filol. vied Izidor Kotulič

Redakčná rada:

doc. dr. V. Blanár, prof. dr. E. Jóna, kand. filol. vied I. Kotulič, univ. prof. dr. M. Okál, univ. prof. dr. E. Pauliny, dr. Š. Peciar, doc. dr. J. Ružička, prof. dr. J. Štöle

Adresa redakcie: Bratislava, Klemensova 27

Redaktorka časopisu K. Zikmundová

Technický redaktor O. Betko

Povolené výmerom Pov. kultúry č. 959/58.

Rozširuje Poštová novinová služba, objednávky a predplatné prijíma Poštový novinový úrad — ústredná administrácia PNS — Gottwaldovo námestie 48-VII, Bratislava. Možno tiež objednať na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. **Objednávky** do zahraničia vybavuje Poštový novinový úrad — vývoz tlače — Jindřišská 14, Praha I.

Ročné predplatné Kčs 20,—, jednotlivé číslo Kčs 10,—.

Tlačia Polygrafické závody, n. p., Bratislava, závod 02. — K-04*21059

© by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1962